

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

1

1995

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History
L'Institute de l'Histoire contemporaine

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Smiljana Đurović

UREĐIVAČKI ODBOR

Smiljana Đurović, Venceslav Glišić, Đuro Kovačević, Momčilo Pavlović,
Mira Radojević (sekretar), Đorđe Stanković, Milan Vesović, Mihailo Vojvodić

LEKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordić

TEHNIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

KOREKTOR

Božidar Mladenović

KORICE

Milan Ristović

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDC 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XIII

1995. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

ČLANCI

Slavko Vukčević, Doprinos srpskog i crnogorskog naroda pobjedi nad fašizmom	7
Venceslav Glišić, Saveznici i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu	17
Slavoljub Cvetković, Sovjetska prisutnost u jugoslovenskoj politici na početku Drugog svetskog rata	31
Kosta Nikolić, O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941. godine	43
Nikola Živković, Nemačko falsifikovanje opljačkanih dokumenata — »krivica« Srbije za Prvi svetski rat	59
Slobodan D. Milošević, Kulturno-prosvetni rad u jedinicama 6. slavonskog udarnog korpusa NOV Jugoslavije	73
Dragan Aleksić, Prve mere nemačke privredne politike u Srbiji 1941. godine	85
Radmila Radić, Povratak patrijarha Gavrila Dožića	95
Zoran Janjatović, »Narodno blagostanje« i nemačka privreda 1933—1936. godine	111
Dragan Bogetic, Proboj međunarodne izolacije i ekonomski aranžman Jugoslavije sa Zapadom 1952. godine	127

INTERDISCIPLINARNA KOMUNIKACIJA

Prvoslav Ralić, Kako će buduća istorija ocenjivati 20. vek?	139
---	-----

ISTORIJA ISTORIOGRAFIJE

Ubavka Ostojić-Fejić, Novija kretanja u istraživanjima savremene istorije u Francuskoj	147
Smiljana Đurović, Istorija moralu i etiku rata i revolucije — otvorena tema istoriografije savremene istorije	155

POLEMIKA

Toma Milenković, Još jednom o »nedoslednosti u primeni istorijske metodologije«	169
---	-----

DOKUMENTI

Živan Ištvanović, Spisak belocrkvanskih Jevreja žrtava fašističkog terora	183
---	-----

PRIKAZI

Simo C. Ćirković, Marsejski krst kralja Aleksandra (Milan Vesović)	194
Miloš Mišović, Zatamnjena istorija, Tajna testamenta kralja Aleksandra i smrt patrijarha Varnave (Momčilo Zečević)	195
Nikolaj J. Danilevski, Rusija i Evropa (Nikola B. Popović)	198
Nikolaj J. Danilevski, Rusija i Evropa (Milan Koljanin)	200
Rusija u 20. veku, Istoričari sveta se spore (Sava Živanov)	202
Zapisi Pere Đukanovića, Ustanak na Drini (Dragica Koljanin)	208
Nikola Ivanović, Rečeno ili prečitano (Zoran Lakić)	210
Vlado Strugar, Srbi, Hrvati, Slovenci i treća Jugoslavija (Đorđe Knežević)	212
Đoko Tripković, Milica Tripković, Iskušenja jedne mladosti (Dragan Tešić)	215
Mira Radojević, Udružena opozicija 1935—1939. (Veselinka Kastratović-Ristić)	217

CONTENTS

ARTICLES

Slavko Vukčević, The Part of the Serbian and Montenegrin People in the Victory over Fascism	7
Venceslav Glišić, The Allies and Yugoslavia during World War II	17
Slavoljub Cvetković, Soviet Influence on Yugoslav Politics in the Beginning of World War II	31
Kosta Nikolić, Of the Causes of Civil War in Serbia in 1941	43
Nikola Živković, German Forgery of Stolen Documents — »Serbia's Guilt for the Outbreak of World War I«	59
Slobodan D. Milošević, Cultural and Educational Work in the 6th Slavonian Corps of the Yugoslav Army of Liberation	73
Dragan Aleksić, The First Measures of German Economic Policy in 1941	85
Radmila Radić, The Return of Patriarch Gavrilo Dožić	95
Zoran Janjatović, »National Prosperity« and German Economy 1933—1936	111
Dragan Bogetic, Economic Relations between Yugoslavia and the West in 1952 and Breaking Through International Isolation	127

INTERDISCIPLINARY COMMUNICATION

Prvoslav Ralić, How Will History Evaluate the 20th Century in the Future?	139
---	-----

HISTORY OF HISTORIOGRAPHY

Ubavka Ostojić-Fejić, New Moments in the Study of Modern History in France	147
Smiljana Đurović, The History of Morality and Ethics of War and Revolution — an open question of the historiography of modern history	155

POLEMICS

Toma Milenković, Once Again of »The Inconsistency in the Application of Historical Methodology«	169
---	-----

DOCUMENTS

Živan Ištvanović, A List of the Jews of Bela Crkva, Victims of Fascism	183
--	-----

REVIEWS

Simo C. Ćirković, King Aleksandar's Cross of Marseilles (Milan Vesović)	194
Miloš Mišović, A Clouded History, The Secret of King Aleksandar's Testament and Death of Patriarch Varnava (Momčilo Zečević)	195
Nikolaj J. Danilevski, Russia and Europe (Nikola B. Popović)	198
Nikolaj J. Danilevski, Russia and Europe (Milan Koljanin)	200
Russia in the 20th Century, Historians in Dispute (Sava Živanov)	202
Writings of Pera Đukanović, The Uprising on the Drina (Dragica Koljanin)	208
Nikola Ivanović, Spoken or Unspoken (Zoran Lakić)	210
Vlado Strugar, Serbs, Croats, Slovenians and the Third Yugoslavia (Đorđe Knežević)	212
Đoko Tripković, Milica Tripković, The Trials of Youth (Dragan Tešić)	215
Mira Radojević, The united opposition 1935—1939 (Veselinka Kastratović-Ristić)	217

ČLANCI

SLAVKO VUKČEVIĆ

Naučni savetnik, Vojnoistorijski institut
Beograd, Birčaninova br. 5

DOPRINOS SRPSKOG I CRNOGORSKOG NARODA POBJEDI NAD FAŠIZMOM

UDC: 940.53/.54 (497.1)

Originalan naučni rad

UDC: 940.531.6 : 355.123.3(497.1)

ABSTRACT: U ovom članku izlažu se rezultati četvorogodišnje borbe srpskog i crnogorskog naroda koju su — u sklopu opštег oslobođilačkog rata naroda Jugoslavije 1941—1945. godine — vodili protiv fašističke Njemačke, Italije, Bugarske i Mađarske. Članak je rađen na osnovu rezultata dosadašnje istoriografije.

Masovnim učešćem i borbom protiv fašističkih osvajača, u sklopu opštег oslobođilačkog rata naroda Jugoslavije, srpski i crnogorski narod, dali su ogroman doprinos zajedničkoj borbi velike antifašističke koalicije u Drugom svjetskom ratu (1941—1945). Više od četiri godine vodili su rat protiv fašističke Njemačke, Italije, Bugarske i Mađarske, kao i sopstvenih kvislinških i kolaboracionističkih snaga. Masovnim učešćem i istrajanju svojih boraca, kroz najveće teškoće i iskušenja, onemogućavali su da sile Osovina u skladu sa njihovim operativnim i strategijskim planovima od Balkana stvore polaznu bazu za ofanzivne operacije u Sredozemlju, na Srednjem istoku i Istočnom frontu.

U aprilskom ratu 1941. godine Vojska Kraljevine Jugoslavije, infiorna, slabo naoružana, opterećena nacionalizmom i brojnim društvenim problemima, kao i antijugoslovenski i kapitulantski raspoloženim dijelom hrvatskog stanovništva i hrvatskog vojničkog i oficirskog sastava, bila je brzo poražena u frontalnom ratovanju od nadmoćnijih nemačkih, italijanskih, mađarskih i bugarskih fašističkih armija, a Jugoslavija okupirana i raskomadana. Od Hrvatske, Srema, Bosne i Hercegovine i dijela Dalmacije stvorena je fašistička tvorevina Nezavisna Država Hrvatska (NDH) 10. aprila 1941, dakle u vrijeme punog zamaha borbi Vojske Kraljevine Jugoslavije protiv fašističkih sila.

Mada je otpor Jugoslovenske kraljevske vojske suviše kratko trajao (6—17. april 1941) bio je veoma značajan. Ukazao je na spremnost patriotski opredeljenog jugoslovenskog stanovništva da brani zemlju. U okršajima na albanskoj granici, kao i na nekim djelovima bugarske i austrijske granice, pojedine jedinice Vojske Kraljevine Jugoslavije pružale su snažan otpor okupatoru. Sem toga, taj rat prinudio je nacističku Njemačku da napad na Sovjetski Savez pomeri sa 15. maja na 22. jun, tj. za 38 dana, što je bilo od velikog značaja za Crvenu armiju. Jugo-

slavija se već tada našla na strani antifašističkih zemalja, dajući početni doprinos zajedničkoj borbi protiv fašističke agresije. Već u prvoj polovini jula došlo je do organizovanog oružanog ustanka u Srbiji i Crnoj Gori koji po masovnosti učesnika i rezultatima nije bio zabeležen u Evropi.

U Srbiji je ustanak otpočeo 7. jula i ubrzo zahvatio široko područje. Naročiti zamah i smjer dali su mu CK KPJ i Glavni štab partizanskih odreda koji su se tada nalazili u Beogradu, da bi ubrzo zatim izašli na oslobođenu teritoriju zapadne Srbije.

U Crnoj Gori je 13. jula otpočeo masovni ustanak crnogorskog naroda protiv okupatora, u kome je učestvovalo preko 30.000 boraca, gotovo cijelokupno stanovništvo sposobno da nosi pušku. Po masovnosti, jednovremenom izbijanju, demoralizujućem dejstvu na okupatora i velikim vojnim uspjesima, 13-julski ustanak je bio jedinstven fenomen u okupiranoj Evropi. Ustanici su stvorili veliku slobodnu teritoriju. Oslobođena je gotovo cijela Crna Gora sem Cetinja, Nikšića, Podgorice, Pljevalja i primorskih gradova. Italijanski okupator je izgubio više od 5.000 vojnika.

Njemački okupator, koji je držao Srbiju pod okupacijom, sukobio se sa istim problemima kao i fašistička Italija u Crnoj Gori. Tokom jula i avgusta oružani ustanak zahvatio je mnoga područja. Oslobođena teritorija protezala se na gotovo celu zapadnu Srbiju, zatim Šumadiju, južnu Srbiju, Pomoravlje i prostrane rejone u istočnoj Srbiji. Oslobođeni su Krupanj, Užice, Požega, Čačak, Gornji Milanovac, Ivanjica i druga mjesta. Pod zastavom narodnooslobodilačke borbe sredinom septembra 1941. godine nalazilo se oko 7.500 boraca organizovanih u 13 odreda, da bi krajem istog mjeseca na toj teritoriji dejstvovala 23 odreda sa ukupno 25.000 učesnika koji su oslobodili i pod kontrolom držali dvije trećine teritorije Srbije.

Procene fašističkih okupatora o toku i rezultatima oružanog ustanka u Srbiji i Crnoj Gori bile su više pesimistične nego ohrabrujuće, o čemu postoji obilje činjenica. Još 17. jula 1941. povodom 13-julskog ustanaka u Crnoj Gori grof Galeaco Čano u svom »Dnevniku« zapisao je: »Crnogorski ustanak se širi i dobija sve veće razmjere. Kad stvar ne bi imala duboko i gorko značenje bila bi smiješna. Jer, zapravo, danas se vodi rat između Italije i Crne Gore.«

Njemački komandant Srbije početkom avgusta 1941. izveštavao je komandanta oružanih snaga za Jugoistok da su »na celom prostranstvu Srbije porasle komunističke akcije protiv kojih je potrebno neposredno angažovanje svih snaga policije, žandarmerije, policije bezbednosti i službe bezbednosti«, zahtijevajući »da se hitno izdejstvuje dovođenje pojačanja«. U Banatu se pokreće formiranje folksdojčerskog dobrovoljačkog korpusa da bi se pomoglo njemačkim trupama u borbi »protiv eventualnih komunističkih i drugih nemira«. Od oko 8.000 folksdojčera, već se tada oko 2.000 dobrovoljno svrstalo u SS jedinice.

Vojnopolitički, moralni i psihološki rezultati oružanog ustanka bili su veoma značajni. U Srbiji i Crnoj Gori formirani su partizanski odredi od desetine do nekoliko stotina i hiljada boraca. Okupatorskim i kvislinškim trupama nanijeti su veliki gubici.

Na prostranoj teritoriji oslobođeni su pojedini garnizoni kao i mnoga manja ili veća mjesta. U Beogradu, Cetinju, Nišu, Mostaru, Kragu-

jevcu, Smederevu, Leskovcu, Kraljevu, Peći, Podgorici, Nikšiću i drugim okupatorskim garnizonima ilegalne oružane grupe vršile su atentate na okupatorske i kvislinške vojnike i oficire, izvodile diverzije i sabotaže u fabrikama i radionicama i uništavale komunikacije, auto-garaže i skladišta ratnog materijala.

Oslobodjeno Užice postalo je centar slobodne teritorije, sjedište Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOP Jugoslavije. U Užicu je za potrebe NOVJ fabrika oružja proizvela više od 21.000 pušaka, nekoliko stotina puškomitrailjeza i veće količine puščane municije. Dio tog naoružanja ustupljen je jedinicama Draže Mihailovića prema sporazumu o zajedničkim dejstvima partizana i četnika. U Užicu su izdavani »Borba« i »Bilten« Vrhovnog štaba, formiran Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, proslavljenja Oktobarska socijalistička revolucija i održana vojna parada. Slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji nazvana je Užička republika. Jedinstvena slobodna teritorija u Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni obuhvatala je oko 50.000 km². Na toj teritoriji bila je ukinuta okupatorsko-kvislinška vlast i stvorena nova, revolucionarna vlast sa narodnooslobodilačkim odborima kao njenim organima.

Narodi Srbije i Crne Gore su tako stvorili novo ratište u Evropi u vrijeme velikih operacija na sovjetsko-njemačkom frontu, naročito Moskovske operacije. Upravo tada, njemačka okupaciona uprava u Srbiji izvještavala je Berlin: »Pokušavali smo svim sredstvima, ali ništa ne pomaže. Pozicije partizana u šumama su takve da ih je, takoreći, nemoguće pogoditi u srce. Ne pomaže ni pojačana propaganda koja govori o tome da boljševicima ide na frontu rđavo. Dobijam utisak da ni vijesti o kapitulaciji SSSR-a ne bi dovele do kapitulacije ovih bandita koji su žilavi kao đavoli. Njihova organizacija je izvrsna. Ona bi mogla biti klasičan primjer najbolje tajne organizacije.« Ubrzo je iz Berlina okupatorskoj upravi u Srbiji stiglo upozorenje: »Nama je danas mir na Balkanu potreban više nego ikad. Mi ga moramo postići, pa makar i uz najveće žrtve — događaji u Jugoslaviji vrlo rđavo utiču na druge balkanske zemlje.«

U to vreme partizanske snage u Crnoj Gori, Boki kotorskoj i u dijelu Sandžaka vezivale su šest italijanskih divizija (»Mesina«, »Taro«, »Venecija«, »Pusterija«, »Ferara«), 72. i 108. legiju »crnih košulja«, albansku kvislinšku grupu »Skenderbeg« jačine divizije, kao i druge manje jedinice — ukupno blizu 100.000 vojnika.

Njemačke i italijanske komande bile su prinuđene da za neutralisanje ustaničkih akcija u Srbiji i Crnoj Gori dovlače nove jedinice, s ciljem da onemoguće otvaranje novog ratišta u tzv. Evropskoj tvrđavi.

Na teritoriji NDH u tom periodu ustanak se razvijao jedino u oblastima koje su bile naseljene srpskim stanovništvom, dakle, u istočnoj Bosni, Hercegovini, Bosanskoj Krajini, Baniji, Lici i Kordunu, kao i u djelovima Slavonije.

U to vrijeme Ante Pavelić, poglavnik Nezavisne Države Hrvatske, u dogovoru sa Hitlerom izrazio je spremnost da se NDH uključi u rat protiv Sovjetskog Saveza. U tom smislu on se 2. jula 1941. obratio hrvatskom narodu proglašom pozivajući dobrovoljce, iz svih rodova vojske, da stupe »u svetu borbu protiv drskog boljševičkog nametnika«. Do 15. jula 1941. javilo se 5.000 dobrovoljaca. Šesnaestog jula 1941.

formirana je Pojačana hrvatska 369. pješačka pukovnija jačine 3.865 vojnika, organizovanih u bojne prema vjerskoj pripadnosti: 1. muslimanska, 2. i 3. katolička. Od preostalih dobrovoljaca formirane su, jedna za drugom, još tri bojne 365. pješačke pukovnije. (Tokom 1941. i 1942. Pavelić je iz domobranstva NDH uputio na Istočni front više od 8.000 legionara pješaka, vazduhoplovaca i mornara.)

Vec polovinom septembra 1941. Hitler je izdao naredbu da se po svaku cijenu, što prije, uguši ustank u Srbiji. Za ostvarenje toga cilja angažovano je šest divizija, i to: posadne 704, 714, 717, 718, zatim 342. i 113. divizija, kao i dio ustaško-domobranksih jedinica. Italijani su u Crnoj Gori takođe bili angažovali šest divizija, dok je u svim ostalim djelovima Jugoslavije bilo angažovano ukupno deset divizija. Istovremeno, na frontu u Africi je tada bilo angažovano svega osam okupatorskih divizija.

S jeseni 1941. Srbija je bila izložena njemačkom represivnom sistemu u namjeri da se slomi njen borbeni duh. Uspostavljena je kvota da se za svakog ubijenog njemačkog vojnika strijelja 100 Srba, a za ranjenog njemačkog vojnika — 50 Srba.

Da bi neutralisali ratna žarišta u Srbiji, njemački okupator i domaći saradnici vršili su brutalne zločine nad civilnim stanovništvom, naročito u zapadnoj Srbiji i Šumadiji gdje su samo u toku prve ofanzive strijeljali oko 45.000 ljudi, žena i djece.

Italijanska julska ofanziva u Crnoj Gori i njemačka ofanzivna operacija protiv ustanika u Srbiji predstavljaju prve akcije samoodbrane fašističke vojske od kako su pošle u osvajanje Evrope.

Obije ofanzive izvedene su po naređenju vrhovnih komandi oružanih snaga Italije i Njemačke, pod neposrednim nadzorom i u organizaciji komandanata italijanske 9. i njemačke 12. armije. Operacijama su rukovodili štabovi italijanskog 14. i njemačkog 18. armijskog korpusa. U italijanskoj i njemačkoj ofanzivi glavni nosioci borbenih dejstava bile su združene jedinice — divizije koje su naknadno dovedene u Crnu Goru i Srbiju.

Usmjeravajući glavni udar protiv ustanika u Srbiji, Hitler je prebacio u Srbiju njemačku 113. diviziju sa Istočnog fronta, njemačku 342. diviziju iz Francuske i snage jedne divizije iz Grčke koje su sa njemačkim divizijama stacioniranim u Srbiji prinudile glavninu partizanskih snaga zapadne Srbije i Šumadije da se sa Vrhovnim štabom, krajem novembra i početkom decembra, povuče u Sandžak, gdje je od srpskih i crnogorskih partizanskih bataljona, 21. decembra 1941., u Rudom, formirana Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada.

U jeku tih operacija, na zahtjev Vrhovnog štaba, krajem novembra 1941. upućeno je blizu 4.000 partizana iz Crne Gore u Sandžak. Te snage izvršile su napad na italijanski garnizon Pljevlja. Mada garnizon nije oslobođen, »bila je to jedna od najhrabrijih bitaka narodnooslobodilačkog ustanka sa dalekosežnim pozitivnim posledicama za dalji razvoj NOP-a«. Bitka na Pljevljima snažno je uzdrmala i oslabila moć italijanskog okupatora, olakšala prihvatanje partizanskih jedinica sa Vrhovnim štabom iz Srbije i omogućila novi uspon narodnooslobodilačkog ustanka.

U Jugoslaviji je u to vrijeme, pored Prve proleterske, bilo još i 44 partizanskih odreda, 15 samostalnih bataljona i više manjih jedinica,

sa ukupno oko 80.000 boraca. Po nacionalnom sastavu sve su to bile uglavnom jedinice formirane od Srba i Crnogoraca. Od svih njih jedino su Dalmatinsko-dinarski, Pelješački, Primorsko-goranski i Solinski odred bili hrvatskog sastava. U to vrijeme u Makedoniji nije bilo NOP odreda, dok su u Sloveniji dejstvovala 4 partizanska bataljona i nekoliko samostalnih četa. Krajem 1941. partizanske jedinice vezivale su brojne okupatorske snage, i to: 6 njemačkih, 17 italijanskih i 3 mađarske divizije, 2 bugarske divizije i 1 brigadu, kao i veći broj manjih samostalnih i pomoćnih jedinica, te blizu 120.000 ustaško-domobranskih vojnika svrstanih u 6 hrvatskih ustaško-domobranskih divizija, kao i izvestan dio kontrarevolucionarnih snaga Draže Mihailovića. Ukupno je na jugoslovenskom ratištu tada bilo angažovano preko 620.000 okupatorskih i kvislinških vojnika i oficira.

Žestoke borbe nastavljene su i tokom 1942. godine. Partizanske jedinice iz zapadne Srbije i Šumadije, Crne Gore, Sandžaka, istočne Bosne i Hercegovine konsolidovale su slobodnu teritoriju u Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Hercegovini koja je obuhvatala oko 50.000 km². Sjedište CK KPJ i Vrhovnog štaba nalazilo se u Foči. Od srbjanskih jedinica formirana je 1. marta 1942. Druga proleterska brigada.

Upravo kada je oslobođilački pokret u Crnoj Gori, Sandžaku, Hercegovini i istočnoj Bosni imao jedinstvenu teritoriju — široko područje vlasti i jaku osnovu za mobilizaciju snaga, zaprijetila mu je opasnost od snažnih okupatorskih trupa. Težeći da slomi žarište ustanka, okupator je protiv snaga NOVJ preuzeo nekoliko ofanzivnih operacija. Međutim, oslobođilačke snage ne samo da nijesu omogućavale Njemačkoj i Italiji da smanjuju broj trupa na jugoslovenskoj teritoriji, već su ih prinuđivale da gotovo stalno uvećavaju broj svojih jedinica.

Od 15. januara do 20. juna 1942, partizanski odredi su se uspješno odupirali u Crnoj Gori, Sandžaku, Hercegovini i istočnoj Bosni. Napade brojčano i tehnički nadmoćnijih okupatorskih trupa (2 nemačke i 12 italijanskih divizija) potpomagale su kontrarevolucionarne snage i jači kontingenti vojske Nezavisne Države Hrvatske.

U to vrijeme Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ tražili su od rukovodstva ustanka u Hrvatskoj da čini veće napore u privlačenju i mobilizaciji hrvatskog stanovništva za jedinice NOP-a, kako bi se partizanska borba u Hrvatskoj, sa srpskih teritorija, proširila i na hrvatske krajeve. Međutim, sva nastojanja vrhovnog rukovodstva nijesu davala očekivane rezultate. Naprotiv, jake ustaško-domobranske snage uspjele su da tokom marta ovladaju slobodnom partizanskom teritorijom Vojnić—Velika Kladuša—Petrova gora, popale srpska naselja i odvedu veliki broj stanovnika u koncentracione logore, većinom djecu, žene i starce. Upravo tada, delegati CK KPJ i Vrhovnog štaba Edvard Kardelj i Ivo Lola Ribar izvještavali su Josipa Broza Tita o stanju u Zagrebu i hrvatskim krajevima, navodeći da se, zbog snažnog ustaško-domobranskog terora u Zagrebu nemoguće održati, te da je »neophodno spasiti kadrove iz ove zagrebačke grobnice« i uputiti ih u oslobođene rejone (tj. u srpske krajeve u Hrvatskoj, prim. autora).

U zapadnoj Bosni 10. juna 1942. združena njemačko-ustaško-domobranska grupacija od blizu 45.000 vojnika napala je oko 3.500 partizana i nezaštićeno stanovništvo na Kozari. Njemačke jedinice i ustaše potpu-

no su opustošile 140 podkozaračkih sela i odvele blizu 70.000 stanovnika u koncentracione logore Jasenovac — Stara Gradiška. Među njima je bilo i 23.858 dječaka i djevojčica od novorođenčeta do 14 godina starosti.

Upravo tada, pored čitave mreže koncentracionih logora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ustaške vlasti su osnovale tri posebna logora za srpsku djecu, ili kako su ih nazvali, za »djecu izbjeglica, njihov odgoj i prevaspitanje«, u Gornjoj Rijeci kod Križevaca, Jastrebarskom i Sisku. Bili su to, valjda, jedini logori u Evropi, a možda i u svijetu, za »zatočenike u pelenama«.

Tokom juna 1942, od novoprdošlih jedinica iz Sandžaka i Crne Gore, Vrhovni štab formira 3, 4. i 5. proletersku brigadu.

Udarna grupa Vrhovnog štaba (1, 2, 3, 4. i 5. proleterska brigada) tokom ljeta 1942. izvršila je pohod sa Zelengore, u pravcu Bosanske Krajine, sve do Bihaća. To je bio jedan od najvećih ofanzivnih poduhvata NOP-a. Jedinice NOV porušile su i onesposobile strateški važnu željezničku prugu Mostar—Sarajevo i preduzele više napada na širem pravcu Prozorske kotline, u dolini Vrbasa. Oslobodile su Konjic, Prozor, Duvno, Livno, Mrkonjić-Grad i povezale se sa krajiskim, kordunaškim, ličkim i banijskim NOU brigadama. Tada je Vrhovni štab imao pod svojom komandom, pored napred navedenih pet brigada, još dvije krajiske i po jednu ličku, banijsku i kordunašku, kao i 10. hercegovačku — ukupno 11 brigada. Sve su bile sastavljene od boraca iz Srbije i Crne Gore i srpskih zemalja u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.

U operacijama za oslobođenje Bihaća, početkom novembra 1942, učestvovalo je osam brigada. Do kraja godine oslobođena je velika teritorija — Bihaćka republika, koja je obuhvatala prostor od rijeke Kupe do rijeke Rame i rijeke Neretve. Njena površina iznosila je 48.000 km² (veća od Belgije, 30.000 km², ili Švajcarske, 41.000 km²). Bihać je postao centar slobodne teritorije, sjedište Vrhovnog štaba i Izvršnog odbora AVNOJ-a. AVNOJ postaje najviše političko i predstavničko tijelo NOP-a, što je značajno uticalo na prodiranje istine o narodnooslobodilačkoj borbi, a Izvršni odbor AVNOJ-a, prva vlada NOP-a.

Do kraja godine formirano je 37 brigada, od kojih je 30 bilo sastavljeno od srpskih i crnogorskih boraca.

Vrhovni štab je u novembru od tih snaga formirao osam divizija i dva korpusa, uvodeći time viši stupanj u formiranju oslobodilačke vojske. Sve brigade u sastavu tih osam divizija bile su iz srpskih zemalja, izuzev 1. i 2. dalmatinske, koje su bile mješovite. Od tada su oslobodilačke snage preimenovane u Narodnooslobodilačku vojsku i partizanske odrede Jugoslavije (NOV i POJ). Krajem 1942. godine ona je imala 150.000 boraca i vezivala 120.000 njemačkih, 350.000 italijanskih, 80.000 bugarskih i oko 300.000 kvislinških i kontrarevolucionarnih snaga — ukupno oko 850.000 vojnika.

NOV je uspješno ugrožavala komunikacije prema Sredozemlju i drugim frontovima i na taj način onemogućavala snabdevanje jedinica fašističke koalicije. To je bio značajan doprinos NOVJ 1942. godine, u vrijeme kada su njemačke armije napredovale prema Staljingradu, Kavkazu i u Sjevernoj Africi.

Mada su Njemci bili svjesni ozbiljnosti situacije nastale stvaranjem partizanske slobodne teritorije sa centrom u Bihaću, oni tada nijesu bili

u mogućnosti da izadu u susret gotovo svakodnevnim molbama Glavnog stožera NDH o preduzimanju zajedničkih akcija protiv Bihaćke republike. Vojni zapovjednik Jugoistoka je 9. novembra obavjestio komandante njemačkih snaga u Srbiji i NDH da »izmjenjena situacija u Sredozemlju zahtjeva absolutnu zaštitu glavne željezničke pruge kroz Hrvatsku i Srbiju« i da druge zadatke treba za izvjesno vrijeme odložiti. Međutim, vlada NDH nije odustajala od pokušaja da svoje saveznike privoli na zajedničke akcije u cilju povraćaja Bihaća i čitavog područja u dolinama Une i Korane. Na molbe NDH, a imajući u vidu opasnost od jakih partizanskih snaga, vrhovne komande Njemačke i Italije su odlučile da već sredinom januara 1943. godine preduzmu velike ofanzivne operacije protiv partizanskih snaga.

Početkom 1943. godine nastupila je prekretnica u Drugom svjetskom ratu, kojoj je znatno doprinjela borba naroda Jugoslavije. Okupatorske armije u Africi bile su pred konačnim porazom, dok je na Istočnom frontu Crvena armija preuzeila stratešku inicijativu. U takvoj situaciji fašističke okupacione vode su se sporazumjeli da upotrebom jake grupacije od oko 90.000 vojnika i uz podršku 150 aviona uniše NOVJ. Te snage su 20. januara 1943. preduzele veliku ofanzivu protiv Glavne operativne grupe (GOG) Vrhovnog štaba.

Predviđajući da će sa tako jakim snagama uništiti partizanske jedinice i povratiti teritoriju, njemački komandant Aleksandar Ler je upozoravao da se »mora postignuti mir, pa makar to bio i mir groblja«. Međutim, zahvaljujući snazi i izdržljivosti partizanskih boraca, njihovoj strategiji i taktici, GOG je izbjegavala frontalne udare jakih okupatorskih jedinica nanoseći im manje ili veće gubitke.

Vrhovni štab je, umjesto odbrane slobodne teritorije, izvršio protifanziv i razbio italijanske i četničke snage u dolini Neretve, izvukao oko 4.000 ranjenika i izbio na rijeku Lim, gdje je stvorena nova slobodna teritorija. Time su bili ugroženi njemački interesi, trupe i komunikacije u Srbiji, naročito u Moravsko-vardarskoj dolini. Zbog toga je njemačka Vrhovna komanda polovinom maja 1943. preduzela novu ofanzivu angažujući blizu 130.000 njemačkih, italijanskih, bugarskih, ustaško-domobranksih i četničkih snaga protiv nepunih 20.000 boraca i ranjenika NOVJ kako bi ih na teritoriji Crne Gore uništila prije no što prođu na magistralu Beograd—Solun.

Mada uz velike gubitke, jedinice Glavne operativne grupe uspjele su da se uprkos brojčanoj i tehničkoj nadmoćnosti okupatora probiju iz neprijateljskog obruča i izbjegnu uništenje. Bitke na Neretvi i Sutjesci predstavljaju prelomne bitke NOR-a. U njima su jedinice NOVJ izdržale maksimum ljudskih naprezanja. Poslije tih bitaka došlo je do snažnog poleta narodnooslobodilačkog pokreta. NOVJ je tokom jeseni oslobođila velike teritorije, naročito u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Sandžaku i Srbiji.

Poslije kapitulacije fašističke Italije, 8. septembra 1943, došlo je do masovnog priliva novih boraca u partizanske odrede. Kao rezultat toga formirane su 32 brigade, odnosno 8 divizija, 4 korpusa i Mornarica NOVJ. Ukupno brojno stanje NOVJ krajem 1943. iznosilo je oko 300.000 boraca svrstanih u 101 brigadu, 28 divizija, 9 korpusa, oko 100 partizanskih odreda i druge manje jedinice. Tada je na konferenciji u Tehe-

ranu odlučeno da se pruži pomoć NOP-u, što je, u suštini, značilo i njegovo priznanje.

U prvoj polovini 1944. u Srbiji je formirano pet novih divizija i dvije bugarske partizanske brigade. Stvorena je jedinstvena slobodna teritorija na prostoru južne Srbije i istočne Makedonije.

Imajući u vidu važnost Srbije, Vrhovni štab je odlučio da strategijsko težište NOVJ prenese na Istok i da uđe u otvorenu bitku za Srbiju. Bitka za oslobođenje Srbije realizovana je u nekoliko krupnih operacija, od oktobra do kraja decembra 1944. godine.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito je krajem septembra 1944. sklopio sporazum sa sovjetskom vladom o zajedničkim operacijama NOVJ i Crvene armije koja je preko Rumunije i Bugarske izbila na istočne granice Jugoslavije. Zajedničkim operacijama NOVJ i Crvene armije, jugoslovensko ratište, do tada izolovano i prostorno izdvojeno od ostalih ratišta, postalo je dio opštег savezničkog fronta u Evropi, spona anglo-američkih snaga na italijanskom ratištu i južnog sovjetskog fronta.

Zajedničkim dejstvima 17 jugoslovenskih i 13 ojačanih sovjetskih divizija oslobođeni su istočni i srednji dio Srbije i Vojvodine. Beograd je oslobođen 20. oktobra 1944. Tim operacijama razbijena je glavnina njemačke grupacije »Srbija« i definitivno propala zamisao njemačke Vrhovne komande da stabilizuje front u Srbiji i preko sjeverne Srbije izvuče trupe sa juga Balkana. Umjesto namjeravanog povlačenja Moravsko-vardarskom dolinom ka Beogradu, njemačke trupe bile su pri nuđene da se kreću zaobilaznim i teško prohodnim pravcem preko Crne Gore i Bosne, pri čemu su bile stalno izlagane snažnim udarima NOVJ.

Oslobađanjem Beograda i istočnih krajeva zemlje stvorena je velika slobodna teritorija, stabilna pozadina jugoslovenskog fronta i otvorena mogućnost da se mobilišu svi njeni ljudski i materijalni potencijali za konačno oslobođenje zapadnih krajeva, prije svega Hrvatske i Slovenije.

Vrhovni štab je 1. januara 1945. formirao tri armije u sastavu NOVJ, koju je 1. marta preimenovao u Jugoslovensku armiju a sebe u General-štab, formirajući pri tom još jednu — Četvrtu armiju. Jugoslovenska armija, 1. januara 1945, imala je oko 650.000 boraca, svrstanih u 209 pješadijskih brigada, 16 artiljerijskih, 3 inžinjериjske, 1 tenkovsku i 1 konjičku brigadu, 53 pješadijske divizije, 12 korpusa, Ratnu mornaricu, 12 vojnih škola, 93 komande područja, 478 komandi mjesta i 21 vojnu oblast.

Završne operacije za oslobođenje zemlje počele su polovinom marta i okončale se 15. maja 1945. kapitulacijom njemačkih trupa i ostataka ustaško-domobranskih i kontrarevolucionarnih snaga. Na kraju rata NOVJ je imala oko 800.000 boraca, podoficira i oficira.

Narodnooslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, u kome su, po masovnosti i borbenim kvalitetima, većinu činili borci iz srpskih krajeva (Srbija, Crna Gora, Lika, Kordun, Banija, Slavonija, Bosanska Krajina, Hercegovina i dr.), jedinstven fenomen u porobljenoj Evropi, ozbiljno je ugrožavao fašističke oružane snage u Jugoslaviji i onemo gućavao njihovo redovno snabdijevanje na čitavom Balkanu. Vođen je u okviru antifašističke koalicije i, oslanjajući se na ratišta Sovjetskog Saveza i zapadnih saveznika, bio jedan od nezaobilaznih činilaca u borbi za pobjedu nad fašizmom.

Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je prisiljavala sile Osovine da, tokom čitavog rata, u Jugoslaviji drže brojno i tehnički jake snage, čak da dovlače nove u vrijeme odlučujućih bitaka u Africi (kod El Alamejna (23. 10 — 7. XI 1942) i na Istočnom frontu (kod Staljingrada) u drugoj polovini 1942. i početkom 1943. godine.

Tokom zajedničkih savezničkih napora za eliminisanje fašističke Italije iz rata, Jugoslovenska vojska je od 1941. do 1943. vezivala 18—22 italijanske divizije ili trećinu svih italijanskih angažovanih snaga.

Za vrijeme savezničkog iskrcavanja u Normandiji i obrazovanja drugog fronta, juna 1944. godine, i odlučujućih prodora Crvene armije preko Dnjepra, u Jugoslaviji su se nalazile 24 njemačke operativne divizije i veći broj manjih pratećih jedinica.

Jugoslavija je u četvorogodišnjoj borbi 1941—1945. dala 1.706.000 ljudskih života ili 11,2% ukupnog stanovništva. Narodnooslobodilačka vojska je imala 304.500 poginulih i oko 425.000 ranjenih boraca. Najviše je izginula omladina, jer je ona kao najvitalnija društvena snaga činila 75% boračkog i starješinskog sastava NOVJ i nosila glavni teret NOR-a i revolucije Jugoslavije. Fašistički okupatori su u toku rata učinili ogromna razaranja i uništenja materijalnih dobara. Njihove trupe razorele su i uništile mnoga sela i gradove, fabrike, željezničke pruge, mostove, bolnice, škole, biblioteke, arhive, muzeje i opljačkale umjetnička dobra u zemlji.

Ratna šteta procijenjena je na 46,9 milijardi dolara prema cijenama iz 1938. godine.

SLAVKO VUKČEVIĆ

DOPRINOS SRPSKOG I CRNOGORSKOG NARODA POBJEDI NAD FAŠIZMOM

Rezime

Veliki je i izuzetno značajan doprinos srpskog i crnogorskog naroda pobjedi nad fašizmom. Oni su svojim masovnim učešćem i borbom, u sklopu opšteg oslobođilačkog rata naroda Jugoslavije, onemogućavali silama Osovine izvođenje operativnih i strategijskih planova da od Balkana stvore mirnu polaznu bazu za ofanzivna dejstva u Sredozemlju, Srednjem istoku i na istočnom frontu.

U vrijeme kada se Nezavisna Država Hrvatska uključila u borbu protiv Sovjetskog Saveza i objavila rat Engleskoj i Sjedinjenim Američkim Državama, njemačke i italijanske komande bile su prinuđene da za neutralisanje ustanka u Srbiji i Crnoj Gori dovlače nove snage iz Albanije, Grčke, Francuske i sa istočnog fronta da bi onemogućile otvaranje novog ratišta na Balkanu.

Za četiri godine rata 1941—1945. stvorena je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, koju su po masovnosti i borbenim kvalitetima, veći-

nom činili borci iz srpskih krajeva (Srbija, Crna Gora, Lika, Kordun, Banija, Bosanska Krajina, Hercegovina, Slavonija), vezivala je 30 do 55 fašističkih divizija nanoseći im velike gubitke u ljudstvu i materijalu.

SLAVKO VUKČEVIC

THE PART OF THE SERBIAN AND MONTENEGRIN PEOPLE IN THE VICTORY OVER FASCISM

Summary

The Serbian and Montenegrin people had a substantial part in the victory over fascism. Their mass participation and fighting in the Yugoslav war of liberation prevented the powers of the Axis from carrying out operational and strategic plans to create a peaceful base of the Balkans, from which attacks would be directed towards the Mediterranean region, the Middle East and the eastern front.

At a time when Nezavisna Država Hrvatska¹ joined the fight against the Soviet Union and declared war against England and the United States of America, German and Italian commands were forced to transfer additional troops from Albania, Greece, France and the eastern front in order to quench the uprisings in Serbia and Montenegro, and prevent the opening of a new war zone in the Balkans.

During the four years of war, from 1941 to 1945, the Yugoslav Army of Liberation was formed, primarily made up of soldiers from Serbian regions (Serbia, Montenegro, Lika, Kordun, Banija, Bosanska Krajina, Herzegovina, Slavonija). This army held 30 to 55 fascist divisions bound in battle and caused them great human and material losses.

¹ Nezavisna Država Hrvatska — Independent State of Croatia.

VENCESLAV GLIŠIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SAVEZNICI I JUGOSLAVIJA U DRUGOM SVETSKOM RATU

Originalan naučni rad

UDC: 940.53 (497.1)

ABSTRACT: U radu se obrađuje problem odnosa velikih sila antifašističke koalicije prema političkoj i ratnoj stvarnosti u Jugoslaviji, od aprilskog rata 1941. do formiranja jedinstvene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije, 7. marta 1945, i način na koji su saveznici realizovali odluku o obnovi Jugoslavije iz 1941. godine. Članak je pisan na osnovu izvora i najnovije literature.

Jubileji kao što je 50-godišnjica pobede nad fašizmom i oslobođenje Jugoslavije od okupatora, koji su, istovremeno, i istorijska distanca, prilik su da preispitamo rezultate istoriografije o učešću Jugoslavije u Drugom svetskom ratu. Jedno od pitanja koje je izazivalo interesovanje istraživača istorije Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, bilo je pitanje odnosa velikih saveznika prema Jugoslaviji u periodu 1941—1945. godine. Iako su ti odnosi dobro istraženi, interpretacije istoričara često su zavisile od trenutnih političkih odnosa sa bivšim saveznicima, pa se zavisno od toga doprinos saveznika oslobođenju Jugoslavije umanjivao ili uvećavao. Sa ove istorijske distance, moguće je celovitije sagledati složenost i razvoj tih odnosa tokom Drugog svetskog rata.

Energičnim antifašističkim otporom 27. marta i aprilskim ratom protiv nacističke Nemačke 1941, Jugoslavija je stala na stranu buduće antifašističke koalicije, delecij njenu sudbinu. U aprilskom ratu 1941, bezuslovno je kapitulirala Jugoslovenska kraljevska vojska, ali ne i država, koju su predstavljali vlast i kralj kao nosilac suvereniteteta. Oni su izbegli u Veliku Britaniju, objavljujući da se rat sa Nemačkom nastavlja.

Posle izgubljenog rata sa Nemačkom aprila 1941, Jugoslaviju su okupirali i podelili nacistička Nemačka i njeni saveznici Italija, Bugarska i Mađarska. Okupacija i deoba Jugoslavije smatrane su privremenim, te su velike sile antifašističke koalicije, posle aprilskog rata, objavile svoju rešenost da ponovo uspostave Jugoslaviju. Velika Britanija je to učinila krajem aprila, Sjedinjene Američke Države početkom juna, a Sovjetski Savez prilikom ponovnog uspostavljanja diplomatskih odnosa sa jugoslovenskom kraljevskom vladom 18. jula, kada je sovjetska vlast obećala da će se zalagati da se uspostavi »nezavisnost Jugoslavije«.

Odluke saveznika iz 1941. godine o obnovi Jugoslavije, bez prejudiciranja njenog unutrašnjeg uređenja, bile su presudne za nastanak druge

ili »avnojevske« Jugoslavije, kako je neki u poslednje vreme nazivaju. Razume se da je odnos velikih saveznika prema pitanju Jugoslavije varirao, jer je svaki od njih imao posebne interese i vodio zasebnu politiku, iako se to na površini zbivanja nije jasno sagledavalo.

Velika Britanija je smatrala da ima odrešene ruke u političkom delovanju u Jugoslaviji. Njena vlada i Ministarstvo spoljnih poslova, kao predstavnici građanske demokratije, sa velikom tradicijom monarhizma, nisu pokazivali naklonost ni prema marksističkoj ideologiji, ni prema komunističkim partijama u Evropi, pa ni u Jugoslaviji. Otuda nije čudno što je britanska vlada tokom 1941. i 1942. godine isključivo podržavala politiku izbegličke jugoslovenske vlade i njenog eksponenta u Jugoslaviji — četničkog pokreta Draže Mihailovića.

Sovjetska vlada, zaokupljena unutrašnjim problemima, pre svega neuspesima Crvene armije na frontovima 1941. kao i zbog pomoći koja je primana od Velike Britanije i SAD u ratnom materijalu i nade u otvaranje drugog fronta, bila je veoma obazriva kada se radilo o Jugoslaviji i nije bila spremna da javno podrži narodnooslobodilački pokret, smatrajući da to može negativno da utiče na nedavno zaključeni savez s Velikom Britanijom i Sjedinjenim Državama. Međutim, Sovjetski Savez nastavio je sa taktikom da suptilno afirmaše borbenost jugoslovenskih partizana, potiskivanjem klasnih razloga, i da preko Kominterne održava veze sa KPJ, usmeravajući ustanak u Jugoslaviji, u nemogućnosti da pruži drugu pomoć sem moralne.

Na međunarodnoj sceni, britansko-jugoslovenski odnosi direktno su zavisili od britansko-sovjetskih odnosa i obratno. Iako je na prvi pogled antifašistička koalicija delovala sinhronizovano, postojalo je izvesno nepoverenje. Velika Britanija se plašila separatnog mira Nemačke sa Sovjetskim Savezom i sovjetsko-komunističke ekspanzije u Evropi. S druge strane, Sovjetski Savez insistirao je od 1941. godine na što bržem otvaranja drugog fronta u Evropi, jer se bojao da će u dugotraјnom ratu pretrpeti velike gubitke i toliko oslabiti da će to zapadnim saveznicima omogućiti da arbitriraju u posleratnom uređenju Evrope. Takođe, i Staljin se sve do poraza Nemačke i Hitlerove smrti pribjavao da bi zapadni saveznici mogli da sklope separatni mir s Nemačkom.

U tim strateškim okvirima kretala se britanska i sovjetska politika prema Jugoslaviji. Ako je Sovjetski Savez čvrsto držao u zagrljaju Poljsku, a Britanija Grčku, Jugoslavija je ostala negde između, u sferi kompromisa, pa je zato bilo mnogo nejasnoća i bojazni čiji će interesi prevagnuti, sve dok Crvena armija nije stupila na tlo Srbije 1944. godine.

U britansko-jugoslovenskim odnosima u periodu 1941—1945. godine jasno se izdvajaju tri etape. *Prvu etapu*, koja obuhvata 1941. i 1942. godinu, karakteriše isključiva podrška jugoslovenskoj kraljevskoj vlasti u Londonu i, preko nje, Draži Mihailoviću, njenom eksponentu u zemlji. *Druga etapa*, započeta u proleće 1943. uspostavljanjem prvih britanskih veza sa narodnooslobodilačkim pokretom, trajala je do kraja 1943. godine. To je period kada Velika Britanija sprovodi politiku ekvidistance ili duplog koloseka, istovremeno pomažući, iz vojnih razloga, i četnike Draže Mihailovića i narodnooslobodilački pokret. *Treća etapa* je nastala krajem 1943. i trajala do formiranja jedinstvene vlade 7. marta 1945. Tada se britanska vlada opredelila za politiku kompromisa, usmerenu na

postizanje sporazuma između narodnooslobodilačkog pokreta i umerenih snaga jugoslovenske buržoazije, čije je interesu štitila Velika Britanija s namerom da vrati kralja Petra II u Jugoslaviju, uz žrtvovanje Draže Mihailovića i njegovog pokreta.

Odnosi Sovjetskog Saveza prema jugoslovenskim problemima su još komplikovani. Posle obnove diplomatskih odnosa između sovjetske vlade i izbegličke jugoslovenske vlade, iz Moskve se vodila politika na dva koloseka. Službenu politiku u vezi s Jugoslavijom vodila je sovjetska vlada, a Kominterna je nastavila da održava odnose sa KPJ radio-vezom, u skladu s politikom sovjetske vlade. To je trajalo sve do početka 1944. godine kada je, preko vojne misije, direktno uspostavljena veza između Sovjetskog Saveza i rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta. Takva politika Sovjetskog Saveza prema Jugoslaviji donosila je znatne teškoće narodnooslobodilačkom pokretu i otežavala njegovu međunarodnu afirmaciju.

Tokom 1941. i 1942. godine britanska vlada, kojoj je po stavovima bila bliska i vlada SAD, pokazivala je malo interesovanje za događaje u Jugoslaviji, osim što je podržavala četnike Draže Mihailovića i ulagala diplomatske napore da im potčini narodnooslobodilački pokret, ignorirajući borbu NOP-a protiv okupatora. Na osnovu takvog stava britanske vlade mnogi istoričari u Jugoslaviji zaključivali su da je cilj te politike bilo uništenje narodnooslobodilačkog pokreta, što se argumentovano nije moglo dokazati. Dva jugoslovenska problema izbila su na površinu u odnosima među saveznicima još u jesen 1941: pitanje srpsko-hrvatskih odnosa u izbegličkoj jugoslovenskoj vlasti posle zločina genocida ustaša nad Srbima u NDH i sukobi partizana i četnika u jesen 1941. godine.

Posle deobe Jugoslavije pod okupacijom, članovi jugoslovenske vlade iz Hrvatske i Slovenije predlagali su rešenja o uklapanju Hrvatske i Slovenije u Srednju Evropu, van Jugoslavije. Razmišljanja o razlazu jugoslovenskih naroda bila su pojačana posle genocida u NDH, ali je Britanija želeta da Jugoslavija ostane cela i da se ne remeti postojeći sistem država na Balkanu. U interesu budućnosti Jugoslavije kao celine saveznici su zločin genocida preskakali i potiskivali.

I sukob između dva vojnopolitički i ideoološki suprotna pokreta — partizanskog i četničkog, Velika Britanija je pokušala da prevaziđe forsiranim diplomatskim akcijama kod Sovjetskog Saveza, zahtevajući da se objedine ustaničke snage i snage pod komandom Draže Mihailovića. Sovjetski Savez, koji se nalazio u protivrečnoj poziciji — održavao je zvanične diplomatske odnose sa jugoslovenskom kraljevskom vladom, a u isto vreme tajno podržavao partizane preko Kominterne — vešt je taktizirao u odnosima sa Britanijom u težnji da ne pokvari odnose u antifašističkoj koaliciji, ali i da ne prizna komandu Draže Mihailovića nad narodnooslobodilačkim pokretom. Rukovodstvo NOP-a znalo je za namere velikih saveznika, pa je u izveštajima uvek naglašavalo jugoslovenski karakter svojih snaga i činjenicu da se svi jugoslovenski narodi podjednako bore i stradaju u okviru NOP-a, da bi zapadni saveznici stekli utisak da se radi o svenarodnom pokretu i oslobodilačkoj borbi, a ne o akciji komunista za revoluciju.

Naravno, i NOP i četnički pokret tražili su od 1941. godine pomoć od svojih velikih zaštitnika. Četnički pokret je počeo da dobija simbo-

ličnu pomoć od Britanije od jeseni 1941, koja se nešto povećala u toku 1942, dok NOP od Sovjetskog Saveza, i pored obećanja, nije dobio nikakvu materijalnu pomoć sve do marta 1944.

Interesovanje Britanije za Jugoslaviju nije mnogo poraslo ni 1942, kada je bilo nekoliko pokušaja da se Britanci preko obaveštajnih misija povežu s četničkim pokretom Draže Mihailovića, ali se u svetskoj javnosti, naročito u zapadnim zemljama, pomoću propagande, počeo stvarati mit o Draži Mihailoviću kao o velikom vođi i borcu protiv fašizma. Mit je počeo da se ruši prodorom prvih informacija u savezničke zemlje o uspesima NOP-a u Jugoslaviji, sredinom 1942. godine, i odbijanjem Draže Mihailovića da na zahtev generala Aleksandera, u jesen 1942, izvede diverzije u Moravsko-vardarskoj dolini radi sprečavanja dotura pomoći nemačkom frontu u Africi. Uprkos izgubljenoj podršci nekih vojnih komandanata u Sredozemlju, Služba za specijalne operacije (SOE) slala mu je sve značajnije misije krajem 1942. i pomoć u ratnom materijalu, sa zahtevom da prekine saradnju sa Italijanima i da se spreči razbuktavanje građanskog rata u Jugoslaviji, potčinjanjem svih oružanih snaga u Jugoslaviji Draži Mihailoviću. Ti zadaci krajem 1942. nisu mogli da se ostvare, jer je NOP izrastao u snažan politički i vojni pokret, popularan u narodu, a Draža Mihailović počeo da gubi ugled zbog saradnje s italijanskim okupatorom.

Odnos Velike Britanije prema NOP-u počeo se menjati početkom 1943, u vreme preokreta na svetskim frontovima u korist antifašističke koalicije, prvo kod El Alamejna u Africi, a zatim kod Staljingrada na Istočnom frontu. Na konferenciji u Kazablanci, početkom 1943, između Ruzvelta i Čerčila, odlučeno je da se savezničke trupe SAD i Britanije iskrcaju na Siciliju, a ne na Balkan, kako je tražio Čerčil. Od tog trenutka povećao se interes saveznika za događaje u Jugoslaviji, jer se pojavila realna potreba da se nađe pouzdan saveznik na istočnoj obali Jadrana. Prema jačini i uticaju u narodu to je bio narodnooslobodilački pokret, pa je britanska Komanda za Srednji istok odlučila da uspostavi veze sa NOP-om preko SOE, ne obazirući se na moguća negodovanja izbegličke jugoslovenske vlade i prevazilazeći svoje ideoološke i političke nesklonosti prema NOP-u. To je, istovremeno, bio veliki udarac za četnički pokret Draže Mihailovića, koji je celokupnu strategiju zasnivao na iskrčavanju saveznika na Balkan.

Iako je Staljin 1941. godine i kasnije naglašavao, da se njegova zemlja neće mešati u unutrašnje poslove nijedne evropske države, niti koristiti svoju ideologiju za širenje uticaja, iza scene, preko Kominterne, uticao je na NOP da u prvoj polovini 1942. godine odustane od propagiranja i sprovođenja klasne borbe, da se vrati na antifašističku oslobodilačku liniju i da to naglašava u propagandi, tako da nije slučajno da su sve organizacije NOP-a i razna veća imali u nazivima i pojim antifašistički. S druge strane, izbeglička jugoslovenska vlada zaoštrela je odnose prema NOP-u, tražeći i dalje od Sovjetskog Saveza da utiče na partizane da prekinu građanski rat i da se stave pod komandu Draže Mihailovića. Iako je Sovjetski Savez 1942. godine svoje poslanstvo kod jugoslovenske kraljevske vlade u Londonu podigao na rang ambasade, što je nepovoljno odjeknulo kod rukovodstva NOP-a, odnosi između dve vlade sve su se više zaoštravali i kraljevska vlada sve je manje imala uticaja na saveznike.

Prva britanska vojna misija stigla je u Vrhovni štab NOVJ uoči borbi na Sutjesci i na delu je osetila jačinu i moralnu snagu NOP-a. Na osnovu njenih izveštaja, Čerčil je poslao novu misiju, na čelu sa brigadirom Ficrojem Meklejnom, s velikim pretenzijama da usmerava NOP, pa je dobio titulu »ambasador vođa«. Bio je to dokaz da se Britanci nisu oslobodili predrasuda da su njihovi oficiri osnovni činilac koji treba da povezuje snage otpora, koordinira njihova dejstva i donosi odluke, što se događalo u nekim zemljama, ali nije bilo moguće u Jugoslaviji.

Dolazak nove britanske vojne misije bio je već korak u pravcu priznavanja Narodnooslobodilačke vojske kao saveznika. Na osnovu prikupljenih obaveštenja o odnosima između partizana i četnika i njihovim odnosima prema okupatoru, Meklejn je predložio, u novembru 1943, britanskoj vladu i Vojnoj komandi Sredozemlja da se prestane sa podrškom Draži Mihailoviću, a da se poveća pomoć narodnooslobodilačkom pokretu i obezbedi njeno doturanje morem (za to je već bila formirana baza u Bariju u jesen 1943), da se u Jugoslaviji bombarduju značajni ciljevi i da emisije radio-stanica i razne publikacije afirmišu narodnooslobodilački pokret. Osim toga, uspeo je da ubedi vladu i Komandu Sredozemlja da se prihvati vojna misija Narodnooslobodilačke vojske.

Ti predlozi, kao i odluke AVNOJ-a i Teheranske konferencije, na kojoj je odlučeno da se pomogne NOP-u, ne samo materijalno nego i akcijom komandosa, uticali su na britansku vladu da se opredeli za politiku kompromisa, odnosno postizanja sporazuma između NOP-a i umerenih snaga jugoslovenske buržoazije, s krajnjim ciljem da se preko tog sporazuma obezbedi povratak kralja Petra II u Jugoslaviju. Britanija, kao slabiji vojnički partner u antifašističkoj koaliciji, opredelila se za politiku kompromisa u trenutku kad je postalo jasno da neće biti iskrcavanja saveznika na Balkan i da je NOP jedina unutrašnja vojna i politička snaga sposobna da obnovi Jugoslaviju, koju je u međunarodnim odnosima podržavao Sovjetski Savez. Prema tome, politika kompromisa bila je ideja britanske diplomacije, a prihvatio je Sovjetski Savez i sugerisao Titu da otpočne razgovore sa Britancima, uz napomenu da se prvo mora učvrstiti u Srbiji, jer je vladalo mišljenje da u njoj četnički pokret još ima uporište. Politiku kompromisa u Jugoslaviji vodile su Britanija i Sovjetski Savez, dok su SAD, uglavnom, sledile njihovu dogovorenou politiku, uz određene rezerve.

Ideologija i osnovna filozofija saveznika Britanije i SAD, s jedne, i NOP-a, s druge strane, bile su potpuno suprotne, ali je saradnja među njima, krajem 1943, bila intenzivna i obostrano korisna. Narodnooslobodilački pokret je dobijao pomoć u raznovrsnom oružju i ratnoj opremi, a zauzvrat štitio je desni bok savezničkih snaga u Italiji, zadržavajući znatne nemačke snage u Jugoslaviji, koje bi, inače, bile upotrebljene protiv saveznika. Međutim, saradnju je remetilo postojanje jugoslovenske kraljevske vlade i kralja Petra II. Naime, jugoslovensku vladu su međunarodno priznavale sve vlade antifašističke koalicije, a kralj je bio predstavnik jugoslovenskog suvereniteta. Narodnooslobodilački pokret nije mogao da traži međunarodno priznanje sve dok postoji takva vlasta, ali nije mogao ni da prihvati vladu koja je izgubila vezu s narodom,

pa je, raskrinkavajući četnički pokret kao saradnika okupatora, zadavao udarac i kraljevskoj vladu.

Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, kojima je jugoslovenskoj izbegličkoj vladu oduzeto pravo da vrši prerogative zakonite vlade, nisu mnogo iznenadile i ozlovoljile saveznike. Međutim, odluka o zabrani povratka kralja Petra II u zemlju dok se njegovo pitanje ne reši slobodno izraženom voljom naroda posle oslobođenja Jugoslavije izazvala je iznenađenje britanske vlade, koja je tokom 1944. godine uporno nastojala da izmeni tu odluku.

Dolaskom sovjetske vojne misije, u februaru 1944, sve sile anti-fašističke koalicije bile su predstavljene u Vrhovnom štabu Narodno-oslobodilačke vojske. Od tada je počela da pristiže sovjetska pomoć, da bi britanski uticaj bio konačno potisnut u jesen 1944, dolaskom trupa Crvene armije.

Sprovodeći politiku kompromisa, Čerčil je od početka 1944. uklanjan jednu po jednu prepreku. Prvo je povukao vojne misije kod četnika Draže Mihailovića, čime ih je definitivno napustio. Zatim je izvršio pritisak na kralja da smeni vladu Božidara Purića, u kojoj je Draža Mihailović bio vojni ministar, i dovede za predsednika vlade Ivana Šubašića, bana Hrvatske, kome je dao zadatak da ostvari sporazum sa NOP-om, odnosno da se spoje Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i izbeglička jugoslovenska vlast u jedinstvenu vladu. Istovremeno, Čerčil je vršio pritisak na NOP, naročito dok je Tito bio na Visu pod britanskim zaštitom, ocenjujući da je to »zlatan trenutak« da Tito primi kralja ili se barem susretne s njim, uporno dokazujući da je bolja »konstitucionalna monarhija od loše republike«. U Šubašićevim razgovorima sa Titom, a zatim i Čerčilom, u Kazerti 12. i 13. avgusta 1944, proglašila se osnovna ideja britanske vlade čija je suština bila da se razvodni NOP i spasi građanski i društveni poredak s monarhijom na čelu. Međutim, Tito je čvrsto stajao iza odluka AVNOJ-a i pristao je samo da do kraja rata ne pokreće pitanje kralja.

Dok su se vodili ti razgovori koji su bitno uticali na realizaciju politike kompromisa, otpočela je odlučujuća bitka za oslobođenje Srbije. Time je pitanje Srbije i Jugoslavije dobijalo sve veći značaj u savezničkim vrhovima. Britanija je uspela da pre Sovjetskog Saveza pošalje vojne misije i pomoć NOP-u u Srbiji. Za tri meseca, pre dolaska sovjetske vojne misije, britanske vojne misije su razvile plodnu saradnju s NOP-om u Srbiji i naoružale oko 10.000 boraca, što je omogućilo da posle formiranja divizija NOP u Srbiji započne veće ofanzivne operacije. Međutim, ta plodna saradnja poremećena je dolaskom u Srbiju novog Glavnog štaba NOV i PO Srbije, s komandantom Kočom Popovićem na čelu, polovinom jula 1944, sa kojim je stigla i sovjetska vojna misija, s generalom Gorškovim na čelu. Od tada, odnosi sa Britancima su naglo zahladneli, po diktatu iz Vrhovnog štaba. Nepoverenje prema Britancima učinilo je da se smanje isporuke pomoći, tako da je ona u julu i avgustu bila znatno manja, da bi Vrhovni štab, krajem septembra 1944, objavio da nema potrebe za britanskim pošiljkama, pošto će Crvena armija kompletno snabdevati Narodnooslobodilačku vojsku u Srbiji.

Nezadovoljstvo prema Anglo-Amerikancima počelo je da iskazuje i stanovništvo većih gradova u Srbiji, koji su bili bombardovani još u

proleće 1944., i pre dogovorene koordinacije dejstva između NOVJ i savezničke avijacije, u Kazerti 12. avgusta. Pre i posle toga, svi veći gradovi u Srbiji bombardovani su po nekoliko puta. Osim strateškog efekta za neprijatelja, u bombardovanjima je ubijeno više hiljada civila i pričinjene su velike materijalne štete. Ipak, uprkos nepoverenju i trvenjima, izvedena je poslednja zajednička velika operacija savezničkih vazduhoplovnih snaga i NOVJ na komunikacije neprijatelja i vitalne objekte od 1. do 7. septembra 1944, pod nazivom »Retvik«, koja je bila planirana u Kazerti.

U stvari, odnosi sa Britancima počeli su da se komplikuju u prvoj polovini jula 1944, kada je Šubašić obavestio Tita da ne može da ostvari dogovor postignut sa njim sredinom juna 1944. na Visu, odnosno da nije uspeo da smeni Dražu Mihailovića i da srpski političari neće da se pridruže njegovoj vlasti, pod izgovorom da ne žele da se Srbija bori pod Titovom komandom. Osim toga, Britanci su predlagali da se Živko Topalović, kao Dražin predstavnik za spoljne poslove, sretne sa Titom i da, posle sastanka, kao član kraljevske vlade, ode u Srbiju sa generalom koga je kralj naimenovao da smeni i izvede iz zemlje Dražu Mihailovića i ostvari jedinstveni front četnika i partizana. Takav predlog označavao je ponovni ulazak četničkog predstavnika u kraljevsku vladu. Zbog tih predloga i sumnji da mu Britanci pripremaju susret sa kraljem, Tito je odbijao posetu komandantu Sredozemlja sve dok mu nije javljeno da će na sastanak doći i Čerčil.

Sumnjajući u namere britanske diplomatiјe, a i zbog sve većih nesporazuma, Tito se 5. jula 1944. prvi put od početka borbi protiv okupatora obratio lično Staljinu za pomoć, naglašavajući da je pitanje Srbije za NOP »vrlo važno« i da »od toga zavisi konačan uspeh u stvaranju demokratske federativne Jugoslavije«. Nije pronađen Staljinov odgovor, ali je jasan iz svega što je usledilo.

Sve se to događalo u trenutku kada je Tito bio pod velikim Čerčilovim pritiskom da se susrette sa kraljem Petrom II i kada se opravdano pribrojavao da Britanci ne ubace kralja u Srbiju, što bi još jače rasplam-talo građanski rat. Osim toga, i u Hrvatskoj se manipulisalo s Hrvatskom seljačkom strankom, uz pokušaje da se ona orijentiše protiv NOP-a. Zbog toga je Tito odugovlačio razgovor sa Šubašićem i Britanicima o formiranju jedinstvene vlade sve dok dovoljno ne ojača da može da diktira svoje uslove, pa je otišao na razgovore sa Britanicima tek kada mu je Čerčil zakazao sastanak. Na tom sastanku u Kazerti Čerčil se vratio svojoj omiljenoj temi o antipartizanskem i promonarhističkom stavu 200.000 srpskih domaćina, na šta mu je Tito uzvratio da su Srbi započeli oslobodilačku borbu i da u velikom broju učestvuju u narodno-oslobodilačkom pokretu.

Još nije dovoljno objašnjena fama koja se proširila u zapadnoj javnosti o hrvatskim partizanima i četničkoj Srbiji. Na to su, svakako, uticali Titovi izveštaji Kominterni, upotrebljeni u propagandi Sovjetskog Saveza, ali i izveštaji britanskih misija kod četnika i partizana. Britanska propaganda nije donosila vesti o akcijama NOP-a u Srbiji 1944. godine, ali ni o saradnji četnika sa Nemcima u toku te godine, kada je, pod zaštitom Nemaca, stvoren nacionalistički front od Nedićevih i Ljotićevih vojnih snaga i četnika Draže Mihailovića. Takođe, nije bilo in-

formacija ni u Sovjetskom Savezu o borbama koje je NOP vodio u Srbiji 1944. godine. Tako su i jedna i druga strana stekle utisak da je četnički uticaj u Srbiji znatan i da je ona pretežno monarhistička. Otuda nije slučajno što je takvo mišljenje zastupao i Čerčil, a mesec dana kasnije i Staljin u razgovoru sa Titom. Uz to, Čerčil je dramatizovao slučaj Srbije, nastojeći da joj obezbedi poseban subjektivitet naspram NOP-a pod britanskim starateljstvom.

U razgovorima sa Čerčilom, Tito je bio prinuđen da obeća da neće uvesti komunizam u Jugoslaviju, da neće upotrebiti vojnu silu prilikom izražavanja slobodne volje naroda u odabiranju političkog režima i da će to objaviti u deklaraciji. S druge strane, Čerčil nije uspeo da smeni Dražu Mihailovića s čela četničkog pokreta i vrati kralja u zemlju, niti da mu obezbedi susret sa Titom, ali je zato ubrzavao formiranje jedinstvene vlade, kao poslednjeg uporišta kralja.

Posle Titovog razgovora sa Čerčilom i drugog razgovora sa Šubašićem na Visu, došlo je do žestoke krize u britansko-jugoslovenskim odnosima, koja je potresla i lične odnose Čerčila i Tita. Posredan uzrok krize bilo je približavanje Crvene armije Balkanu. Za dve nedelje, od 23. avgusta do 8. septembra 1944, situacija se u jugoistočnoj Evropi nujevito promenila, jer su Rumunija i Bugarska prešle na stranu Sovjetskog Saveza i objavile rat Nemačkoj. Takav nagli preokret britanska vlada nije očekivala. Njena politika na Balkanu odjednom je bila ugrožena. Zato se insistiralo da se u Jugoslaviji na brzinu stvori zajednička vlada, kako bi Crvenu armiju dočekala kraljevska vlada, makar po nazivu, jer je postojala bojazan da će Staljin proglašiti nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao privremenu vladu, kao što je uradio u Poljskoj, čime bi propali svi planovi o kraljevom povratku na presto. Međutim, Tito je odgovorio da je nepotrebna bilo kakva žurba, svestan da vreme radi za njega, s obrazloženjem da predstoje teške borbe sa nemačkom armijom, koja se povlačila iz Grčke.

U stvarnosti, vreme je radilo za narodnooslobodilački pokret. Dok je Tito čekao da ga primi Staljin, vojnopolitička situacija se i na jugoslovenskom prostoru radikalno izmenila, naročito u Srbiji.

Bitka za Srbiju, započeta krajem jula i početkom avgusta 1944, ulaskom Prvog proleterskog korpusa i dejstvima srpskih divizija, dala je velike rezultate, pa je Srbija, od prividno četničke, u očima saveznika naglo postala partizanska. Predstavnici zapadnih saveznika bili su fascinirani brzinom tog preokreta, ali su i naglo odbačeni u korist Sovjetskog Saveza. Pogoršanje odnosa između NOP-a i Britanaca tumačili su uticajem sovjetske misije i Titovim odsustvom, britanskim iskrcavanjem u Grčkoj i pokušajima iskrcavanja u Albaniji, kao i prisustvom američke vojne misije potpukovnika Makdaula kod četnika, koja je izazvala veliko nezadovoljstvo kod rukovodstva NOP-a i sumnje u politiku zapadnih saveznika.

Sve do avgusta 1944, SAD su se držale po strani, nezainteresovane za Balkan, sem što je Ruzvelt pokazivao nedovoljno jasan interes za srpsko pitanje, uz podršku kralju Petru II. Pod uticajem izvesnih katoličkih krugova, nije mu bila strana ideja o obnovi neke vrste habsburške monarhije ili podunavske federacije, a u tom slučaju Srbija je trebalo da bude samostalna država. Iz te nedovoljno iskristalisane ideje,

kralj Petar II izvlačio je zaključak da je Ruzvelt prosrpski orijentisan u jugoslovenskim nacionalnim problemima, zamišljajući neku vrstu rekonstituisane Srbije. Sjedinjene Američke Države su ispoljavale izvesne rezerve prema NOP-u i misija potpukovnika Makdaula došla je kod četnika s Ruzveltovim znanjem. Tako je jedna vojnoobaveštajna misija, koja u običnim ratnim okolnostima ne bi bila primećena, u zgušnutim i važnim događajima za Jugoslaviju i šire izazvala velika uzbuđenja u savezničkim vrhovima i kod NOP-a. Sjedinjene Američke Države su se bile složile s politikom kompromisa i opredeljenjem da pomažu samo partizane, a ne i četnike, pa je bilo utoliko čudnije što su odjednom počele da deluju nezavisno, bez konsultovanja druga dva člana antifašističke koalicije. Ubrzo su usledili energični protesti, prvo Čerčilov, a zatim Titov, i Ruzvelt je naredio da se povuče američka misija koja je nerealnim obećanjima hrabrla četnike da se bore protiv NOP-a. Međutim, ona nije mogla da utiče na događaje koji su neminovno vodili raspletu ratne situacije u Jugoslaviji, odnosno pobedi narodnooslobodilačkog pokreta.

U vreme sve veće napetosti između britanske vlade i NKOJ-a, usledio je Titov put u Sovjetski Savez. Tajanstveni odlazak sovjetskim avionom, bez prethodnog informisanja vojnih predstavnika zapadnih saveznika, delovao je kao bomba u savezničkoj komandi Sredozemlja i britanskoj vlasti. Sve do tada Britanci su se borili da sačuvaju svoj poseban položaj, kao najbliži saradnici NOP-a. Približavanje Crvene armije nagoveštavalo je da je ona odnела prevagu u takmičenju za jugoslovensku naklonost i da je nadmašila ostale vojske saveznika svojom popularnošću i simpatijama kod naroda Jugoslavije. Osim toga, Britanija je izbegavala da naoruža NOVJ teškim naoružanjem, želeći da je zadrži na nivou gerilske vojske, dok je Sovjetski Savez zauzimao suprotan stav jer mu je odgovaralo da NOVJ preraste u redovnu jugoslovensku vojsku.

Rasplet ratne situacije na jugoslovenskom prostoru ubrzao je moskovski dogovor između Tita i Staljina, postignut u razgovorima od 21. do 28. septembra 1944, koji je bio prelomni događaj u jugoslovensko-sovjetskim odnosima. Za razliku od Čerčila, Staljin se nije cenjkao, škrtario u obećanjima i ucenjivao sa kraljem. Davao je više nego što je traženo. Nije priznao NKOJ kao privremenu vladu iz obzira prema zapadnim saveznicima, ali je jasno stavio da znanja da NOVJ priznaje kao regularnu vojsku Jugoslavije i ravnopravnog saveznika Crvene armije.

Na političkom planu, zajedno sa Titom, smislio je složenu diplomatsku igru da se sovjetska komanda obrati NKOJ-u i Vrhovnom štabu NOVJ s molbom da daju pistanak za privremeni ulazak trupa Crvene armije na jugoslovensku teritoriju, koja će, pošto obave svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije. U drugom delu ugovora, komanda Crvene armije se obavezala da će poštovati civilnu administraciju NKOJ-a, dok to Tito nije uspeo potpuno da postigne u razgovorima sa komandantom Sredozemlja, generalom Vilsonom, kada je bila reč o Istri. Takvom obavezom stvorena je mogućnost da britanska i američka strana na isti način zatraže dozvolu za stupanje njihovih trupa na jugoslovensku teritoriju.

U Moskvi je NOP Jugoslavije dobio potpunu političku i materijalnu pomoć. Bio je to čin posrednog priznanja nove Jugoslavije i ignorisanja jugoslovenske izbegličke vlade, s kojom je Sovjetski Savez održavao redovne diplomatske odnose i formalno je priznavao, ali koja je već bila pretvorena u odbor za spoljne poslove NKOJ-a. Narodnooslobodilačka vojska je od Sovjetskog Saveza dobila teško naoružanje, artiljeriju i avijaciju, a obećano je kompletno naoružanje deset pešadijskih i dve vazduhoplovne jedinice. Posle dobijanja takve svestrane podrške od Sovjetskog Saveza, Tito je, dok je bio u Moskvi, 27. septembra 1944, izdao naredbu 8. korpusu NOVJ da se zabranjuje iskrcavanje zapadnih saveznika na jugoslovensko kopno bez odobrenja Vrhovnog štaba.

Kada je polazio na razgovore sa Staljinom, Tito nije imao u vidu učešće Otečestvene frontovske armije Bugarske u oslobođanju istočnih delova Jugoslavije, odnosno delova Srbije i Makedonije, ali je Staljin insistirao da nova Jugoslavija na taj način pomogne rehabilitaciju Bugarske, što je Tito prihvatio. Na razgovorima s delegatima bugarske vlade u Krajovi, 5. oktobra, odobrio je dejstva bugarske vojske u istočnim delovima Jugoslavije, a Staljin je obnovio ideju o federaciji između Jugoslavije, Bugarske i Albanije, nasuprot britanskim planovima o uniji između Jugoslavije i Grčke. Od svih Staljinovih predloga Tito jedino nije mogao da prihvati kralja i Šubašića kao predsednika jedinstvene jugoslovenske vlade.

Uvidevši da Britanija gubi uticaj na Balkanu pred brzim napredovanjem Crvene armije, Čerčil je u prvoj polovini oktobra 1944. požurio u Moskvu da zaštitи britanske interese u Evropi, posebno na Balkanu. Bili su to razgovori o podeli interesnih sfera između Sovjetskog Saveza i zapadnih saveznika u Evropi. Dogovoren je da uticaj u Jugoslaviji bude podjednak. U zajedničkom kominikeu za Jugoslaviju kratko piše: »Obe vlade su se saglasile da u Jugoslaviji vode zajedničku politiku u cilju koncentracije svih snaga protiv Nemaca koji se povlače i cilju rešavanja unutrašnjih teškoća Jugoslovena putem ujedinjenja jugoslovenske kraljevske vlade i Narodnooslobodilačkog pokreta«. Sporazum Čerčil — Staljin uticao je i na poboljšanje odnosa NOP-a prema Anglo-Amerikancima. Sve ozbiljnije sukobe i nesporazume u prethodna dva meseca Tito je posle oslobođenja Beograda pokušao da otkloni izgovorom da se radilo o ozbiljnim greškama njegovog štaba dok je on bio odsutan i uveravanjem da nema nikakvih promena u politici prema zapadnim saveznicima.

Na osnovu dogovora između Tita i Staljina otpočela su sihronizovana dejstva jedinica NOVJ i Crvene armije u istočnim delovima Jugoslavije krajem septembra i u oktobru 1944. godine. Zahvaljujući tom sadejstvu, vojna i politička bitka za Srbiju dobijena je za kratko vreme, uz delimično učešće Otečestvene frontovske armije Bugarske. Oslobođenje Srbije i Beograda Meklejn je ocenio kao »prekretnicu u povijesti Jugoslovenskih partizana«. Jedinice Crvene armije učestvovale su i u oslobođenju Vojvodine, a 68. streljački korpus bio je kratko vreme krajem 1944. na Sremskom frontu, kao i bugarska Prva armija, ali su povučeni na front u Mađarskoj.

Dejstvima Crvene armije u Srbiji prekraćen je i građanski rat između partizana i četnika, za koji su se mnogi, naročito na Zapadu, pla-

šili da će se razbuktati. Međutim, mogućnosti četničkog pokreta u tom trenutku bile su male, jer je imao oko 40.000 vojnika prema 450.000 boraca narodnooslobodilačkog pokreta.

U toku završnih borbi za oslobođenje istočnih delova Jugoslavije nije bilo više razloga da se ne nastave razgovori o formiranju jedinstvene jugoslovenske vlade, pa je Tito poručio Šubašiću da dođe u zemlju da se oko toga sporazumeju. Posle oslobođenja Beograda, Tito je mogao da postavlja uslove i da ne prihvata one koje su sugerisali britanska vlada i kralj. On nije bio spreman da prihvati kraljev mandat za sastav vlade, ali je pristao, da se ne bi zamerio saveznicima, da u odsutnosti kralja Petra II kraljevsku vlast obavlja kraljevsko namesništvo, što je ušlo u sporazum sa Šubašićem, potpisani u Beogradu 1. novembra 1944. Predloženo rešenje je, s jedne strane, umirivalo savezниke i, s druge, osiguravalo njihovo priznanje jedinstvenoj jugoslovenskoj vladu.

Drugi sporazum Tito — Šubašić izazvao je kod kralja veliki otpor, jer je ocenio da je sastavljen s namerom »da ga se više ili manje bezbolno reše«. Čerčil je u početku i sam bio nezadovoljan sporazumom, ali kad ga je podržao Staljin, prihvatio ga je u načelu, videći u njemu, ipak, mali tračak nade za monarhiju.

Dok su trajali razgovori oko sporazuma o zajedničkoj vladi, britansko-jugoslovenski odnosi krajem 1944. prolazili su kroz žestoke križe. Nesporazumi između NKOJ-a i britanske vlade mogu se podeliti u dve grupe. Prva grupa nesporazuma nastala je u vezi dolaska britanskih kopnenih, pomorskih i vazduhoplovnih snaga na jugoslovensku teritoriju, a druga grupa izbila je oko sporazuma za prenos i podelu pomoći koju je iz zaliha UNRE i ALM trebalo da primi civilno stanovništvo.

Prvi put su se britanske trupe iskrcale na Vis, početkom 1944, sa dozvolom Vrhovnog štaba, a potom su se oktobra iste godine iskrcale tri baterije topova kod Dubrovnika, a za njihovu zaštitu i Flojdov odred od 3.000 vojnika. Odred je delimično upotrebljen u borbama protiv Nemaca u Crnoj Gori i Sandžaku, ali je njegovo kretanje praćeno da ne bi došao u dodir sa četnicima i ustašama. Bojazan da bi odred mogao da stvara probleme otklonjena je njegovim povlačenjem sa teritorije Jugoslavije krajem januara 1945. godine.

Da bi se izbegli mogući nesporazumi Tito je predložio Britancima da međusobne odnose regulišu sa NOP-om, kako je to uradila Crvena armija, zalažući se za poštovanje jugoslovenskog suvereniteta. Predlog je izazvao burnu reakciju britanske strane, koja je smatrala da se može bez ikakve dozvole iskrcati na bilo koje mesto pod suverenitetom saveznika. Tako su Britanci bez odobrenja uplovili u splitsku, šibensku i zadarsku luku i izazvali brojne nesporazume s narodnooslobodilačkim pokretom. Konačno, krajem januara 1945, potpisani je mornarički sporazum, ali time se odnosi nisu popravili. Napeta atmosfera sa savezničkim mornarima zadržala se do kraja rata i konačnog odlaska britanske mornarice iz jugoslovenskih voda.

Drugačije prirode bili su problemi sa britanskim vazduhoplovnim snagama. Zbog stalnog pomeranja fronta prema severu i malog radijusa preletanja aviona, bilo je neophodno da britansko vazduhoplovstvo ima svoju bazu na teritoriji Jugoslavije. Konkretno, pojavila se mogućnost da se koristi aerodrom Zemunik kod Zadra. I tom prilikom pregovori

su trajali oko dva meseca, jer su saveznici tražili iskrcavanje oko 20.000 vojnika, što je Vrhovni štab ocenio kao političku, a ne neophodnu vojnu meru. U stvari, Britanci su na razne načine pokušavali da ometu NOVJ da brzo izgradi mornaricu i vazduhoplovstvo, jer su na taj način vršili pritisak na Tita da prihvati kralja. Međutim, ne može se poreći da je saveznička pomoć znatno povećala borbenu snagu i vatrenu moć Narodnooslobodilačke vojske. I u vreme zategnutih odnosa, u novembru 1944, saveznici su isporučili 7.500 tona raznovrsnog ratnog materijala i hrane, a posle dužih pregovora postignut je sporazum sa UNROM da deobi pomoći civilnom stanovništvu prisustvuje 300 savezničkih posmatrača.

Naporedo s navedenim sporazumima vođeni su razgovori za sprovođenje sporazuma o stvaranju jedinstvene jugoslovenske vlade. Ali, ni oni nisu prošli bez međusobnog trvjenja. Kralj je počeo da pruža otpor da se postavi namesništvo, dok je britanska vlada podržala sporazum i zauzela stav da ga kralj mora prihvati, jer će u suprotnom Tito formirati zajedničku vladu, koju će priznati saveznici. Međutim, uprkos britanskom pritisku, kralj je početkom januara 1945. odlučio da odbaci sporazum, objavljajući o tome deklaraciju preko londonske radio-stanice. Istovremeno je uputio pismo Titu i tražio sa njim sastanak. Takoim stavom ozlojedio je i one koji su ga podržavali, prvenstveno Čerčila, koji je predložio Staljinu da se zaobiđe kralj i prizna jedinstvena jugoslovenska vlada. Kralj je kratko vreme pružao otpor, a potom je, pod pritiskom britanske i sovjetske vlade, u načelu morao da prihvati sporazum.

Početkom februara 1945, na konferenciji u Jalti između Ruzvelta, Čerčila i Staljina, britanska vlada je predložila preporuku, koju su usvojili, da se AVNOJ proširi poslanicima poslednje predratne skupštine koji se nisu kompromitovali saradnjom sa neprijateljima i da zakonodavne akte AVNOJ-a ratifikuje Ustavotvorna skupština. Time se težilo očuvanju barem minimalne mogućnosti za povratak kralja u Jugoslaviju. Posle natezanja sa kraljem oko ličnosti koje će činiti namesništvo, konično, 7. marta 1945. formirana je jedinstvena jugoslovenska vlada, s predsednikom Josipom Brozom Titom, koja je samo formalno bila kraljevska. U stvari, to je bila Titova antimonarhistička vlada, koja je najavljivala kraj monarhije u Jugoslaviji. Vladu su tokom marta 1945. priznale britanska, zatim sovjetska i, na kraju, vlada SAD, čime je završen buran period u odnosima sila antifašističke koalicije i Jugoslavije u Drugom svetskom ratu.

Doprinos saveznika oslobođenju Jugoslavije i pobedi NOP-a nije mali. Prvo, Britanija je skoro godinu dana pre Sovjetskog Saveza obilato pomagala NOP, s namerom da ga veže za sebe i neutrališe uticaj Sovjetskog Saveza. Ta pomoć se sastojala u lakom naoružanju i drugom ratnom materijalu, prihvatanju izbeglica iz Dalmacije, evakuisanju teških ranjenika u bolnice u Italiji, odobravanju prvih zajmova, nabavci sanitetskog materijala na osnovu ugovora o zajmu i najmu, školovanju avijatičara i tenkista i u obećanju da će opremiti 300.000 vojnika NOVJ, koje nikada nije učinjeno, ali je ispunjena trećina obećanja i isporučeno je oko 137.000 pušaka i drugog lakog naoružanja.

S druge strane, Sovjetski Savez je za kraće vreme, od marta 1944. do oslobođenja Jugoslavije, pružio znatno veću pomoć u naoružanju. Istina, Rusi su isporučili manje pušaka i tenkova nego zapadni saveznici, ali je teško naoružanje — od raznih vrsta topova do aviona — poticalo iz Sovjetskog Saveza, kao i brojne radio-stanice za vezu (na primer, odnos pomoći u avionima je bio 491 prema 61 u korist Sovjetskog Saveza). Kada su Britanci počeli da zatežu s obukom pilota i isporukom kraljevske mornarice, koja nije vraćena do kraja rata, obuka pitomaca raznih rodova vojske prebačena je u Sovjetski Savez. Do kraja rata obučeno je 4.500 vazduhoplovaca, a slično je bilo i sa pripadnicima drugih rodova vojske: mornarice, inženjerije, artiljerije, konjice, itd. Osim toga, brojni sovjetski instruktori, naročito za artiljeriju i vezu, dodeljeni u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Velika je bila i pomoć u sanitetskom materijalu, lekovima i sanitetskim ekipama, a u zdravstvenim ustanovama Sovjetskog Saveza lečeno je oko 11.000 ranjenika. U leto 1944. sovjetska vlada je odobrila finansijsku pomoć od dva miliona dolara za razne potrebe NOP-a, a posle oslobođenja Beograda dostavljeno je 50.000 tona žita za prehranu stanovništva Srbije. Pored te nesebične pomoći, jedinice Crvene armije učestvovale su u oslobođanju istočnih delova Jugoslavije i Beograda, pri čemu je poginulo oko 5.000 vojnika.

Ukupna pomoć saveznika, naročito Sovjetskog Saveza, doprinela je bržem oslobođenju zemlje uz manje gubitke. Da je prihvaćena pomoć u živoj sili u borbama na Sremskom frontu, gubici bi bili još manji, jer je rukovodstvo NOP-a, strahujući od preteranog uplitanja sa strane, htelo da pokaže da se ostale teritorije Jugoslavije mogu oslobiti sopstvenim snagama.

Pomoć koju su pružili saveznici obostrano je bila korisna, jer su u neprestanim borbama jedinice NOP-a vezivale okupatorove snage za jugoslovenski prostor. Te snage su mogle biti upotrebljene na ostalim frontovima protiv saveznika da nije bilo drugog fronta u Jugoslaviji, otvorenog još 1941. godine. Ne treba zaboraviti da su saveznici preko te pomoći ostvarivali sopstveni uticaj u Jugoslaviji, tako da se, posle privremenog i prividnog uticaja Velike Britanije, Jugoslavija našla u čvrstom zagrljaju Sovjetskog Saveza.

VENCESLAV GLIŠIĆ

SAVEZNICI I JUGOSLAVIJA U DRUGOM SVETSKOM RATU

Rezime

U članku »Saveznici i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu« obrađen je odnos velikih sila antifašističke koalicije, Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država prema problemima Jugoslavije u periodu od aprilskog rata 1941. do stvaranja jedinstvene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije 7. marta 1945. Saveznici

su još 1941. odlučili da obnove Jugoslaviju bez prejudiciranja unutrašnjeg uređenja i tokom rata vodili su računa o tom osnovnom pitanju, pa su pomagali one političke i vojne snage u zemlji za koje su smatrali da to mogu da ostvare i koje su se najviše borile protiv okupatora. Otuđa nije nimalo slučajno što su saveznici najviše pomogli narodnooslobodilačkom pokretu i prihvatali ga kao jedinu snagu koja je sposobna da obnovi Jugoslaviju kao državu.

U članku su navedeni i konkretni podaci o vojnoj i drugoj pomoći koju su pružili narodnooslobodilačkom pokretu Velika Britanija, SAD i Sovjetski Savez, uz naglasak da je ta pomoć doprinela bržem oslobođenju Jugoslavije uz manje gubitke, ali i određenom uticaju koji su izvršile velike sile, najpre Velika Britanija, zatim Sovjetski Savez na rešavanje ključnih pitanja oko nastanka nove Jugoslavije.

VENCESLAV GLIŠIĆ

THE ALLIES IN YUGOSLAVIA DURING WORLD WAR II

Summary

The article »The Allies in Yugoslavia during World War II« describes the attitude of the great powers of the anti-Fascist coalition, the Soviet Union, Great Britain and the United States of America, towards the problems Yugoslavia faced from the April war in 1941 until the formation of a common government of the Democratic Federal Yugoslavia on 7 March, 1945. The allies had already made a decision in 1941 to aid the revival of Yugoslavia without influencing the formation if its internal system and, during the war, they supported those political and military forces in the country which they thought capable of achieving this aim. It is no coincidence that the allies gave their most substantial aid to the national liberation movement, accepting it as the only force able to recreate Yugoslavia as a state.

The article offers facts about military and other aid provided for the national liberation movement by Great Britain, USA and the Soviet Union, with the observation that this aid contributed to a quicker liberation of Yugoslavia with reduced losses, and to the influence which the great powers, primarily Great Britain, followed by the Soviet Union, had in resolving essential issues regarding the formation of the new Yugoslavia.

SLAVOLJUB CVETKOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SOVJETSKA PRISUTNOST U JUGOSLOVENSKOJ POLITICI NA POČETKU DRUGOG SVETSKOG RATA

Originalan naučni rad

UDC: 327(470 : 497.1) »1939/1941«

ABSTRACT: Tema rada je uticaj SSSR-a u Kraljevini Jugoslaviji na početku Drugog svetskog rata. U to vreme je došlo do jačanja trgovinskih, ekonomskih, kulturnih i političkih veza koje su dovele do uspostavljanja diplomatskih odnosa, saradnje sa SSSR-om (što je uticalo na martovske događaje u Jugoslaviji 1941) i potpisivanja Ugovora o prijateljstvu i nenapadanju između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a. Članak je nastao kao rezultat istraživanja diplomatske građe — arhivskih izvora ruske i jugoslovenske provinijencije i relevantne istorijske literature.

Nastojanje sovjetske vlade u oktobru 1920. godine da uspostavi prijateljske odnose s Kraljevinom SHS¹ nije dalo rezultate punih dvadeset godina. Žestoki protivnik uspostavljanja diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom bio je kralj Aleksandar Karađorđević, a zatim i namesnik princ Pavle Karađorđević. Otpor dinastije i konzervativnih političkih krugova u Jugoslaviji prema uspostavljanju diplomatskih i prijateljskih odnosa sa SSSR-om bio je podstican i antikomunizmom koji su podržavali vladajući režimi u Kraljevini Jugoslaviji. Nepriznavanje SSSR-a bitno je uticalo na trgovinske, ekonomske i kulturne odnose sa ovom državom, mada oni nikada nisu do kraja bili prekinuti.² Prijateljstvo među jugoslovenskim i sovjetskim narodima manifestovano je naročito u teškim prilikama. Kada se V. I. Lenjin 2. avgusta 1921. obratio za pomoć međunarodnom proletarijatu zbog gladi u Rusiji³, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca se razvila široka akcija radničkih, humanitarnih, verskih i državnih organizacija i institucija za upućivanje pomoći u SSSR.⁴ Građani Sovjetske Rusije sa velikim simpatijama pra-

¹ Vid.: Telegram narodnog komesara inostranih dela RSFSR G. V. Čičerina predstavniku Kraljevine SHS D. Iliću o želji sovjetske vlade da uspostavi prijateljske odnose sa Kraljevinom SHS, od 13. oktobra 1920. (*Sovetsko-jugoslavski je otnošanja 1917—1941.* g. Moskva 1992, str. 103; u daljem tekstu Sovjetsko-Jugoslavenski odnosi).

² Vid.: Torgovlja među SSSR i Jugoslavije v 1918—1937. g.; Torgovij obo-rot među SSSR i Jugoslavije v 1918—1940. g.; Eksport Tovarov iz SSSR v Ju-goslaviju v 1923—1940. g. i Sovetski import iz Jugoslavii v 1918—1940 g. (*Sovjet-sko-jugoslovenski odnosi* str. 378—381).

³ Vid.: *Pravda*, Moskva 6. 8. 1921. i V. I. Lenjin *Poln. sobr. soč. k.* 44. str. 75—76.

⁴ Vid.: Nazečić Ahmet, *Solidatnost na delu*, Sarajevo 1970.

tili su borbu naroda Jugoslavije za poboljšanje ekonomskog i političkog položaja. Radnici sovjetskih fabrika uzimali su patronat za pomoć jugoslovenskim političkim osuđenicima⁵.

Dvadesetih godina u Moskvi je na inicijativu Svesaveznog društva za kulturne veze s inostranstvom (VOKS) bila uspostavljena prepiska, razmena naučnih publikacija, razmena knjiga, prevoda i literature, kao i poseta naučnih i kulturnih stvaralaca. Tu saradnju podržvali su sovjetski naučnici i akademici: P. A. Lavrov, A. M. Seliščev, N. I. Kravcov i jugoslovenski naučnici P. Popović, S. Stojanović, L. Košutić, J. Badalić i drugi.⁶ Razvoju dubljih međusobnih odnosa u oblasti nauke i kulture od 1928. godine doprinosio je i Komitet za kulturnu saradnju sa SSSR-om koji su u Beogradu formirali istaknuti naučnici, književnici i umetnici: Slobodan Jovanović, Vladimir Čorović, Bogdan Popović, Momčilo Anastasijević, Dragoljub Jovanović, Stanoje Stanojević, Milan Kašanin, Milan Bogđanović, Ksenija Anastasijević, Jaša Prodanović, Siba Miličić, Gustav Krklec, Miroslav Krleža i drugi intelektualci.⁷ Ostvarena je živa saradnja koja je doprinisala proširivanju jugoslovensko-sovjetskih veza i upoznavanju sa naučnim, prosvetnim i kulturnim dostignućima obe zemlje. To je omogućilo legalno štampanje publikacija o SSSR-u, kao i objavljivanje članka u novinama o ekonomskom, kulturnom i političkom razvoju SSSR-a.⁸

Dolazak na vlast u Nemačkoj Hitlerovih nacional-socijalista 1933. godine uznemirio je demokratski, antifašistički i rodoljubivo opredeljene ljude u Jugoslaviji. Pred opasnošću od fašističke agresije u Evropi i mogućnošću jačanja fašistički orijentisanih snaga u zemlji, u Jugoslaviji se razvijao snažan pokret za oslon na SSSR. Savez sa Sovjetskom Rusijom i pakt o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći s njom, za demokratske snage u zemlji bili su garancija u odbrani od fašističke opasnosti koja je pretila da ugrozi slobodu, nezavisnost i sve pozitivne tekovine civilizacije. Savez sa Sovjetskim Savezom nije više bio samo politika zabranjene Komunističke partije, već se sve više pojavljivao kao zahtev slobodoljubivih i antifašistički opredeljenih ljudi u Jugoslaviji. U vanparlamentarnom obraćanju predsedniku vlade i ministru inostranih dela Bogoljubu Jeftiću, 15. jula 1935, dr Dragoljub Jovanović, poslanik za Srez nišavski i predsednik Seljačke narodne stranke, upitao je i sledeće: »Da li Vam je poznato da sve kulturne države imaju regulisane diplomatske i trgovачke veze s Sovjetskim Savezom, koji je član Društva naroda i stalni član Saveta Društva naroda; da naša velika saveznička Francuska održava s njim prijateljske odnose i da njega sada smatraju glavnim zaštitnikom mira. Znate li Vi, da smo mi zajedno s ostatima članicima Male Antante i Balkanskog sporazuma od 3. jula 1933. godine na predlog Sovjetskog Saveza potpisali Konvenciju o imenovanju agresora, da je Savet Male Antante doneo formalno rešenje da Jugo-

⁵ Vid.: *Sovjetsko-jugoslovenski odnosi*, str. 183, 241—243, 250 i 261—263.

⁶ Detaljno o tome vid.: *Sovjetsko-jugoslovenski odnosi*, dokumenta br. 100, 114, 119, 130, 150, 156, 164—168 i 178.

⁷ Iz izveštaja referenta VOKSA A. Karidi o jugoslovensko-sovjetskim kulturnim vezama, decembra 1929. godine (*Sovjetsko-jugoslovenski odnosi* str. 240).

⁸ Vid.: pismo VOKS Obedinjenju Slovijanskih opšćest v Zagrebe po voprosu obmna periodičeskim izdanjima među VOKS i Objedinjenjem 8. jula 1927. (*Sovjetsko-jugoslovenski odnosi* str. 202—203).

slavija, Čehoslovačka i Rumunija priznaju Sovjetski Savez i da su Češka i Rumunija to već učinile...»⁹

U skladu sa odlukama VII kongresa Komunističke internationale, održanog od 25. jula do 20. avgusta 1935, jugoslovenski komunisti su se zalagali za stvaranje jedinstvenog antiratnog pokreta u borbi za mir i za savez sa Sovjetskim Savezom. U to vreme za jugoslovenske komuniste objedinjavanje antifašističkog pokreta sa antiratnim akcijama bio je osnovni cilj, jer su smatrali da je borba protiv rata u stvari borba protiv fašizma, a da je borba protiv fašizma u osnovi borba protiv rata. Zato su, po njihovom mišljenju, borba za mir i savez sa SSSR-om bili spoljnopolitička orientacija koja bi Jugoslaviju usmerila ka politici narodnog fronta protiv fašizma, koja je ostvarena u Francuskoj.¹⁰

Pokušaj komunista u Jugoslaviji da sa predstavnicima opozicionih građanskih stranaka sredinom 30-tih godina stvore front narodne slobode nije urođio plodom, jer je spremnost za saradnju pokazalo samo levo krilo Demokratske stranke na čelu sa dr Ivanom Ribarom. Međutim, patriotska i antifašistička grupa intelektualaca, pretežno nekadašnjih pripadnika Jugoslovenske revolucionarne omladine, organizacije »Mlada Bosna« i članova organizacije »Ujedinjenje ili smrt« (poznata kao »Crna ruka«), okupila je oko Srpskog kulturnog kluba 1935. godine elitu intelektualaca, opozicionih političara, sveštenika, oficira i industrijalaca. Na čelu Kluba bio je Slobodan Jovanović sa potpredsednicima Nikolom Stojanovićem i Dragišom Vasićem. Sekretar Kluba bio je Vasa Ćubrilović »koji se 1939. razišao s Klubom kada je ovaj stupio u oštru opoziciju Vladi Cvetković-Maček, u kojoj je Branko Ćubrilović zastupao Zemljoradničku stranku«.¹¹ Cilj Kluba je bio da deluje kao javni forum demokratskih i rodoljubivih snaga koje teže ujedinjenju srpskog naroda i nalaženju rešenja za unutrašnju krizu u zemlji. Osnivači su nastojali da se uzdignu iznad stranačkih interesa, ali se Klub ubrzo našao u opoziciji izloživši oštrog kritici režim u zemlji. Svoja stanovišta članovi Kluba izražavali su na stranicama »Srpskog glasa«, koji je pokrenut novembra 1939, a od vlasti zabranjen juna 1940.¹² Članovi Kluba zalažali su se za omeđavanje srpskog etničkog prostora i uređenje odnosa sa Hrvatima na bazi sporazuma u okvirima Jugoslavije.

Okupljanje Srba i odbrana Jugoslavije bili su elementi koji su Srpski kulturni klub vezivali za antifašistički pokret, odbranu zemlje i sklapanju ugovora o prijateljstvu i saradnji sa SSSR-om kao garantom mira i odbrane nezavisnosti Jugoslavije. Nastojanja generalnog sekretara KPJ Josipa Čižinskog (Milana Gorkića) da u kontaktima sa Slobodanom Jo-

⁹ Sovjetsko-jugoslovenski odnosi, str. 287—288.

¹⁰ Vid.: Istoriski arhiv KPJ, tom 2, Beograd 1949, str. 376—377.

¹¹ Dimitrije Đorđević, *Ožiljci i opomene*, I knjiga, Beograd 1994, str. 12. Vasa Ćubrilović se, u stvari, sukobio sa Dragišom Vasićem, a zamenili su ga dr Slobodan Drašković i Dragoslav Stranjaković kao sekretari.

¹² Od uglednih ličnosti iz nauke, kulture, politike, vojske i privrede u Klubu su bili zapaženi: Milan Grol i Miša Trifunović iz opozicionih stranaka, istoričari Vladimir Čorović, Nikola Vulić i Radoslav Grujić, ekonomisti i pravnici Gojko Grđić, Boža Marković, predsednik Kraljevske akademije nauka Stevan Belić, predsednik kasacionog suda Rusomir Janković, sudija Danilo Danić, pravnik Vojislav Vučanac, književnik Stevan Jakovljević, vajar Sreten Stojanović, arhitekt Justin Popović, general i akademik Živko Pavlović i general Ljubomir Pokorni. Svakako treba pomenuti i industrijalca Vladana Đorđevića (D. Đorđević, str. 33).

vanovićem i Dragišom Vasićem¹³ pridobije Srpski kulturni klub na saradnju za politiku narodnog fronta pod okriljem komunista nisu urodila plodom. Slobodan Jovanović, Dragiša Vasić, Vladimir Čorović i drugi istaknuti članovi Srpskog kulturnog kluba u Komitetu za kulturnu saradnju sa SSSR-om od kraja 20-tih godina ukazivali su na potrebu da Kraljevina Jugoslavija prizna Sovjetski Savez i uspostavi diplomatske odnose sa njim. Međutim, antikomunizam većine patriota i antifašista oko Srpskog kulturnog kluba bio je osnovna prepreka direktnoj saradnji i pristalica demokratskog antifašističkog pokreta i komunista.

Suočeni sa neposrednom opasnošću od fašističke najezde i pokušajem fašizacije u zemlji sredinom 30-tih godina, jugoslovenski komuništi su shvatili da se kao osnovni zadatak pred pokretom ne postavlja više rušenje kapitalističkog sistema i izgradnja socijalističkog društva već borba za demokratsko preuređenje zemlje u cilju jačanja odbrambene sposobnosti države za odupiranje fašističkoj agresiji. Ta shvatana su bila rezultat preokreta u politici Komunističke internationale koja je tada insistirala da se oko Sovjetskog Saveza okupe sve rodoljubive, nacionalne, demokratske i slobodoljubive snage za borbu protiv fašizma.¹⁴

Analizirajući takvu politiku Sovjetske Rusije moguće da je Berdajev bio u pravu kada je analizirajući rusku ideju zaključio »da je u Rusiji marksizam bio prilagođen ruskim uslovima, da im je mesijanska ideja marksizma povezana sa misijom proletarijata i da se sjedinila i poistovetila sa ruskom mesijanskom idejom«, ali i dodao »da je Ruski komunizam deformacija ruske mesijanske ideje«. U daljem tekstu, napoljne N. Popović, Berdajev je uspostavio zanimljivu paralelu: »Tačno je da su Nemačka i Ruska ideja suprotne. Nemačka ideja je ideja vladanja, dominacije, moći; Ruska ideja je ideja komunitarnosti i bratstva ljudi i naroda.«¹⁵

U svakom slučaju, istorijska dokumentacija ukazuje da je na opredeljenje različitih slojeva u Jugoslaviji (inteligencije, omladine, patriota, pravoslavnih vernika i vojske) za suprotstavljanje fašističkoj opasnosti uz oslon na Sovjetski Savez delovala i ruska ideja, tim više što se ona u presudnim trenucima početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji poklapala sa komunističkom — odnosno Kominternom idejom Sovjetskog Saveza kao centra u borbi protiv nemačkog fašizma, na idejama slobode, pravde i bratstva ljudi i naroda.

Potpisivanje ugovora sa Italijom 1937. godine značilo je da jugoslovenska vlada napušta ugovor sa Francuskom iz 1937. godine i nastoji da se približi fašističkim državama.¹⁶ Preokret u politici Jugoslavije i

¹³ D. Đorđević, str. 49.

¹⁴ Na VII kongresu Kominterne (jul—avgust 1935) istaknuto je: da će rat malih evropskih država protiv fašističkog agresora imati karakter oslobođilačkih ratova; da će se centrom stremljenja svih miroljubivih snaga javiti Sovjetski Savez, čija miroljubiva politika znači zaštitu nacionalne nezavisnosti malih naroda i služi životnim interesima čovečanstva. Zato je usmerila komunističke partije na podršku aktivnostima SSSR-a za izgradnju fronta mira protiv fašističkih agresora i zaštitu SSSR-a od fašističke ratne opasnosti. (o tome vid.: Komintern i Sovetski — germanskii dogovor o nenapadeniji, Izvestija CK KP SSSR, No. 2, 1989, str. 202).

¹⁵ Nikola Popović, *Ruska ideja*, »Istorija 20. veka«, I—II, Beograd 1994, str. 13.

¹⁶ O tome vid.: Vuk Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski pakt od aprila 1941. godine*, »Istorijski glasnik« I, 1973, str. 7 (u daljem tekstu V. Vinaver, n. č.).

zbližavanje sa Italijom i Nemačkom mogli su da budu povod za tajno organizovanje oficira pod rukovodstvom generala Bore Mirkovića sa ciljem da se po cenu uklanjanja namesnika princa Pavla ne dozvoli pristupanje Kraljevine Jugoslavije savezu sa fašističkim državama. O tajnoj oficirskoj zavereničkoj organizaciji pod nazivom »Konspiracija« još uvek se malo zna,¹⁷ ali se može pretpostaviti da su njeni članovi bili bliski idejama ljudi oko Srpskog kulturnog kluba.

Događaji u Jugoslaviji su se brzo odvijali. Uticaj KPJ u narodu ispoljavao se u nizu demonstracija protiv fašističke agresije u Evropi i brojnim manifestacijama u kojima je izražavana spremnost da se brani nezavisnost zemlje. Komunisti su naročito snažan uticaj imali na omladinu, posebno studente Beogradskog univerziteta koji su 1938. godine prvi započeli sa vojnom obukom i masovnim upisom dobrovoljaca za odbranu Čehoslovačke. Opšte nezadovoljstvo stanjem u zemlji i politikom približavanja fašističkim državama pokazalo se na decembarskim izborima 1938. godine. Uprkos javnim izborima i izbornom pritisku režima, opozicija je dobila 44,90% glasova što je doprinelo da dvorski krugovi oko kneza Pavla smene vladu Milana Stojadinovića.¹⁸

Nova vlast na čelu sa Dragišom Cvetkovićem u svoj program unela je rešavanje hrvatskog pitanja i obećanje da će demokratizovati politički život. Pregovori sa predsednikom Hrvatske seljačke stranke Vlatkom Mačekom oko rešavanja hrvatskog pitanja završeni su 26. avgusta 1939. sporazumom koji je predviđao reorganizaciju vlade i stvaranje Banovine Hrvatske sa autonomnim pravima u oblasti privrede, narodnog zdravlja, fizičkog vaspitanja, prosvete i unutrašnje uprave. Sporazumom se odustalo od strogovog centralizma i hrvatski narod je dobio uokvirenu administrativnu teritoriju u okviru Jugoslavije. Time je bilo otvoreno i srpsko pitanje, odnosno pitanje preuređenja Kraljevine Jugoslavije na federativnoj osnovi.

Pokret oko Srpskog kulturnog kluba imao je svoju koncepciju preuređenja zemlje i u tom cilju izradio je koncept pod nazivom »Srpske zemlje«, kojim se predviđalo administrativno omeđavanje teritorije na kojima su pretežno živeli Srbi u jedinstvenu administrativnu jedinicu sa autonomnim pravima koja su već bila ostvarena u Hrvatskoj i delimično ranije stečena u Sloveniji (čiji je narod živeo u Dravskoj banovini). Pitanje preuređenja i demokratizacije u zemlji postavljala je i ilegalna KPJ, koja se zalagala za demokratsku i federativnu Jugoslaviju sa pravom autonomije pojedinim narodima, manjinama i istorijskopolitičkim jedinicama. Uzajamni odnos između sastavnih delova trebalo je rešiti, smatrali su komunisti »slobodnim sporazumom u slobodno izabranoj Ustavotvornoj skupštini«.¹⁹

Sporazumu Cvetković-Maček prethodile su promene u politici Sovjetskog Saveza. U Moskvi je 23. avgusta 1939. bio potpisani Ugovor o nenapadanju između Nemačke i Sovjetskog Saveza sa tajnim klauzulama o podeli Poljske i sverama uticaja dve sile. Kominterna je poručivala komunistima da Ugovor ne isključuje dogovor između Engleske, Fran-

¹⁷ Vid.: B. Petranović i N. Žutić *27. mart*, Beograd 1990, str. 691.

¹⁸ O tome vid.: Dušan Biber, *O padu Stojadinovićeve vlade*, »Istorija XX veka«, Zbornik radova VIII, Beograd 1966, str. 5—71.

¹⁹ Vid.: *Proleter*, 2. februar 1937, str. 10—12.

cuske i SSSR-a o zajedničkom otporu agresoru. Ističući da su engleska i francuska vlada svesno odgovračile pregovore sa SSSR-om, a da je Poljska pod njihovim uticajem odbila mogućnost efektne pomoći SSSR-a, Sekretarijat Izvršnog komiteta Kominterne je napominjao da je potpisivanjem Ugovora sa Nemačkom SSSR odbacio mogućnost nemačkog napada, pomogao pribaltičkim zemljama, razjedinio agresore i delovao u zaštiti opštег mira.²⁰

U vreme napada Nemačke na Poljsku, 1. septembra 1939, odnosno početka Drugog svetskog rata Staljin je poručivao da međunarodni proletarijat ne može da brani fašističku Poljsku, koja je odbila pomoći Sovjetskog Saveza i ugnjetava druge nacije. Izbijanjem rata, poručivao je Staljin komunistima, izmenila se situacija i podela kapitalističkih država na fašističke i demokratske izgubila je raniji smisao.²¹ Staljinova uputstva o tome da su Engleska i Francuska agresori i da je njihova imperialistička politika u Skandinaviji imala za posledicu imperialističke kontra mere Nemačke, izazvala su zbunjenost i u Jugoslaviji.

Pred kraj 1939. godine KPJ se prilagodila direktivama iz Moskve i u prvi plan postavila pitanje borbe za očuvanje nezavisnosti Jugoslavije, a protiv uključivanja u bilo koji zaraćeni tabor. Garanciju za neutralnost zemlje komunisti su videli u diplomatskom priznavanju SSSR-a i uspostavljanju prijateljskih odnosa sa njim. Umesto okupljanja svih progresivnih snaga za borbu protiv fašizma KPJ je povela pojačanu borbu za poboljšanje životnih uslova radničke klase, demokratizaciju zemlje, amnestiju političkih zatvorenika i neutralnost zemlje. Pod parolom komunista »Za hleb, mir i slobodu« u decembru 1939. godine došlo je do talasa radničkih štrajkova i demonstracija u Beogradu, Zagrebu, Skoplju i Splitu koje su u krvi ugušene.²²

Demonstracije građana i brojne štrajkove pod rukovodstvom komunista iskoristila je vlada Cvetković-Maček da se razračuna sa KPJ. Da bi uklonila iz javnog života istaknute komuniste, vlada je 15. decembra 1939. donela Uredbu na osnovu koje su u januaru 1940. godine formirani koncentracioni logori za komuniste u Bileći i Lepoglavi. Mere režima izazvale su snažne proteste demokratske javnosti i omogućile komunistima da borbu protiv fašizma i rata u Evropi zamene borbom protiv fašizacije zemlje i uvlačenja Jugoslavije u savez sa fašističkim državama. Tu politiku Centralnog komiteta KPJ koja je odudarala od linije Kominterne Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru nije razumeo, pa je u proleće 1940. poveo snažne demonstracije protiv mobilizacije u Podgorici, Splitu (Danilovgradskom), Rijeci Crnojevića, Golubovcima, Nikšiću, Andrijevici, na Cetinju i u Liješkom polju.²³ Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito je ukazao na grešku i zahtevao je od Pokrajinskog

²⁰ Vid.: *Komintern i Sovetsko-germanski dogovor o nenapadaniji*, Izvestija CK KPSS, 1989, No. 2, str. 203.

²¹ Isto, str. 207.

²² U Beogradu je u demonstracijama 14. 12. 1939. desetine građana povređeno, student Mirko Luković je poginuo, a studentkinja Bosa Miličević i Živan Sedlan podlegli ranama. (o tome vid.: S. Cvetković, *Bilečki koncentracioni logor, »Istorijsa XX veka«*, Zbornik radova II, Beograd 1961, str. 270–271).

²³ Pod optužbom da su zahtevali raspuštanje koncentracionih logora i puštanje mobilisanih vojnika kućama vodi ovih demonstracija odgovarali su pred Sudom za zaštitu države; 34 lica je osuđeno na kazne do godinu dana zatvora (Arhiv Jugoslavije, A-II, CPB/4, F-65).

komiteta za Crnu Goru da se hitno prestane sa akcijama protiv mobilizacije.²⁴

Za neutralnost Jugoslavije bila je i jugoslovenska vlada,²⁵ koja je otvorila koncentracione logore za komuniste. Bez obzira na podršku stavovima Kominterne u septembru²⁶, KPJ nije mogla da se odrekne parole »Branićemo zemlju« koja je podrazumevala borbu protiv fašizma. U proleće 1940. godine došlo je do neobične situacije. Politiku Sovjetskog Saveza i Kominterne o ratu podržavala je jugoslovenska vlada, a suprotstavljeni su se jugoslovenski komunisti koje je vlada slala u koncentracione logore! Pri svemu tome Jugoslaviji je pretio napad od fašističke Italije i u zemlji je aprila 1940. vršena mobilizacija.²⁷

Od nemačkog napada na Poljsku Sovjetski Savez je pojačao interes za Jugoslaviju, nastojeći da normalizuje odnose sa njom. Bila je pojačana i obaveštajna delatnost pošto se u Beogradu po obaveštajnom poslu našao i Mustafa Golubić, svojevremeno istaknuti član »Mlade Bosne«, organizacije »Ujedinjenje ili smrt« — »Crna ruka« od njenog osnivanja, član KPJ od 1920. godine i saradnik — instruktor Sekretarijata Izvršnog komiteta Kominterne od 1932. godine.²⁸ O aktivnosti M. Golubića nema primarnih istorijskih izvora, ali se zna da je u različitim periodima svoje aktivnosti bio blizak poznanik brojnih aktivnih i penzionisanih oficira i intelektualaca okupljenih oko Srpskog kulturnog kluba.

²⁴ Vid.: Referat J. B. Tita na V zemaljskoj konferenciji 1940. »Komunist«, Beograd, 1946, br. 1, str. 80.

Po povratku iz Sovjetskog Saveza sredinom marta 1940. Tito je bio iznenaden stavovima u KPJ prema mobilizaciji i odbrani zemlje jer što se borbe protiv fašizma ticalo on svoje stavove nije promenio ni u Moskvi. Sećajući se tih događaja tadašnji član Politbiroa CK KPJ Milovan Đilas napisao je 1956. godine sledeće: »On (Tito), S. C.) nije kritikovao nas zbog jednostranosti naših stavova, nego je jače izvlačio naš stav za odbranu zemlje. Ostali članovi CK nisu se od njega razlikovali u tome. Ali je on u tome bio najinicijativniji. On je prvi, bez dvoumljenja, stao na stanovište da se mi komunisti moramo tući s Nemcima, ne menjajući svoj stav o karakteru rata u celini« (Arhiv Jugoslavije, Zapisi Milovana Đilasa, napisani 1956. godine. Citirano po P. Damnjanović, *Borba KPJ protiv fašizma u svetlosti međunarodnog antifašističkog pokreta do 1941. godine, »Prilozi za istoriju socijalizma«* 10, Beograd 1976, str. 54).

²⁵ Saopštenje Kraljevine Jugoslavije da je neutralna u ratu (»Politika« 5. septembar 1939) pozdravljeno je bilo podjednako i u Berlinu i u Moskvi (vid.: V. Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski pakt od aprila 1941. »Istorijski glasnik«* I. 1973, str. 17. U daljem tekstu: V. Vinaver: n. č.).

²⁶ Pod pseudonimom Slobodan Srbinović, a po nalogu KPJ, Vladimir Dedijer je decembra 1939. objavio brošuru *Rat ili mir* u kojoj je na popularan način objašnjavao stavove Kominterne o ratu. Pored ostalog, Dedijer je tvrdio da odbrambene mere na Karavankama služe samo kao maska načelniku generalštaba generalu Dušanu Simoviću i plaćenicima engleskih lordova da pripreme rat protiv nemačkog naroda i Sovjetskog Saveza (o tome vid.: V. Vinaver: n. č., str. 17).

²⁷ Sredinom aprila 1940. italijanska i francuska štampa su pisale o sovjetsko-nemačkoj aspiraciji na Balkanu i pripremama Italije za napad na Jugoslaviju. Francuski vojni izaslanik u Turskoj saopšto je svom jugoslovenskom kolegi da je general Vegan (komandant francuske istočne vojske u Siriji) smatrao da će jugoslovensko-rumunske trupe braniti liniju Šibenik—Krka—Majevica—Brčko—Fruška Gora—Begejski Kanal—Maroš—Transivalski Alpi—Galac, ili liniju Nerešta—Sarajevo—Beograd—Dunav—Transivalski Alpi (o tome vid.: Vinaver: n. č., str. 29).

²⁸ Autobiografija Mustafe Golubića od 31. januara 1933. Ubavka Vujošević, *Prilozi za biografiju Mustafe Golubića, »Istorijski 20. veka« I-II*, 1993, str. 218—221.

Želeći da očuva neutralnost Jugoslavije, knez Pavle je nastojao da dobrim odnosima sa Nemačkom neutrališe italijanske pretenzije, a uz pomoć Sovjetskog Saveza udalji nemačke aspiracije na Balkanu. Zato je jugoslovenska vlada preko diplomatskih predstavnika u inostranstvu pripremala uspostavljanje odnosa sa Sovjetskim Savezom. »Vi ne možete sebi da prestavite, kako su dobro nastrojeni Srbi prema vašoj zemlji. Mi se uvek sećamo da smo za svoje postojanje obavezni Rusiji, iako kod nas nije bilo odnosa sa SSSR-om, u narodu su bila i ostala samo najlepša osećanja za vas. Ni jedan jugoslovenski vojnik, ako bi njega pod strahom prisilili da nastupi protiv Rusa, ne bi pucao u vas. Vi ste dužni da nas spasite od Italijana i od Nemaca...«, izjavio je Grujić, ataše jugoslovenskog poslanstva u Turskoj, 19. aprila 1940, opunomoćenom predstavniku SSSR-a u Turskoj A. V. Terentjevu.²⁹

Između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a najpre su 11. maja 1940. uspostavljeni trgovinski,³⁰ a zatim 24. juna 1940. diplomatski odnosi.³¹ U to vreme, 17. juna 1940, Tito je izveštavao Dimitrova da postoji kriza vlade i da se pokušava formiranje vlade od svih partija za pomoć saveznicima. U izveštaju se navodi da je politika vlade prema SSSR-u dvolična i da je zabranjeno rasturanje brošure »Ustav SSSR«, koja je ipak prodata u 25.000 primeraka. Značajno je da je Tito javio 20. juna da u vojski postoje »velike simpatije prema SSSR-u i da partija ima jaka uporišta u vojski, posebno u avijaciji«.³²

Uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSR-om olakšalo je propagandni rad KPJ u zemlji. Komunisti su imali četiri ilegalne štamparije u kojima su štampani »Proleter« — organ CK KPJ u 4000 primeraka, »Srp i čekić«, organ CK Hrvatske, »Delo« — organ CK Slovenije, »Komunist« — organ Pokrajinskog komiteta Srbije i »Iskra« — organ Pokrajinskog komiteta Makedonije. U maju je CK KPJ objavio prvomajski letak u 150.000 primeraka, letak povodom štrajka tramvajskih radnika i »Kominike br. 1«, objavljen neposredno posle napada Hitlerove armije na Belgiju i preko nje na Francusku.³³

CK KPJ je pokrenuo široku akciju za osnivanje društava prijatelja SSSR-a u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji.³⁴ Društva su osnivali uglavnom levo orijentisani intelektualci-antifašisti, a pristupali su im prijatelji SSSR-a iz svih slojeva društva uključujući i rusofilske raspoložene rad-

²⁹ Sovjetsko-jugoslovenski odnosi, str. 309.

³⁰ Vid.: Dogovor, otgovlje i moreplavani među SSSR i Kraljevine Jugoslavije »Sovjetsko-jugoslovenski odnosi«, str. 317—322.

³¹ Nota poslanika Jugoslavije u Turskoj I. Sumenkovića opunomoćenom predstavniku SSSR u Ankari A. V. Terentjevu o uspostavljanju diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a od 24. juna 1940. I nota opunomoćenog predstavnika SSSR-a u Turskoj A. V. Terentjeva poslaniku Kraljevine Jugoslavije u Ankari o uspostavljanju diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a od 24. juna 1940. Za opunomoćenog predstavnika SSSR-a u Kraljevini Jugoslaviji bio je imenovan Plotnikov Viktor Andrejevič, a za poslanika Kraljevine Jugoslavije u SSSR-u Milan Gavrilović (Sovjetsko-jugoslavenski odnosi, str. 326—327.)

³² Radiogram CK KPJ (Josip Broz Tito) Izvršnom komitetu KI (Deda-Georgi Dimitrovu) od 17. 6. i radiogram od 20. 6. (dr Ubavka Vujošević, Radiogrami CK KPJ — IK KI, »Vojnoistorijski glasnik« 1—2, Beograd 1992. str. 281 i 282 — u daljem tekstu U. Vujošević: n. č.).

³³ Radiogram Tita Dimitrovu od 28. 6. i 25. 7. 1940. (U. Vujošević n. č., 280)

³⁴ Radiogram Tita Dimitrovu od 3. 7. 1940. (U. Vujošević, n. č., 282).

nike, seljake i kulturne stvaraocce. Predsednik društva u Zagrebu bio je vajar Antun Avgustinčić, potpredsednik Vladimir Potočnjak, inženjer, sekretar dr Srećko Šilović, lekar, blagajnik dr Vlajko Kalamber, a članovi odbora bili su August Cesarec, Viktor Brbljić i Josip Lukač.³⁵ Osnivanje društva na teritoriji Dravske banovine (Slovenija) bilo je zabranojeno zato što se »pod vidom akcije za osnivanje društva i prikupljanja potpisa ljudi koji žele da postanu članovi vodi komunistička propaganda«.³⁶ Na manifestaciju solidarnosti prema SSSR-u u Zagrebu 28. juna 1940. žestoko su reagovali policija i Mačekova Hrvatska građanska zaštita. Tada je pucano u masu od oko 3.000 radnika. Radnik Drago Butković podlegao je ranama, a desetak komunista učesnika demonstracija bilo je uhapšeno.³⁷

Zanimljivo je da je Tito 15. avgusta 1940. javljao Dimitrovu da Nemačka uskoro priprema okupaciju severnih delova Jugoslavije i da se duž jugoslovensko-nemačke granice već koncentrisalo pet nemačkih motorizovanih divizija. Povodom toga se sprovodi pojačana mobilizacija u zemlji, a rukovodstvo KPJ namerava da organizuje otpor kako protiv agresora »tako i protiv unutrašnjih kapitulanata pod parolom za formiranje narodne vlade radnika i seljaka i oslonca na SSSR«.³⁸

Povodom dvogodišnjice početka Drugog svetskog rata KPJ je organizovala od 1. septembra 1940. demonstracije u zemlji pod parolom »Protiv rata, protiv skupoće, za mir, za SSSR«. Do sukoba demonstrata i policije došlo je 1. septembra u Beogradu i Splitu i nekim manjim mestima, u kojima je policija takođe pucala u demonstrante pa je bilo ubijenih, ranjenih i mnogo uhapšenih demonstranata. Do demonstracija u Zagrebu ponovo je došlo 6. septembra (oko 6000 učesnika) i tu je bilo dosta ranjenih i uhapšenih. Osmog septembra u Beogradu — Košutnjaku na izletu oko 5000 radnika, srednjoškolske i studentske omladine prilikom izvođenja kulturnog programa policija je opkolila izletnike i pucala u masu. Ubijeno je oko dvadeset omladinaca, nekoliko demonstranata je ranjeno, a na stotine odvedeno u Glavnjaču.³⁹

U skladu sa politikom narodnog fronta Centralni komitet KPJ započeo je pregovore sa građanskim strankama. Sa rukovodstvom Seljačke narodne stranke Dragoljuba Jovanovića krajem decembra 1940. postignut je sporazum o formiranju narodne vlade, zajedničkoj borbi za zaključenje pakta o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om, borbi za unutrašnju demokratizaciju zemlje i preduzimanju mera za obezbeđenje nezavisnosti naroda Jugoslavije. Tajni sporazum postignut je i sa grupom dr Ivana Ribara iz Demokratske stranke, kao i sa Slovenskim hrišćanskim socijalistima.⁴⁰ Sa drugim političkim grupama pregovori su bili nastavljeni,

³⁵ Arhiv Hrvatske, Banovina Hrvatska, kabinet bana, 42418, kutija 37. Zapisnik osnivačke skupštine »Društvo prijatelja SSSR« održane u Zagrebu 1940.

³⁶ Arhiv Hrvatske, Banovina Hrvatska, kabinet bana, 42418, kutija 37. Saopštenje ministra unutrašnjih dela banskoj vlasti Banovine Hrvatske o zabrani vlasti Dravske banovine za osnivanje »Društvo prijatelja SSSR« na teritoriji Dravske banovine.

³⁷ Radiogram Tito Dimitrovu od 20. 7. 1940 (U. Vujošević, n. č., str. 282).

³⁸ Izveštaj Tita o pripremama za napad Nemačke zasnivao se na obaveštajnim podacima nekog Gota, agenta Gestapoa (U. Vujošević: n. č., 284).

³⁹ Radiogram Tito — Dimitrovu od 8. 9. i 16. 9. 1940 (U. Vujošević, n. č., str. 286—287).

⁴⁰ Radiogram Tito — Dimitrovu od 25. 12. 1940. (AJ, Fond CK KPJ KI, MF XI).

a o rezultatima upoznat Politbiro CK KPJ na sednici od 8. januara 1941, kada je odlučeno da se po okončanju pregovora podnese pismena platforma CK KPJ.⁴¹

Ratni planovi Nemačke su diktirali dalji razvoj političke situacije u Jugoslaviji. Posle neuspeha da posreduje u italijansko-grčkom sukobu, Hitler je 13. decembra 1940. odlučio da napadne Grčku, a 18. decembra potpisao plan napada na SSSR. Za napad na Grčku Hitleru je bilo neophodno da obezbedi prolaz svojih trupa i ratnog materijala kroz Jugoslaviju, a za rat protiv SSSR-a bilo mu je potrebno pristupanje Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Kada je Bugarska, da bi izbegla rat na svojoj teritoriji, 1. marta 1941. pristupila Trojnom paktu neutralnosti Kraljevine Jugoslavije dani su bili odbrojani.

Pripreme Kraljevine Jugoslavije za pristupanje silama Osovine u Moskvi su pažljivo praćene. Iznenada se u Moskvi 1. marta 1941. pojavio pukovnik Božin Simić⁴² sa tajnim punomoćjem za pregovore sa sovjetskom vladom.⁴³ U to vreme princ namesnik Pavle se na Hitlerov zahtev spremao na put za Nemačku gde se 4. marta tajno sastao sa Hitlerom koji je zahtevao da Kraljevina Jugoslavija potpiše ugovor o vojnom savezu sa Nemačkom. Knez Pavle se vratio iz Nemačke sa ubednjem da je rat neizbežan, ali je na sednici Krunkog saveta 6. marta dao saglasnost za potpisivanje ugovora sa Nemačkom. Tito je o tome 8. marta obavestio Dimitrova, napomenuvši da je Cincar Marković izjavio da je SSSR jedini neprijatelj Jugoslavije.⁴⁴

Sa ciljem da zaustavi potpisivanje ugovora sa Nemcima Komunistička partija Jugoslavije uputila je 14. marta proglašenje hiljadu primeraka protiv kapitulacije vlade pozivajući sve patriotske elemente u borbu protiv kapitulacije — za pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om. U dogovoru sa CK KPJ sličan apel uputila je i Seljačka narodna stranka Dragoljuba Jovanovića, kao i demokratska opozicija Pribićevića u Hrvatskoj. Pripremana je bila i konferencija svih opozicionih grupa za organizovanje masovnih demonstracija.⁴⁵

Potpisivanje protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 25. marta 1941. izazvalo je ogorčenje naroda koji je na vest o izdaji vlade izašao na ulice snažno demonstrirajući protiv vlade Cvetković — Maček. Zaverenička oficirska organizacija »Konspiracija« stupila je u akciju i u noći 26/27. marta 1941. izvela vojni puč kojim je s vlasti bilo zbačeno namesništvo, odnosno knez Pavle i vlada Cvetković — Maček. Tito je 27. marta izvestio Izvršni komitet Kominterne da KPJ učestvuje u akcijama i organizuje svenarodni otpor protiv nemačko-italijanskog vojnog upada i pokušaja Engleske da uvuče Jugoslaviju u borbi na nje-

⁴¹ O tome vid.: Josip Broz Tito, *Sabrana dijela*, knj. 6, str. 124—126, 127, i U. Vujošević, n. č., str. 291.

⁴² Radi se o potpukovniku Srpske vojske Božinu Simiću koji je sa pukovnikom Dragutinom Dimitrijevićem — Apisom bio organizator »Crne ruke« i koji je sa Solunskog fronta 1916. upućen u Rusiju. Aktivno je učestvovao u revolucionarnim događajima 1917. M. Golubić u biografiji navodi da ga je Simić prihvatio u Parizu 1920. i materijalno pomagao.

⁴³ Detaljno o tome vid.: S. Cvetković, *Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. oko zaključenja ugovora o prijateljstvu i nenapadanju*, »Vojno-istorijski glasnik« 1, 1991, str. 14—15.

⁴⁴ Radiogram Tito — Dimitrovu od 8. 3. 1941 (U. Vujošević, n. č., 298).

⁴⁵ Radiogram Tito — Dimitrovu od 24. 3. 1941 (U. Vujošević, n. č., str. 300).

noj strani. Od nove vlade se zahtevalo da raskine ugovor sa Nemačkom i zaključi pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om.⁴⁶

Nova vlada tražila je preko trojice ministara vezu sa KPJ i na njen zahtev odmah ukinula sve koncentracione logore, sem u Hrvatskoj, oslobođila sve političke zatvorenike, obećala političku amnestiju, preduzela mera za vraćanje španskih boraca, likvidirala »Jugorask«, otpustila omražene policajce i u Srbiji zabranila mučenje uhapšenih.⁴⁷

U međuvremenu, vlada generala Simovića je 1. aprila uputila delegaciju na pregovore oko zaključenja ugovora sa SSSR-om. U delegaciji su bili pukovnik Dragutin Savić i na sovjetski zahtev pukovnik Božin Simić. Njima se u Moskvi priključio i poslanik Milan Gavrilović. Oni su preneli spremnost generala Simovića da Kraljevina Jugoslavija odmah prihvati na svojoj teritoriji oružane snage SSSR-a bez ograničenja, prevashodno avijaciju, kao i da potpiše ugovor o vojnoj saradnji. Međutim, Sovjetski Savez više nije imao interesa za vojnu saradnju sa Kraljevinom Jugoslavijom jer bi to značilo rat sa Nemačkom. Da bi manifestovao da ne odobrava nemačke ciljeve, u noći 5/6. aprila 1941. potpisao je Ugovor o prijateljstvu i nenapadanju sa Kraljevinom Jugoslavijom. Ugovor nije uticao na kratkotrajni aprilski rat i nije se odrazilo na sovjetsko-nemačke odnose, što je za Sovjetski Savez u tom trenutku bilo najvažnije.

SLAVOLJUB CVETKOVIC

SOVJETSKA PRISUTNOST U JUGOSLOVENSKOJ POLITICI NA POČETKU DRUGOG SVETSKOG RATA

Rezime

Na osnovu dostupne dokumentacije i arhivskih izvora, autor razmatra uticaj SSSR-a na Jugoslaviju na početku Drugog svetskog rata. Opasnost od napada nacističke Nemačke na Kraljevinu Jugoslaviju dovela je do živih trgovinskih, ekonomskih i kulturnih odnosa koji su rezultirali uspostavljanjem diplomatskih odnosa sa SSSR-om maja 1940. i jačanjem međudržavne saradnje. Borba protiv fašizma u Jugoslaviji i okupljanje svih patriotskih, demokratskih i antifašističkih snaga za suprotstavljanje fašističkim državama imala je podršku Sovjetskog Saveza, što se naročito osetilo u martovskim događajima 1941.

U naporima da se suprotstavi napadu nacističke Nemačke na Kraljevinu Jugoslaviju vlada generala Simovića je bila spremna da sa SSSR-om potpiše i ugovor o vojnoj saradnji, odnosno da prihvati oružane snage SSSR-a bez ograničenja. To, međutim, nije odgovaralo Sovjetskom Savezu, pa je u noći 5/6. aprila došlo do potpisivanja Ugovora

⁴⁶ Radiogram Tito — Dimitrovu od 27. 3. 1941 (U. Vujošević, n. č., 300).

⁴⁷ Radiogram Tito — Dimitrovu od 1. 4. 1941 (U. Vujošević, n. č., 300).

o prijateljstvu i nenapadanju između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a. Ugovor nije mogao da utiče na kratkotrajni aprilski rat i sovjetsko-nemačke odnose, što je za SSSR u tom momentu bilo najvažnije.

SLAVOLJUB CVETKOVIC

SOVIET INFLUENCE ON YUGOSLAV POLITICS
IN THE BEGINNING OF WORLD WAR II

Summary

The author reviews the influence which the USSR had on Yugoslavia in the beginning of World War II, based on accessible documents and archival sources. The imminent danger of an attack from nazi Germany on the Kingdom of Yugoslavia prompted a lively commercial and cultural exchange between the Soviet Union and Yugoslavia, resulting in the introduction of diplomatic relations in May 1940 and an improved cooperation between the two countries. The struggle against fascism in Yugoslavia and the gathering of all the patriotic, democratic and anti-Fascist forces in the country for this purpose, gained the favor and support of the Soviet Union, which was especially demonstrated during the events of March 1941.

In an effort to resist the attack from nazi Germany on the Kingdom of Yugoslavia, the government headed by General Simović declared its willingness to sign a military treaty with the USSR, accepting the entry of unlimited Soviet armed forces. This did not coincide with Soviet interests, however, and the Non-Aggression Treaty was signed between the two countries instead, during the night of 5 April. The Treaty could have no effect on the short April war, nor on the relations between the Soviet Union and Germany, which was the primary concern of the Soviet Union at that time.

KOSTA NIKOLIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

O UZROCIMA IZBIJANJA GRAĐANSKOG RATA U SRBIJI 1941. GODINE

Originalan naučni rad

UDC: 355.426(497.11) »1941«
UDC: 949.711 »1941«

ABSTRACT: U tekstu se govori o uzrocima sukoba između Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) i četničkog pokreta (JVUO) koji su doveli do izbijanja građanskog rata 1941. godine, u trenutku kada je ustanički front stvorio veliku slobodnu teritoriju u Srbiji. Analiziraju se osnovni uzroci — ideološki i vojnički, koji su proizveli sukob dva antifašistička pokreta. Građanski rat je ubrzao slom ustanka i stvorio trajne podele u srpskom narodu. Predmet analize su i posledice koje su proistekle iz takvog razvoja događaja i obeležile dalji tok Drugog svetskog rata u Srbiji i Jugoslaviji. Članak je rađen na osnovu istraživanja arhivske građe i relevantne literature.

Najvažnije pitanje na koje treba ponuditi objektivan istoriografski odgovor jeste: sa kojih su pozicija dva antifašistička subjekta u Srbiji ušla u rat, koji su bili njihovi ciljevi i na koji su način želeli da ih ostvare? Odgovor na to pitanje može objasniti i zašto je došlo do rascpa, sukoba i građanskog rata između njih.

*

Komunistička partija Jugoslavije, kao rukovodilac i nosilac NOP-a, aprilske revolucije i okupaciju zemlje 1941. godine tumačila je kao revolucionarnu perspektivu, stvaranje povoljnih uslova za izvođenje socijalističke revolucije. Ona nije odvajala borbu za oslobođenje zemlje od borbe za rušenje predratnog državno-političkog ustrojstva Kraljevine Jugoslavije. Ako imamo u vidu pozicije četničkog pokreta — odbrana legitimite i nastavljanje kontinuiteta Kraljevine — bez ikakve politizacije borbe (bar u početnoj fazi) — jasno je da su se te dve konцепциje morale sukobiti. Revolucionarna opcija nije priznavala legitimitet izbegličke vlade i kontinuitet monarhije. U toj perspektivi, četnički oddeli Jugoslovenske vojske bili su predstavnici Vlade i kralja u zemlji — očekivali su i što je još važnije (po shvatanju KPJ) branili stari poredak.

Pokušaj objektivne istoriografske analize ne može da negira činjenicu da je okupacija Jugoslavije za KPJ donela bitno nove, pogodnije uslove za izvođenje revolucije. Revolucionarna teorija obilovala je šematskim analizama predratnog društva, zasnovanim na stranim isku-

stvima (Sovjetski Savez). Stari komunistički kadrovi, školovani u Kominterni, organizatori ustanka, nisu razumevali novu istorijsku situaciju na početku Drugog svetskog rata.¹ Iskustva Lenjina i Oktobarske revolucije bila su neprimenljiva na ovom prostoru. Profesionalni revolucionari i knjiški marksisti slabo su uočavali promene ili se teško prilagođavali novim situacijama.² Kada se tome doda bespogovorna vera u Sovjetski Savez, pre svega u jednog čoveka — Staljina (»zadržavao se neki religiozni odnos prema ispravnosti sovjetske stvari i nepogrešivosti staljinističke ortodoksije«)³, jasno je kako je pokret kojim je rukovodila KPJ gledao na pojavu organizacije kao što je bila Jugoslovenska vojska u otadžbini (službeni naziv četničkog pokreta).

Uzroci partizansko-četničkog sukoba mogu se, u najvažnijim odrednicama, svrstati u dve grupe: a) ideološko-politički; b) vojničko-egzistencijalni.

Politička filozofija dva pokreta bila je u potpunoj suprotnosti. Još od početka organizovanja četničkih odreda, isticao se primat borbe za oslobođenje otadžbine i nastavljanje kontinuiteta monarhije. To će biti potvrđeno od Jugoslovenske vlade i vlade Velike Britanije. Stoga je četnički pokret smatrao sebe jedinim legitimnim predstavnikom pokreta otpora u zemlji. Na drugoj strani, NOP je na prvim oslobođenim teritorijama faktički sprovodio revoluciju, stvaranjem civilnih i vojnih organa vlasti koji su rušili sistem uspostavljene okupacije, ali i predratnog ustrojstva Jugoslavije. Narodnooslobodilački odbori bili su istovremeno garancija u borbi protiv okupatora, kao i da »protivnarodni elementi neće nikada više biti u stanju da povrate ono staro«. Oni su predstavljali novu vlast i od njih je rukovodstvo KPJ tražilo da se osećaju i kao »sutrašnji nosioci vlasti«.⁴ Rukovodstvo KPJ bilo je izričito u stavu da se njihovim stvaranjem stara vlast ukida; smatralo je da je nastupio trenutak za revolucionarnu akciju koji se nije smeо propustiti.

KPJ se odlučila da pozove narode Jugoslavije u borbu tek po napadu Nemačke na Sovjetski Savez, ali i posle jedne bespoštедne kritike iz Moskve zbog neaktivnosti jugoslovenskih komunista. Centralna Kominterne je upozorila KPJ da je svaki »partijac« dužan da brani SSSR kao mobilisani crveni vojnik: »Danas svaki prosječni čovjek sa čuđenjem pita sebe: a gdje je KPJ? I što rade komunisti? Vi činite sa svojim neradom isto što i trockisti koji stvaraju odbore za preuzimanje vlasti u cilju pasivizacije masa. Danas kada ide borba na život i smrt, kada je sav SSSR listom ustao u odbranu svoje slobode i budućnosti, ne samo svoje već i naroda Jugoslavije i čitavog čovečanstva, vi dragi drugovi ne radite ništa. Mi komunisti dužni smo da se borimo svim svojim snagama, pa ako je potrebno da damo i svoj život za pobjedu SSSR-a. Nikakvog oklevanja, svaki propušteni trenutak zločin je protiv SSSR-a i protiv našeg naroda«.⁵

¹ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941—1945*, Beograd 1983, I, str. 141.

² Isto, str. 145—146.

³ Isto, str. 146.

⁴ Isto, str. 219.

⁵ Telegram IK Kominterne CK KPJ od 28. 6. 1941; Arhiv Jugoslavije, fond: Komunistička internacionala, 1941/22.

Proglas koji je izdao CK KPJ juna 1941. godine odiše klasnim radikalizmom još i pre nego što je ustanak počeo: »Krvožedni fašistički zločinci i njihovi satrapi u ostalim kapitalističkim zemljama, ljuto su se ovoga puta prevarili. Nemaju oni sada protiv sebe slabe evropske države, vođene od izdajničke kapitalističke klike«. Proglas je prepun ideo-loških fraza; Hitleru se suprotstavlja: »složni dvestomilionski narod«; »herojska partija boljševika«; »mudri vođa Staljin«; »nepobediva Crvena armija«. Naglašava se da je »kucnuo sudbonosni trenutak«, jer je započela odsudna bitka protiv najvećeg neprijatelja radničke klase. »Dragocena krv herojskog Sovjetskog Saveza« proliva se i za konačno socijalno i nacionalno oslobođenje čitavog radnog čovečanstva. Stoga se poziv za borbu u prvom redu upućuje radničkoj klasi: »Proleteri sviju zemalja Jugoslavije, na svoja mesta, u prve borbene redove. Nepokolebljivo i disciplinovano vršite svoju proletersku dužnost«. Sovjetski Savez je »naša draga socijalistička domovina«.⁶

Socijalni i klasni tonovi izraženiji su u Proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju: »Agenti Londona (razne kapitalističke klike, četnici i policajci, neki bedni oficiri) već se prikupljaju da spreče radnike i seljake da, kad za to kucne čas, osnuju svoju radničko-seljačku sovjetsku vlast. Te bande hoće da se vrati staro, koje nas je do ovoga i dovelo«. PK Srbije je smatrao da narod treba da se ujedini u borbi protiv okupatora i tudinskih agenata za »istinsko nacionalno oslobođenje u miru i socijalizmu, za vlast radnika i seljaka«. Protiv te domovine radnika i seljaka napad spremaju nemački imperialisti i to po želji Engleske i Amerike. Zato proleteri treba da se ujedine oko KPJ »u borbi za socijalizam«.⁷

Tako se iskrystalisao dualizam oslobođilačkih i revolucionarnih tonova. Revolucija — borba za vlast — se sprovodi, ali se o njoj ne govori — to je bila osnova tzv. linije partije u narednom periodu. Ona je najviše primenjivana prema drugim potencijalnim saveznicima u oslobođilačkoj borbi koji su bili drugaćijih ideoloških opredeljenja. Taj specifičan odnos naročito je došao do izražaja u kontaktima sa četničkim pokretom, posebno stoga jer je još u junu 1941. godine Kominterna upozorila CK KPJ da je u »sadašnjoj etapi reč o oslobođenju od fašističkog porobljavanja a ne o socijalističkoj revoluciji«.⁸ KPJ je ukazivala na štetnost sektaštva u početnoj fazi borbe: »Mi moramo uvući u borbu sve elemente koji su danas spremni za borbu protiv okupatora i njihovih slugu«. Ali: »Pri tome ne treba gubiti iz vida da je jedino naša Partija sposobna da organizuje i predvodi narodnu borbu za oslobođenje«.⁹ Takve snage treba pridobiti za zajedničku akciju »ili ih barem neutralisati u datom momentu«.¹⁰ Već u julu 1941. godine Josip Broz je izvestio Kominternu da »srpski četnici i one grupe vojnika i oficira koji su se sakrili u brda ne vode nikakve borbe s Njemcima, nego ima vesti

⁶ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije, I, str. 11—17.

⁷ Zbornik NOR-a, I, 2, str. 11—16.

⁸ Izvori za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa KPJ — NOR i revolucija (1941—1945), Beograd 1985, I, str. 63.

⁹ Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Okružnom komitetu KPJ u Šapcu od 12. 8. 1941; AJ, fond: PK Srbije, II/9.

¹⁰ Isto.

da vode pregovore sa njima da se bore protiv nas¹¹. U avgustu je Broz čak i kritikovao Radio-Moskву, jer jejavljala da se u Srbiji bore i partizani i četnici: »To je netačno jer četnici paktiraju sa Njemicima preko marionetske uprave Aćimovića u borbi protiv narodnih partizana, pod vođstvom komunista¹²«.

Tako se najdoslednije poštovala Staljinova maksima protiv svake spontanosti masa pri dizanju ustanka, a jedino se priznavala oružana akcija koju vodi KPJ kao »organizovana snaga«. Bilo u vojnim jedinicama, bilo u organima nove vlasti, komunisti su morali da imaju odlučujuću ulogu.¹³

»Liniju partije« koju treba sprovoditi prema četničkom pokretu najbolje ilustruje izveštaj Svetislava Stefanovića, instruktora PK Srbije, iz oktobra 1941. godine: »Rad grupe Draže Mihailovića i naš stav prema njoj«. U njemu se ocenjuje da je četničke parole »Borba protiv okupatora i izdajica, narodni ustank«, KPJ shvatala kao parole oko kojih oni žele da okupe narod, »ali ne da ih stvarno povedu u borbu, već da ih izdaju, demoralisu i upotrebe protiv nas¹⁴«. Tako je svaka samostalna akcija protiv Nemaca, koja nije bila pod kontrolom KPJ, u stvari bila samo pokušaj da se narod udalji od nje, što je istovremeno bio i neprijateljski postupak. Po ovim ocenama, »Draža radi da nam onemogući uticaj na mase — da ih mi organizujemo i povedemo u borbu«. Mihailovićev cilj je izazivanje pometnje; pregovore vodi da bi dobio u vremenu, uspehe partizana »kojima se raduju mase, pripisuje sebi«. I na kraju: »Polazeći od učenja Lenjina i Staljina da je u izvesnim momentima potrebno i korisno da se stupa u savez i da se zaključuju sporazumi sa saveznikom, pa makar on bio nesiguran, kolebljiv, privremen, polazeći baš od toga, mi danas još nećemo da rušimo mostove k njima¹⁵«.

Fundamentalne razlike išle su i po nacionalnoj politici. Vrhovna četnička komanda upozoravala je da u ratu svaki čovek pripada prvo svome narodu, pa tek onda svome staležu: »Komunisti kažu da nije važno ko je Srbin ili Nemac, Hrvat ili Talijan, već ko je seljak ili varošanin, bogat ili siromah¹⁶«. U svom programu iz septembra 1941. godine, D. Mihailović je isticao da građanski rat treba sprečiti po svaku cenu, a emigrantsku vladu smatrati legitimnom dok traju rat i okupacija. U istom dokumentu kaže se da je četnički ideal »jaka i homogena srpska državna jedinica sposobna za život¹⁷«.

Te odrednice bitno se razlikuju od stavova KPJ, koja je u svom radu u Srbiji isključivala svaki srpski nacionalni trag. Osim toga, slate su instrukcije da se po svaku cenu spreči prebacivanje četnika u Bosnu zbog borbe sa ustašama, jer će to biti »ubijanje svih od reda; treba razobličiti četničke veze sa Njemicima po čijoj naredbi, svakako, i idu u tu oblast. Zadatak sprečavanja ovih podlih namera leži baš na nama

¹¹ Telegram Josipa Broza IK Kominterne od 27. 7. 1941; AJ, KI, 1941/27.

¹² Telegram Josipa Broza IK Kominterne od 13. 8. 1941; AJ, KI, 1941/25.

¹³ Branislav Gligorijević, *Kominternovsko nasleđe i jugoslovenska revolucija*, »Istorijski 20. vek», br. 1—2/1991, str. 143.

¹⁴ *Zbornik NOR-a*, I, 2, str. 208—212.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Vojni arhiv Vojno-istorijskog instituta (dalje: VAVII), fond: Četnička arhiva — Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske u Otadžbini, 16—1—1.

¹⁷ *Zbornik NOR-a*, XIV, 1, str. 26—29.

Srbima. Partijska organizacija u Srbiji mora izvršiti taj zadatok. Ne osveta jednih prema drugima, nego zajednička i bratska saradnja svih Srba, Hrvata, Slovenaca i drugih naroda protiv zajedničkog neprijatelja — okupatora i njegovih slugu«.¹⁸

*

Vojnička neslaganja između dva pokreta nastala su zbog taktike i načina ratovanja. KPJ je, zbog učešća Sovjetskog Saveza u ratu, polazila od pretpostavke da će se on okončati vrlo brzo, opštim slomom fašističkih sila, što će stvoriti uslove za izbijanje socijalističkih revolucija širom Evrope. Na osnovu nerealnih procena ratne situacije, pravljeni su planovi za akcije. Takva filozofija isključivala je smisao i svrhu žrtava (egzistencijalni momenat), jer su one bile neminovne da bi se ostvarili ciljevi revolucije i zemlja oslobođila. Internacionalna orijentacija KPJ podrazumevala je i ispunjavanje »dužnosti« prema socijalističkoj domovini. Proleterska solidarnost, kao kult negovana u KPJ, nije pravila razliku između borbe za oslobođenje sopstvene zemlje i zemlje svih proletera. Ni velike nemačke odmazde ni masovna stradanja civilnog stanovništva u jesen 1941. godine nisu poremetili takvu orijentaciju. KPJ je u pozivima na borbu podsećala srpski narod na njegove oslobođilačke tradicije, a posebna pažnja posvećivana je vekovnoj ljubavi prema ruskom narodu. Tako se ponekad spajalo nespojivo: proleterski internacionalizam i verska osećanja.

Na drugoj strani, četnički odredi pokušavali su da realnije procene premoć nemačkih jedinica u ljudstvu i naoružanju. Četnička doktrina ratovanja frontalnim sukobima pretpostavljala je gerilski rat, napade na pozadinu i bokove jedinica; vodilo se računa i o civilnim žrtvama. Četnički oficiri smatrali su da su partizanski odredi nestručno vođeni, jer su preduzimali akcije koje sa čisto vojničkog gledišta nemaju izgleda na uspeh; ono što se osvojilo, nije se moglo braniti. Mihailović je ukazivao da treba izbegavati akcije koje nemaju izgleda da zadaju ozbiljnije udarce okupacionoj vojsci (»Nije pametno ubiti Nemca iz zasede, pobeći, a ostaviti stotinu talaca da budu strelnjani«).¹⁹

U svojim instrukcijama, Mihailović je u prvom periodu nastojao da se, gde god je to moguće, stvara dobro promišljena organizacija. Mreže četničkih odreda trebalo je da se stvaraju po celoj Srbiji, kako bi se pokrili svi vitalni nemački punktovi. Iстicao je potrebu tajnog organizovanja, građansku neposlušnost i štetnost preuranjenog delovanja: »Moramo okupatora neprekidno uznemiravati i kod nemačkih trupa razviti osećaj stalne nesigurnosti. Potrebno je što pre obrazovati tajne jedinice po gradovima, poverenike po zaseocima, a male četničke odrede po slobodnim srpskim planinama«.²⁰

Glavni zadaci u početnoj fazi organizovanja četničkog pokreta mogu se svesti na sledeće: vezivanje što većeg broja nemačkih trupa (»... uto-

¹⁸ Pismo PK Srbije instruktoru u Šapcu od 4. 9. 1941; AJ, PK, II/32.

¹⁹ Prvi Dražin adutant (Jakša V. Đelović — doprinos istoriji Ravnogorskog pokreta), Vindzor, 1993, str. 47.

²⁰ Miloš Aćin-Kosta, Draža Mihailović — apostol slobode, Vašington, 1993, str. 40.

liko će ih biti manje na Istoku ili u Africi. U ovom momentu, ja vidim ovakvim našim radom jedinu logičnu pomoć i nama i saveznicima» — naglašavao je Mihailović²¹; sprečavanje organizovane pljačke; onemogućavanje redovnog saobraćaja i korišćenje komunikacija; jačanje obaveštajne službe i podizanja morala u narodu. Realno procenjujući situaciju, Mihailović nije očekivao brzi poraz Nemačke, već je predviđao dugi i iscrpljujući rat. Otuda i opredeljenje za gerilu, koja je isključivala zauzimanje i držanje većih naselja. Ta koncepcija neće, međutim, biti izvedena do kraja zbog naglog izbijanja ustanka.

Na drugoj strani, PK Srbije je u cirkularu svim partijskim organizacijama, od 20. jula 1941, istakao da je Hitler već u samrtnom ropcu, da je Crvena armija nepobediva »a fašistima otkucavaju poslednji dani«. Oštro su kritikovane partijske organizacije koje su imale »ogromne iluzije« kako neprijatelj ne bi sprovodio teror i vršio represalije »kada bi bio red i mir«.²² Takvi ljudi su »kukavice« i »paničari« koji ne veruju u snagu Crvene armije.²³

Mihailović je svoj pokret organizovao prevashodno kao vojni, za razliku od suparničkog koji je vojnu organizaciju stavljao u funkciju političkih ciljeva. Oslojen na filozofiju srpskog sela, monarhizma, tradicionalnih pogleda, arhaičnih verovanja, što ga je snažno vezivalo za to tlo, Mihailović je bio protiv toga da se prenagli sa borbom, kako bi se narod sačuvao od daljih gubitaka. Nasuprot njemu, Josip Broz je želeo da nasilnim putem izvrši smenu vlasti. Kao internacionalista, situaciju je sagledavao u svetlu politike Sovjetskog Saveza, prihvatajući direktive koje su dolazile iz Moskve, ne obazirući se na sudbinu srpskog naroda, jer je u njegovoj eliti video glavnog protivnika.²⁴ Nije se obazirao na unutrašnje posledice, ukoliko nisu bile u vezi sa ostvarenjem osnovnog cilja — nasilnog preuzimanja vlasti.

*

Pre izbijanja otvorenog partizansko-četničkog rata, bilo je mnogo incidenata koji su ukazivali na tu mogućnost. Prvi oblici saradnje i zajedničkih borbenih dejstava bili su praćeni i nesporazurnima vojno-političke prirode: pitanja starešinstva, izvođenja akcija, odnosa prema »kulacima« i »petoj kolonii«, podela vlasti na oslobođenoj teritoriji (uvek su formirane dve komande mesta); podela oružja, način mobilizacije — sve su to bila pitanja koja su ograničavala ustanički front. Odnosi su se pogoršavali iz dana u dan. Četnici su optuživali partizanske odrede da im je glavna aktivnost na oslobođenoj teritoriji bila svedena na rad u pozadini (zborovi, sastanci, ubacivanje u lokalne organe vlasti). Na drugoj strani, u srezovima i opštinama pod četničkom kontrolom, u kojima su komandne položaje zauzimali ljudi željni da iz borbe za slobodu izvuku što veći politički kapital za sutrašnjicu, sukobi sa komunistima bili su oštiri. Neprestane nemačke odmazde nad stanovništvom do-

²¹ Isto kao napomena 19.

²² Zbornik NOR-a, I, 2, str. 29—33.

²³ VAVII, ČA, VK, 12—2—33.

²⁴ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939—1945*, Beograd, 1992., str. 171.

prineli su da i onako teška atmosfera na oslobođenoj teritoriji postane neizdrživa.

Do prvog otvorenog sukoba između jednog partizanskog i jednog četničkog odreda došlo je (prema izvorima KPJ) 30. septembra 1941. kod Petrovca. Požarevački NOPO pregovarao je toga dana sa Homoljskim odredom majora Velimira Piletića. Do sporazuma nije došlo (»Piletić kaže da je ranio za borbu protiv Nemaca; sa Nedićevom vojskom treba pregovarati a ne tući se i protivan je razoružanju žandarma«).²⁵ Došlo je, međutim, do sukoba. U borbi su partizani zarobili 61 četnika, veću količinu oružja i municije; poginuli su Bata Bulić, politički komesar i Ivo Kosovac, zamenik komandira 1. čete; poginuo je i jedan četnik.²⁶

PK KPJ Srbije žestoko je osudio taj napad na četnike, jer će on naneti težak udarac naporima za okupljanje naroda u borbi protiv okupatora; osim toga, Nemci i Nedić će požuriti da iskoriste taj razdor, a četnici u drugim krajevima Srbije promeniće stav prema partizanima.²⁷ PK je savetovao toleranciju, strpljenje i korektan odnos prema četnicima, jer je u ovoj fazi oslobođilačke borbe najvažniji zadatak — stvaranje širokog fronta. Napad na Piletićev odred je osuđen jer se četnički komandant držao prijateljski i »saopštio je da vas neće napadati«. PK je smatrao da nikako ne treba isticati revoluciju, već samo oslobođilačku borbu, kako bi se stvorio savez sa svim poštenim grupama, a pre svega sa Mihailovićevim četnicima: »Možemo reći da je neuspeli pokušaj da odvoji od nas Dražine i druge grupe koje se bore protiv okupatora, isto toliko težak i sudbonosan za okupatora, kao što je neuspelo pokušaj fašističke Nemačke da odvoji Englesku i Ameriku od Sovjetskog Saveza«.²⁸

PK Srbije je ukazivao partijcima na terenu na niz grešaka, kao što je bio napad na četnike u manastiru Jošanica: »Po vama, oni se formiraju u 'petu kolonu pete kolone'. Šta znači to? Zašto oni govore da će svršiti prvo sa vama, pa onda sa Nemcima? Da nije baš tu vaše nepravilno pristupanje njima, jer je nemoguće da neko neće da se bori protiv Nemaca, a da sebi stavlja za zadatak da prvo raskrsti sa vama. I kakvi su to pregovori koje ste hteli da vodite sa njima kad im prvo tražite vaše dezertere (valjda da ih streljate?) Drugovi, dobro razmislite o svojim postupcima. Sve što sada činite, može imati sudbonosnih posledica ne samo za dalju borbu, već i za niz godina unapred«.²⁹

Četnički komandanti žalili su se da partizanski odredi nasilno mobilišu četničke obveznike, uprkos sporazumu glavnih štabova: »Samo se po sebi razume da mora postojati lojalna saradnja, jer je jedini cilj obeju organizacija borba protiv zajedničkog narodnog neprijatelja — Nemaca.«³⁰ I komandant Kolubarskog četničkog odreda govori o »nasilju, ubistvima i upropasčivanju imovine« od strane pojedinih partizanskih starešina: »U tom slučaju nema konsolidacije ka unitarnoj celini

²⁵ Izveštaj OK KPJ u Požarevcu PK Srbije od 5. 10. 1941; AJ, PK Srbije, II/40.

²⁶ Isto.

²⁷ Pismo PK Srbije OK u Požarevcu od 13. 10. 1941; AJ, PK Srbije, II/45.

²⁸ Pismo PK Srbije OK u J. od 7. 10. 1941; AJ, PK Srbije, II/53.

²⁹ Isto.

³⁰ Pismo štaba 1. Valjevskog četničkog odreda Jugoslovenske vojske Stevanu Borotiću, komandiru 1. čete Tamnavskog NOPO od 13. 10. 1941; VAVII, ČA, Kolubarski korpus JVUO, 70-1-2.

za borbu protiv okupatora (...) Mi vas bratski i drugarski molimo da budemo jedna duša a dva tela, da ne progonite i ne mučite naš srpski narod i da se opljačkane stvari vrate štabu ovog odreda«.³¹ Takođe prema četničkim izvorima, na desnu stranu Kolubare prešlo je oktobra meseca oko 200 ljudi koji su tražili borbu protiv partizana, zbog ubistva velikog broja seljaka: »Molim da se prekine teror nad seljacima, a naročito nad članovima naše organizacije«.³²

U pismu Glavnom štabu partizanskih odreda od 22. oktobra 1941, D. Mihailović je istakao »izvanrednu važnost i preku potrebu raščišćavanja mnogih nesporazuma«, naglašavajući da mnogobrojni incidenti i obostrana nelojalnost ne smeju da budu prepreka dogovoru zbog ozbiljnosti vojne situacije. Posebno je bio težak položaj ustanika u Mačvi, a pretila je i opasnost zauzimanja Užica, »ako se ne budu preuzele hitne zajedničke mere«.³³ S obzirom na sve to, četnički komandant je smatrao »da sa obe strane treba učiniti sve da se nastale suprotnosti ublaže i izglade, a dalji sukobi po svaku cenu otklone«.³⁴

Tako je došlo do poznatog sastanka u Brajićima, u kući seoskog učitelja. Raspravljalо se o otklanjanju prikrivenog i otvorenog neprijateljstva, borbenoj saradnji protiv Nemaca, organizovanju slobodne teritorije, podeli oružja iz užičke fabrike. Ništa se konkretno nije postiglo u pogledu držanja pojedinih linija fronta, niti zajedničke komande. Na zahtev da se partizanske snage stave pod komandu Mihailovića, Broz je tražio da se u četničke štabove postavi po jedan politički komesar. Takođe, tražio je i da se na oslobođene teritorije pod četničkom kontrolom ubaci po jedan komesar, sa čime se Mihailović i Vasić nisu složili, već su zahtevali da se uvede princip predratne administracije i oživljavanja pozitivnih zakona Kraljevine Jugoslavije.³⁵

Zaključeno je da se žalbe razmatraju u mešovitim komisijama, da se obustave međusobni napadi, a saradnja pojača. Izdata je i zajednička »Naredba br. 2« o slobodnom prelasku u odred. Dogovoreno je da partizani predaju deo oružja i određenu sumu novca. Na kraju nije došlo ni do potpisivanja spremljenog ugovora koji je izradio kapetan Milorad Mitić, Mihailovićev oficir za vezu sa partizanskim Glavnim štabom.³⁶ Posle razgovora, Broz se sa pratinjom vratio preko Požege u Užice. Tada je iz Požege telefonirao kapetan Vučko Ignjatović i rekao da »Tito neće živ proći kroz Požegu«. Mihailović nije dozvolio napad.³⁷

Do eskalacije je došlo 31. 10. i 1. 11. 1941. godine, u požeškom i užičkom kraju. Već 30. 10. partizani su napali četničke odrede u Mačkatu i opštini Ljubanje;³⁸ sutradan je kapetan Ignjatović izdao naredbu za napad na Užice: »Po svaku cenu razoružati partizane; pritvoriti ih; sa izuzetnim oružjem naoružati naše ljude«.³⁹ Komandant Požeškog odreda

³¹ Pismo Jovana Kolubarca, vojvode Kolubarskog četničkog odreda, Stevanu Borotiću od 16. 10. 1941; VA VII, ČA, Kolubarski korpus JVUO, 70-1-2.

³² Pismo majora Aleksandra Mišića komandiru Posavskog NOPO od 21. 10. 1941; VAVII, ČA, Kolubarski korpus JVUO, 70-1-3.

³³ VA VII, ČA, VK, 1-1-4.

³⁴ Isto.

³⁵ Prvi Dražin adjutant, str. 85—86.

³⁶ Isto, str. 86.

³⁷ Isto, str. 87.

³⁸ VAVII, ČA, Zlatiborski korpus JVUO, 30-5-15.

³⁹ VAVII, ČA, Požeški korpus JVUO, 50-1-2.

istakao je da su se od početka ustanka, na žalost, formirale dve vrste jedinica. U jedne su ušli »svi oni koji su u borbi protiv okupatora ostali verni Kralju i Otadžbini i položenoj zakletvi. Sva druga pitanja ostavili su da se reše kada naša Otadžbina bude oslobođena. Na drugoj strani, u tzv. partizanske odrede stupili su oni ljudi koji su pod vidom borbe protiv okupatora težili da prikriveno sprovedu u delo svoja politička načela i pre nego što se borba sa neprijateljem okonča«.⁴⁰ Četnički kapetan je optužio partizane da ne pokazuju hrabrost i da napuštaju položaje. Ocenio je da sukobi izbijaju »zbog volje pojedinaca da se dočepaju vlasti«. Opravdavajući napad na partizane, Ignjatović ističe: »Mi ne možemo dalje gledati kako nestaju jedan po jedan srpski život u borbi za političku vlast koju želi da uzme nekoliko ljudi«.

Iz Požege je 1. 11. krenulo 120 ljudi pravcem: selo Tvrdić — Straževica — s. Ponikovica — s. Kamenica. Za odbranu Požege, Ignjatović je odredio 384 borca: »Požega se apsolutno mora zadržati u našoj vlasti«.⁴¹ Napad na Užice je propao, a partizani su 3. 11. ušli u Požegu. I Vrhovni štab NOPO je saopštio da pitanje vlasti i oblika buduće vladavine ne sme da bude povod za razjedinjavanje narodnih snaga »u ovoj velikoj oslobođilačkoj borbi«.⁴² Rukovoden tim shvatanjima, NOP je ponudio bratsku saradnju i četničkim odredima Jugoslovenske vojske. Ali, četnici su na oslobođenoj teritoriji otpočeli borbu za vlast; partizani su im delili hranu i municiju, a četnici su se »pripremali za opštu neprijateljsku akciju«. Tako su oni pretvorili svoje snage u oruđe neprijatelja koji želi građanski rat.

Partizani su napali Ribaševski četnički odred 1. 11.; napad je izvršen iz Karana; borbe su trajale 2 dana; 7. 11. partizani ponovo napadaju Ribaševski, Karanski i Pocerski odred. Četnici su morali da se povuku u pravcu Kosjerića.⁴³ Do sukoba je došlo i u Čačku 6. 11. Pre napada, četnički komandanti, major Radoslav Đurić i kapetan Bogdan Marjanović, uputili su ultimatum partizanskim starešinama. Kapetan Marjanović govori o napadima partizana na četnike i hapšenju viđenijih trgovaca i oficira u Čačku;⁴⁴ major Đurić je optužio partizane da žele vlast po svaku cenu i naveo da su oni 4. 11. napali četnike u Čačku i razoružali odred od 100 ljudi: »Komanda jugoslovenskih četnika izjavljuje da ne želi sukob sa partizanima ukoliko se njihov rad svodi samo na borbu protiv okupatora«⁴⁵ Major Đurić je od partiana tražio: 1) prelazak u vojnočetničke odrede, 2) skidanje znakova koji nemaju obeležje Jugoslovenske vojske, 3) ukidanje narodno-oslobodilačkih odbora, 4) priznavanje dinastije Karađorđević⁴⁶. Naglašavao je da može postojati samo jedna vojska, jer »smo svi mi podanici Kraljevine Jugoslavije i Kralja Petra (...) Odgovornost za bratoubilačka neprijateljstva pašće na ona lica koja hoće da podvoje ljude i da stvore novu vojsku koja nije priznata našim zakonima«.⁴⁷

⁴⁰ Zbornik NOR-a, XIV, 1, str. 52—57.

⁴¹ VA VII, ČA, Požeški korpus JVUO, 50-1-8.

⁴² Saopštenje Vrhovnog štaba NOPO od 4. 11. 1941; »Zbornik NOR-a«, I, str. 242—246.

⁴³ VAVII, ČA, Zlatiborski korpus JVUO, 30-5-15.

⁴⁴ Zbornik NOR-a, XIV, 1, str. 61—64.

⁴⁵ Isto, str. 64—65.

⁴⁶ Isto, str. 66—67.

⁴⁷ Isto, str. 67—68.

Zanimljivo je da su 6. 11. u Čačku održane demonstracije meštana koji su tražili obustavljanje neprijateljstava.⁴⁸ Teške borbe vođene su na Ljubiću 7. 11. uz upotrebu topova, mitraljeza i automatskog oružja. Na Ljubiću su četnici pretrpeli težak poraz; razbijeni su i u samom Čačku i okolini.⁴⁹ Do otvorenog sukoba došlo je i u Gornjem Milanovcu; 4. 11. poručnik Zvonimir Vučković, komandant Takovskog odreda, dobio je telefonsko naređenje iz Brajića, od potpukovnika Dragoslava Pavlovića, da odmah napadne partizane. Vučković nije izvršio naređenje, već je otišao u Brajiće i izvestio četničku komandu da kod vojnika još nije stvoreno potrebno raspoloženje, a odnosi sa partizanima bili su još uvek relativno dobri.⁵⁰

Dok se Vučković kolebao, partizani su razoružali deo četnika koji se zatekao u gradu; ipak je postignut sporazum sa partizanskim komandom o međusobnom nenapadanju, vraćanju oružja i oslobođanju uhapšenih. Posle toga, poručnik Vučković je napustio odred. Primirje nije dugo trajalo; partizani su 7. 11. proslavljali godišnjicu Oktobarske revolucije, pa je te noći narednik Krsta Kljajić izveo napad, zarobio i razoružao 125 partizana u gradskoj bolnici.⁵¹ Zarobljene partizane narednik Kljajić je, po naređenju potpukovnika D. Pavlovića, predao kapetanu Iliju Orelju u Brajićima. Ne obazirući se na uputstva Vrhovne komande da se svi zarobljeni partizani, sem političkih komesara i članova KPJ, puste na slobodu, kapetan Orelj je obrazovao preki vojni sud koji je osudio na smrt 30 zarobljenika iz Milanovca. Oni su streljani 10. 11. noću, u jednom potoku ispod Rajca.

Sporadične borbe između partizana i četnika u takovskom kraju vođene su 12. 11. kod Brusnice, Lunjevice i Grabovice.

Glavni štab NOPO Srbije je u proglašu od 6. 11 izvršio ideoološki obračun sa Mihailovićevim pokretom. Oficirska grupa sa Ravne gore postala je oružje »zakletog neprijatelja svih Srba — Hitlerak«. Optužbe protiv Mihailovića bile su teške: on je počeo bratoubilački rat za račun Nemaca, sklopio je sporazume sa »najvećim izdajnicima srpstva — Nedićem i Ljotićem«; osim toga, »ogavni oficirski ološ sa Ravne gore pokušava da lažima i klevetama protiv partizana zaslepi jedan deo srpskih seljaka i četnika, da bi ovi krvarili za račun tih zločinaca«.⁵²

Na drugoj strani, Mihailović je komuniste svrstao u istu grupu sa Italijanima i Nemcima. Najvažniji zadatak bilo je razvijanje nacionalne svesti naroda i njegovo pripremanje za borbu protiv glavnih neprijatelja — Nemaca, Italijana i komunista. Trebalo je stalno ukazivati da su sve političke partije, a posebno KPJ, podrivale »našu Otadžbinu; ukazivati na to da se na čelu komunističke stranke nalaze stranci: Nemci, Mađari, Bugari i hrvatske ustaše; da oni naoružavaju bosanske muslimane i arnaute iz Sandžaka«.⁵³

Bilo je i suprotnih primera. Tako je Štab IV Valjevskog četničkog odreda ponudio sporazum Štabu Posavskog NOPO 4. 11: »Nemoćni da uguše ni najzverskijim terorom svojih i domaćih bandi rastući narod-

⁴⁸ VAVII, ČA, Drugi Ravnogorski korpus JVUO, 24-1-3.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ VA VII, ČA, Prvi Ravnogorski korpus JVUO, 21-1-2.

⁵¹ Isto.

⁵² Zbornik NOR-a, I, 2, str. 212—214.

⁵³ Uputstvo br. 3 od 7. 11. 1941; VAVII, ČA, VK, 12-1-3.

ni ustanak, fašistički razbojnici ulazu sve veće napore da iznutra razbiju borbeno jedinstvo srpskog naroda. Preko svojih slugu, prenošenjem lažnih vesti o »nedelima« narodne vojske, fašistički krvnici, pljačkaši i palikuće pokušavaju da iskoriste svaku priliku da poseju razdor između pravih predstavnika srpskog naroda i njegove oslobođilačke borbe: četničkih odreda i partizanskih jedinica. Jedini odgovor na sve ove paklene pokušaje okupatora i izdajnika jeste: još čvrše jedinstvo svih rodoljuba i celokupnog naroda u borbi za oslobođenje; najpotpunija saradnja i borbeno jedinstvo svih poštenih četnika i partizana.⁵⁴ Sporazum je, međutim, ostao mrtvo slovo na papiru.

U prvoj polovini novembra usledio je ozbiljan napad partizana na Ravnu goru. Usled nedostatka municije, četnici su pružali slab otpor, pa je na pomolu bio i partizanski prodor u samo središte četničke Vrhovne komande. Mihailović je pripremao evakuaciju na Homolje; partizanski obruč oko Ravne gore bio je veoma jak: Gornji Milanovac, Čačak, Užice, Valjevo, Mionica, Rudnik. Pred njihovim naletom, prvi je kapetan V. Ignjatović ostao bez municije i sa celim odredom pojavio se u Brajićima.⁵⁵ U najkritičnijem trenutku, poručnik Nikola Kalabić predložio je da se zatraži pomoć od njegovog oca, penzionisanog žandarmerijskog majora, Milana Kalabića, tada komandanta jednog odreda SDS-a u Ljigu. Stariji Kalabić je pristao i u selo Ba je stiglo 8 kamiona municije. Tada su N. Kalabić i V. Ignjatović probili partizanski obruč kod Belanovice.⁵⁶

U jeku partizanskog napada na Ravnu goru, potpukovnik D. Pavlović tražio je od majora Jezdimira Dangića, komandanta bosanskih četničkih odreda, da svoje odrede prebaci kod Bajine Bašte i razoruža partizane na svojoj teritoriji. Plan je predviđao da se jedan deo snaga uputi ka Užicu, a drugi ka Kosjeriću. Pavlović je naročito naglasio hitnost zauzimanja Užica zbog tamošnje fabrike oružja. Takođe, trebalo je preseći železničke komunikacije Užice—Višegrad i Užice—Požega. Za građanski rat okriviljeni su partizani: »Treba, dakle, energično da nas podržite kako bi smo mogli dalje produžiti našu borbu protiv okupatora. Na čelu partizana nalaze se hrvatske ustaše, kojima je cilj da gurnu naš narod u bratobilački rat i da spreče odmazdu Hrvatima«.⁵⁷

KPJ je insistirala na beskompromisnom odnosu prema »ravnogorskim petokolonašima«. Žestoko su napadani članovi partije i borci koji su pokazivali »strašnu lakovernost i oportunističku pomirljivost«. Zbog toga su mnogi od njih napuštali borbu sa četnicima, jer im nije »dovoljno objašnjena izdaja Draže Mihailovića«.⁵⁸ Kao pozitivan primer pravog odnosa prema četnicima, istaknut je Kolubarski NOPO.

*

Kao što ni ustanak u Srbiji nije bio čisto unutrašnja stvar, tako je i sukob partizana i četnika izašao iz uskih srpskih i jugoslovenskih

⁵⁴ VAVII, ČA, Posavsko-kolubarska grupa korpusa, 61-1-34.

⁵⁵ Knjiga o Draži, I, Vindzor, 1956, str. 157.

⁵⁶ Isto, str. 176.

⁵⁷ VAVII, ČA, VK, 1-1-56.

⁵⁸ OK KPJ u Valjevu svim partijskim jedinicama i svim članovima partije (22. XI 1941); AJ, PK Srbije, II/231.

okvira i došao na međunarodnu scenu, pre svega kroz sovjetsko-britanske konsultacije. Sovjetski zvaničnici u Londonu zalagali su se da se u pogledu Jugoslavije koordiniraju britanska i sovjetska politika, što je na drugoj strani shvatano kao davanje dozvole partizanima da savladaju četnike. U britanskim vladinim organima još uvek su postojale nedoumice o odnosu kratkoročne i dugoročne politike; komanda Srednjeg istoka bila je sklona da u Jugoslaviji podrži one gerilske grupe koje mogu dati najbolje vojne efekte, bez obzira na dugoročne ciljeve spoljne politike. Ministarstvo spoljnih poslova je, međutim, procenjivalo da nije u britanskom interesu da se jugoslovenski komunisti stave u takav položaj koji će im posle rata omogućiti da Jugoslaviju transformišu u komunističku državu pod sovjetskim uticajem.⁵⁹

Zbog toga su se Britanci odlučili »za ujedinjenje svih patriotskih snaga u Jugoslaviji« — pod komandom pukovnika D. Mihailovića. Za tu koncepciju trebalo je obezbediti podršku Moskve, koja je, pak, procenjivala da je ponašanje Londona već duboko zašlo u pitanje posleratnog uređenja Balkana i Evrope. Tako je jugoslovensko pitanje otpora okupatoru i izbijanje građanskog rata postalo jedno od pitanja budućeg uređenja Evrope.⁶⁰

Sredinom novembra 1941. godine, pukovnik Draža Mihailović je zvanično priznat za komandanta svih oružanih snaga otpora u Jugoslaviji. To je učinio predsednik jugoslovenske vlade D. Simović, u govoru preko Radio-Londona 15. 11. 1941.⁶¹ Trebalo je da to isto učini i Sovjetski Savez. Uporan pritisak britanske i jugoslovenske vlade doveo je samo do toga da je Radio-Moskva počela pominjati D. Mihailovića kao jednog od vođa otpora.⁶²

Već 16. 11. Mihailović je izdao proglašenje »Srbi, Hrvati i Slovenci« u komije, pošto je postavljen za »komandanta celokupne jugoslovenske vojne sile na okupiranoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije«, tražio od svih naoružanih pokreta da se stave pod njegovu komandu, poštujući vojne zakone i disciplinske propise.⁶³ Ujedno, od 15. 11. Ravnogorski štab je svoje snage preimenovao u Jugoslovenska vojska u otadžbini. I Moskva i London su, najverovatnije, izvršili pritisak na obe strane da obustave neprijateljstva, tim pre ako imamo u vidu izveštaj J. Broza Kominterni. U pismu Josipu Kopiniču, generalni sekretar KPJ kaže: »Predaj hitno ovaj telegram gore, jer radio iz Moskve javlja užasnu glupost o Draži Mihailoviću, s kojim smo mi vodili krvavu borbu već mjesec dana. On je komandant četnika, žandarma i svega ostalog ološa«.⁶⁴ Broz se trudio da maksimalno označi Mihailovićevo pokret kao izdajnički: njegovi ljudi su »zvijeri u ljudskoj slici«; NOP je samo zbog Londona odustao da potpuno likvidira Mihailovića, »ali ćemo teško moći da zadržimo naše partizane da to ne učine«; traži se da Moskva prestane »davati gluposti« koje prenosi Radio-London, jer

⁵⁹ Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Beograd—Zagreb, 1979, str. 177.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto, str. 179.

⁶² Isto, str. 182.

⁶³ VA VII, ČA, VK, 12-1-6.

⁶⁴ Telegram Josipa Broza Josipu Kopiniču od 25. 11. 1941; »Izvori za istoriju SKJ«, II, str. 156—157.

»Dražini ljudi ni jednog metka ne ispale protiv Njemaca. Svu borbu vode samo partizani«.⁶⁵

Obostrana iscrpljenost, međunarodni pritisak i brzo nadiranje nemačkih jedinica doveli su do obustavljanja neprijateljstava. Pregovori su počeli 18. 11. u Čačku; ravnogorsku delegaciju predvodili su majori Mirko Lalatović i Radoslav Đurić, a partizansku Aleksandar Ranković, Petar Stambolić i Ivo Lola Ribar. Prvi sastanak završen je bez uspeha, jer je odbijen zahtev da se partizanski odredi stave pod Mihailovićevu komandu.⁶⁶ Sporazum je ipak zaključen 20. 11. kako bi se »obustavila bratoubilačka borba i prekinulo prolivanje bratske krvi i da bi se sve rodoljubive snage srpskog naroda ujedinile i okrenule protiv okupatora i narodnih izdajnika«.⁶⁷ Neprijateljstva su trebala da prestanu 21. 11. do 12 časova; obe strane naglasile su potrebu upućivanja svih svojih snaga u borbu protiv okupatora. Predviđeno je oslobođanje zatvorenika, formirana je mešovita komisija (3 člana) i mešoviti ratni sud. U vezi sa sproveđenjem ovog sporazuma održana su još tri sastanka: dva puta u Čačku (24. i 26. 11.) sastala se »mešovita komisija«, a 27. 11. u Pranjanim vojna komisija.⁶⁸

*

Građanski rat u Srbiji kao prvu i najvažniju posledicu u 1941. godini imao je ubrzani slom ustanka. Sukobljene i pocepane ustaničke snage nisu mogle da pruže ozbiljniji otpor nadiranju nemačkih jedinica, kada je 18. 11. izdata naredba za definitivno slamanje ustanka. Poslednji telefonski kontakt između Broza i Mihailovića bio je 28. 11.; Broz se odlučio za prihvatanje frontalne borbe, a Mihailović za privremeno raspuštanje i legalizaciju svojih odreda. Odluka lidera KPJ dovela je do masovnog stradanja partizana: u trodnevnim borbama (29. 11.—1. 12.) NOP je imao 678 poginulih, 157 ranjenih i 224 zarobljena borca; nemački gubici bili su: 2 mrtva i 3 ranjena.⁶⁹

Insistiranje NOP-a na drugoj fazi borbe (socijalna revolucija), a na drugoj strani pokret otpora koji se izjašnjavao za legalnog nastavljača kontinuiteta Jugoslavije, branioca monarhizma i nosioca dijame-tralno suprotne nacionalne politike, nisu dozvolili postojanje dva paralelna antifašistička pokreta i njihovu saradnju. Tako je došlo do osobenog građanskog rata. Borbe na tlu Srbije izrodiće se u trajne sukobe partizana i četnika, otvarajući nove frontove na celom srpskom prostoru Jugoslavije.⁷⁰ Jedni za druge postali su najvažniji protivnici, označavajući svoje suparnike kao najveće unutrašnje neprijatelje. Ideološki raskol bio je najdublji: u međusobnim optuživanjima, četnici su postali »domaći izdajnici, sluge okupatora, veliko-srpski reakcionari«,

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ J. Marjanović, cit. delo, str. 185.

⁶⁷ Zbornik NOR-a, I, str. 274—275.

⁶⁸ J. Marjanović, cit. delo, str. 185.

⁶⁹ Zbornik NOR-a, XII, 1, dok. br. 255 (str. 684—686) i dok. br. 257 (str. 689—690).

⁷⁰ B. Petranović, Srbija, str. 189.

a partizani »izdajnici srpstva, ustaški zlotvori i komunistički bezumnici«.

Sukob dva antifašistička subjekta u Srbiji proistekao je iz njihovih suprotstavljenih pozicija po svim pitanjima, koje su tokom rata samo pojačane. Odvijao se u specifičnim uslovima okupacije i otpora prema njoj i imao je karakter borbe za osvajanje, odnosno zadržavanje vlasti. Politika oslanjanja na Sovjetski Savez za jugoslovenske komuniste značila je sigurnu pobedu nad fašizmom. Stvarno osvajanje vlasti moglo se, međutim, ostvariti samo svrgavanjem »domaće buržoazije«. Insistiranje komunista na građanskom ratu i revolucionarnom raspletu u budućnosti usmeravano je, u prvom redu, protiv četnika kao predstavnika »bivšeg režima«. To je bio strategijski zadatak komunista u Srbiji, pod izgovorom da četnici predstavljaju reakcionarni »velesrpski centar« koji će odigrati »kontrarevolucionarnu ulogu«.⁷¹

Građanski rat je bio višedimenzionalan. Počeo je u najosetljivijem trenutku ustanka, u krajnjoj liniji je za rezultat imao njegov slom i uspostavio je podele sa trajnim istorijskim obeležjem. Nepomirljivo su se sudarili revolucija i legalitet, razaranje preostalog državnog tkiva i kontinuitet, nadiranje novog i tradicionalizam, arhaičnost i tromost srpskog sela i dotad nepoznata revolucionarna frazeologija, sa elementima mesijanstva i ideoškog fanatizma; sporo proticanje vremena u patrijarhalnoj zajednici sa nepokolebljivom verom u revolucionarnu budućnost.

Građanski rat teško je padaо boricima (onima koji nisu bili ideoški isključivi) i narodu. Dolazio je do partizanskih osuda na smrt, hapšenja trgovaca i oficira, »kulaka i petokolonaša«, uglednih domaćina i intelektualaca; na drugoj strani, likvidacije komesara, članova KPJ i drugih »tipova iz podzemlja« (u Brajićima je postojala »škola« za »prevaspitavanje« partizana); izvođenja atentata na protivnike, lišavanja slobode članova porodice. Hapšenja su izazivala lančanu reakciju; jedni druge optuživali su za tajno povlačenje vojske sa fronta protiv Nemaca (kod Kraljeva, oktobra 1941. godine).⁷² Sporazum o zajedničkoj borbi bio je unapred osuđen na neuspeh, jer bi on za komuniste značio odustajanje od revolucije i pobedu snaga koje se, po njima, bore za restauraciju starog poretku. Zbog toga su stvarane udarne brigade koje su vršile represalije i likvidacije i proširile građanski rat iz Srbije u Crnu Goru i istočnu Hercegovinu.⁷³

Partizansko-četnički sukob nije imao samo odlike vojno-političkog konfrontiranja. Svojom isključivošću, netolerancijom i nesagledavanjem posledica sukobljene strane instrumentalizovale su svest razdora i potpunog uništenja protivnika. Na površinu su isplivale sve suprotnosti iz predratnog perioda, u prvom redu socijalni problemi i nacionalna neintegriranost srpskog naroda. Komunistički internacionalizam je na prvom mestu isticao klasni okvir i jugoslovenstvo kao deo svetske revolucije. Pokret D. Mihailovića bio je nacionalni, proklamovao je borbu za obnovu Jugoslavije ali i za »srpstvo« i »srpsku jedinicu« u tim granicama, uz kažnjavanje svih onih koji su izdali otadžbinu u

⁷¹ B. Gligorijević, cit. delo, str. 142.

⁷² B. Petranović, *Srbija*, str. 266.

⁷³ Isto kao napomena 71.

aprili 1941. godine i izvršili genocid nad srpskim narodom u NDH. Takve koncepcije nisu mogle da se usaglase, a pošto su nosile veliki emotivni i psihološki predznak, njihov sukob proizveo je poremećaje sa trajnim istorijskim posledicama, koje nisu prevaziđene ni posle 50 godina od završetka Drugog svetskog rata.

KOSTA NIKOLIĆ

O UZROCIMA IZBIJANJA GRAĐANSKOG RATA U SRBIJI 1941. GODINE

Rezime

Građanski rat u Srbiji izbio je kao rezultat ideološko-političkih i vojnih suprotnosti NOP-a (KPJ) i četničkog pokreta (JVUO) D. Mihailovića. Do sukoba je došlo u trenutku kada je stvorena velika oslobođena teritorija, tj. kada se nemačka komanda u Srbiji spremala za definitivno ugušenje otpora. Mnogi nesporazumi i incidenti od početka su pratili partizansko-četničku koegzistenciju i borbenu saradnju, pa je izbijanje otvorenih neprijateljstava došlo kao logična posledica.

Sukob je ubrzao i olakšao slom ustanka, nepomirljivo je razdvojio dva pokreta, onemogućio svaku njihovu saradnju do kraja rata, brzo se proširio u ostale srpske pokrajine, ostavio teške posledice kako u ljudskim žrtvama i boraca i civila, tako i u svesti srpskog naroda, stvarajući trajne ideološke podele i raskole.

KOSTA NIKOLIĆ

OF THE CAUSES OF CIVIL WAR IN SERBIA IN 1941

Summary

Civil war broke out in Serbia as a result of ideological, political and military differences between the national liberation movement (Communist Party of Yugoslavia) and the četnik movement (Yugoslav Army in the Fatherland), the latter headed by D. Mihailović. The conflict came at a moment when a large portion of territory had been liberated and the German command was preparing to retaliate by quenching the resistance. The coexistence and military cooperation of partisans and četniks was clouded by many misunderstandings and incidents from the start, and the outbreak of open hostility came as a logical consequence.

Their conflict quickened and facilitated the crushing of the uprising, irreconcilably divided the two movements and prevented any cooperation between them until the end of the war, quickly spreading to other Serbian regions and leaving harsh consequences in both the number of civil and military victims and in the consciousness of the Serbian people by creating lasting ideological differences.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

NEMAČKO FALSIFIKOVANJE OPLJAČKANIH DOKUMENATA — »KRIVICA SRBIJE ZA PRVI SVETSKI RAT«

Originalan naučni rad

UDC: 324.5 : 930.253(430:497.1) »1941/1945«

ABSTRACT: Tema rada je nemačka pljačka kulturnog i nacionalnog blaga Jugoslavije — odnošenje iz zemlje istorijskih dokumenata i njihovo falsifikovanje. Pljačka arhivskih dokumenata i njihovo falsifikovanje da bi se dokazala »krivica« Srbije za Prvi svetski rat, u Drugom svetskom ratu bila je takvih razmera da je Vojni međunarodni sud u Nürnbergu stavio među dela zločina za koje su odgovarale nacističke vođe. Tekst je rađen na osnovu istraživanja u Diplomatskom arhivu Saveznog ministarstva za inostrane poslove Jugoslavije u Beogradu i Arhiva Jugoslavije.

Pljačka i uništavanje arhivske građe u jugoslovenskim arhivama, posebno na tlu Srbije u Drugom svetskom ratu, datiraju od prvog dana nemačkog napada na Jugoslaviju, aprila 1941. godine. Ona je počela istovremeno sa vojnim operacijama, a nastavljena je u širokim razmerama posle zaposedenja jugoslovenske teritorije.

U početku je to bio posao operativnih jedinica, formacijski predviđenih da na zaposednutim teritorijama iznalaze i prebiraju arhivska dokumenta vojno-političke prirode, koja bi bila od koristi za slične institucije u Nemačkoj. Međutim, nemačka oružana sila kao i nemačka upravna vlast na okupiranoj teritoriji formirale su posebnu organizaciju, na čijem čelu je stajao inicijator akcije Reichsleiter Rosenberg, po kome je akcija dobila naziv »Einsatzstab Rosenberg«. Organizacija je tu ratnu delatnost proširila na sistematsku pljačku i uništavanje svih vrednih kulturnih dobara, naročito arhiva, tako da se o njoj moralo povesti računa na suđenju glavnim ratnim zločincima pred Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu 1945. i 1946. godine. Vojni tužioci sve četiri savezničke zemlje stavili su pljačku i uništenje kulturnih i prosvetnih ustanova, umetničkih dela i arhiva među zločine, za koje su odgovorni nacistički rukovodioci izvedeni pred sud.

Pljačka je bila sveobuhvatna i intenzivna, ali su Nemci posebno interesovanje pokazivali za jugoslovenske vojno-političke arhive.

Odmah po zaposedenju Jugoslavije, aprila 1941. godine, Einsatzstab Rosenberg proširio je svoju akciju i na jugoslovensko područje. Razume se da ta vojno-politička organizacija nije mogla pretendovati na isključivo pravo pljačke na toj teritoriji, pošto je sličan zadatak bio postavljen

i drugim nemačkim ratnim organizacijama vojnog, političkog i partijskog karaktera.

Rukovodilac Beogradske grupe Einsatzstaba Rosenberg bio je Vuč (Wutz). U iznalaženju arhiva i njihovih fondova, Vuč se pokazao kao vrlo energičan i spretan. U saradnji s Gestapoom i predstavnicima službe bezbednosti, on je zaplenio zaostalu tekuću prepisku vojnih i političkih vlasti i pokupio sve hartije iz privatnih stanova izbeglih jugoslovenskih ministara i drugih političkih ličnosti u Beogradu. Istovremeno, počeo je tragati za arhivom jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, za koju su već bili stigli vojni izveštaji da je uništena izvan Beograda. Taj posao je Vuč uskoro predao radnim grupama drugih nemačkih organizacija. Poznato je da je, aprila i maja 1941. godine, upućena posebna grupa u Sremske Karlovce u arhiv pravoslavne Patrijaršije, čiji je zadatak bio da iz tog arhiva zapleni stare srpske povelje austrijskih vladara, izdate srpskim patrijarsima u 17., 18. i 19. veku. Te povelje Arhiva je dobila iz Beča na osnovu jugoslovensko-austrijske konvencije od 26. juna 1926. Ovom prilikom povelje su zaplenjene (ukupno 30) s nekoliko starih srpskih rukopisa i retkih knjiga i odnesene u Berlin, a posle izvesnog vremena dostavljene su Bečkom arhivu. Ova grupa je odnела i materijale iz Vojvodine, naročito iz Banata. Računa se da je u toku rata iz vojvođanskih arhiva odneseno više od 17 vagona arhivske građe.¹

Istovremeno, s predstavnicima pomenutih nacističkih organizacija na okupiranoj jugoslovenskoj teritoriji našli su se izaslanici šefova vojnih arhiva u Beču i Berlinu. Njihova dužnost je bila da iznalaze i dostavljaju u Nemačku jugoslovenske arhive vojnog i vojno-političkog karaktera. Oni su svoju dužnost shvatili veoma široko i moćna sredstva nemačke oružane sile, koja su im stajala na raspolaganju, upotrebili su ne samo za pljačku jugoslovenskih vojnih arhiva, već i za pljačku jugoslovenskih arhiva drugih kategorija. Poznata su imena dvojice takvih izaslanika, koji su nosili titule »delegata šefa vojnih arhiva«. Prvi od njih, viši vojni savetnik major Kurt von Regenauer (Kurt von Regenauer) bio je dodeljen štabu komandujućeg generala u Beogradu, kao otpovnik posebne vojne kancelarije. Glavni njegov pomoćnik u Beogradu bio je bečki profesor Jozef Klinc (Jozef Klintz). Major Regenauer bio je u bliskim vezama s ostalim okupatorskim rukovodiocima pljačke u Beogradu i održavao neposredne veze kako sa svojim šefom u Beogradu, tako i s direkcijom Državnog arhiva u Beču. Jedan deo arhivarija Regenauer je dostavljao vojnim vlastima na tekuću upotrebu. To je bio uglavnom materijal o komunistima, vojnoj geografiji, vojnoj tehnici, izveštaji iz inostranstva, a posle kapitulacije Italije između ostalog i podaci o vojnim utvrđenjima na Jadranскоj obali. Akta administrativne prirode, naročito personalna dokumenta, Regenauer je zadržavao u Beogradu i prema ukazanoj potrebi slao odgovarajućim nemačkim kancelarijama, dok je sva arhivska građa trajne vrednosti, koju su prikupile navedene grupe, išla u Beč, koji je služio kao sabirni centar, gde su je specijalne grupe proučavale i slale odgovarajućim institucijama

¹ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva za inostrane poslove, dalje (DA-SMIP), dokumentacija o restituciji jugoslovenskih arhiva, fotokopija izveštaja dr Švarke, od 18. 1. 1942. Reichsarchiva u Beču Br. 289/1942, fasc. 84, dok. 11—21.

na korišćenje. Takav je slučaj bio, između ostalih, s istorijskim arhivom i registraturom Ministarstva vojnog Kraljevine Srbije, docnijeg Ministarstva vojske i mornarice Jugoslavije, koja je iznosila četiri vagona.²

Drugi predstavnik nemačkih vojnih arhiva pukovnik Rudolf von Hedl (Hödl) bio je samo nominalno organ berlinskog šefa vojnog arhiva. Njegova misija nosila je izričito austrijsko obeležje. On je bio poslat da iznađe i otpremi u Beč onaj arhivski materijal vojnoistorijske prirode na čijem pribiranju je naročito radio Ratni arhiv iz Beča. To su uglavnom bili materijali o prošlosti carske Austrije i njenim osvajanjima zemalja koje čine Jugoslaviju. Pukovnik Hedl je u Beogradu proveo samo nekoliko nedelja, a zatim je premešten u Zagreb, gde je, uz pomoć svog prijatelja, nemačkog opunomoćenog generala u Zagrebu Glaiza Horstenaua (Glaise Horstenau), nastavio misiju. Već 30. juna 1941, s odobrenjem nadležnih ustaških vlasti, on je uzeo iz Državnog arhiva u Zagrebu i dostavio u Beč 144 fascikle arhive Grupe armija generala Borojevića, dok je drugi deo te arhive, koji se nalazio u jugoslovenskom Ministarstvu vojske i mornarice u Beogradu, pronašao major Regenauer, koji ju je takođe poslao u Beč.³

Gotovo istovremeno, s predstavnicima Berlinskog i Bečkog vojnog arhiva, u drugoj polovini aprila 1941, u Beogradu su se pojavili članovi anketne arhivske komisije berlinskog Ministarstva spoljnih poslova, takozvana Komisija »Jagov« na čijem se čelu nalazio dr Kurt Jagov (dr Kurt Jagow), poznati stručnjak za ratno pravo. Njihov zadatak je bio da pronađu arhivu jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova. Oni nisu imali sreće da dođu do te arhive, ali je zato kasnije do nje došao dr Robert Švanke (dr Robert Schwanke), službenik bečkog Državnog arhiva.⁴ Dr Švanke je stigao u Beograd i stupio na dužnost sredinom juna 1941. godine. U Upravnom štabu imao je položaj vojnog činovnika i bio prema tome pod komandom vojnih šefova. Dr Švanke je bio ubedjeni, aktivni i disciplinovani nacist i kao takav nastrojen velikonemački, a prema tome i lojalan centralističkoj ideji Rajha. Međutim, kao arhivsko lice nikada nije prestao da se oseća Austrijancem i službenikom jedne austrijske ustanove. U celoj svojoj delatnosti u Beogradu rukovodio se posebnim shvatanjima, željama i interesima Bečkog državnog arhiva, »svoga« arhiva. Pred dolazak u Beograd, dr Švanke je od komesara Ciptela (Ziptel) dobio precizna uputstva koja se u celosti poklapaju s projektom direktora Bečkog arhiva Bitnera (Bittner), od 16. oktobra 1940, o pljački jugoslovenskih arhiva. Pre svega, radilo se o arhivalijama iz bečkih centralnih arhiva koje su izgubljene posle Prvog svetskog rata, delom zbog srpske zaplene, delom zbog izručenja na osnovu arhivskih sporazuma od 15. aprila 1920. i 26. juna 1923. Zatim, arhive južnokoruškog i južnoštajerskog porekla, kao i arhivalije i službena

² DA-SMIP, dokumentacija o restituciji jugoslovenskih arhiva, fotokopija izveštaja majora Regenauera od 11. 9. 1943, Reichsarchiva u Beču br. 545, fasc. 47, dok. 75, 103, 122, 397, 446, 481, 510.

³ DA-SMIP, dokumentacija o restituciji jugoslovenskih arhiva, fotokopija izveštaja pukovnika Hedla šefu Vojnog arhiva u Berlinu od 7. maja 1941. br. 1456, fasc. 4, dok. 19.

⁴ DA-SMIP, dokumentacija o restituciji jugoslovenskih arhiva, fsc. 60, dok. 60, 847, 1525, 1566, 1856, 2970, 3057, 2624, 2578, 3308.

akta iz tih oblasti, uključujući i Gornju Kranjsku. Naročita pažnja posvećena je arhivskim predmetima koji se odnose na nemačku nacionalnu grupu, kao i sačuvanim srpskim arhivima za predistoriju Prvog svetskog rata, posebno o saučesništvu srpske vlade u Sarajevskom atentatu.

U realizaciji tog plana, dr Švanke je koristio svoj položaj, kao i položaj jugoslovenskih arhivskih ustanova u okupiranoj zemlji, pa je sva dostupna dokumenta, i čitave fondove, korisne za Nemačku, izvučao iz arhiva i poslao u Beč.⁵

Spisak jugoslovenskih arhiva, koje je dr Robert Švanke otpovio iz Beograda Reichsarchivu u Beču (juli 1941—avgust 1942), sastavljen na osnovu akata toga Arhiva, ovako bi izgledao:

1941.

- 16. jula: Dubrovačka dokumenta.
- 17. septembra: Arhiva jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, zapisnici sa Sarajevskog procesa 1914, akta o koroškom plebiscitu 1920.; druga razna akta, 4 fascikle.
- 2. oktobra: Arhiva jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, bosanske arhive 52 sanduka;
- 10. oktobra: bosanske arhive 2 sanduka;
- 11. decembra: Arhiva jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, bosanske arhive 74 sanduka;
- 18. decembra: »Politička akta iz Beograda« 7 sanduka;
- 19. decembra: »Politički materijal srpskog ministarstva inostranih dela« 57 sanduka.

1942.

- 12. februara: Arhiva srpskog Predsedništva vlade, arhiva srpskog Ministarstva inostr. posl. 1 vagon (najmanje 50 sanduka);
- 1. aprila: »Službene arhive iz Beograda« 2 vagona (70 sanduka);
- 11. aprila: »dr Schwanke: transport akata«, Iznos nepoznat;
- 14. aprila: »Transport akata (Jugosl.)«, Iznos nepoznat;
- 21. aprila: »Transport akata (Jugosl.)«, najmanje 1 vagon (50 sand.);
- 7. maja: Akta jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, 46 akata;
- 19. maja: Akta jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, 42 akta;
- 24. maja: Transport br. 1. bosanske arhive, najmanje 1 vagon. (50 sanduka);
- 24. maja: Transport br. 2. bosanske arhive, 54 sanduka;
- 17. avgusta: Dubrovačka dokumenta (turska), Solunski proces, hartije prof. Čorovića, bosanske arhive, 55 sanduka;
- 20. septemb. bosanske arhive, 1 vagon (54 sanduka).

Nemcima je, izgleda, naročito bilo stalo da dođu do arhivskih materijala Ministarstva inostranih poslova. Pošto je ta arhiva bila sme-

⁵ DA-SMIP, izveštaj o šteti nanesenoj arhivi i Biblioteci Ministarstva od strane okupatora 1941—1944. godine kao i o restituciji arhiva koje je odnela Austrija I—XXII, Beograd 1947, str. 17—24.

štena na više mesta, posebna grupa nemačkih vojnih lica, posle upornih traganja, pronašla je skoro sve materijale arhive i to: u zgradи Ministarstva inostranih poslova u Beogradu, u Vrnjačkoj Banji, na Ilidži kod Sarajeva, u arhivskom skloništu u selu Baljevcu kod Raške, u selu Viljuši kod Čačka i u privatnim stanovima u Beogradu. U tim punktovima zaplenjeni su sledeći arhivski materijali: arhiva Političkog odeljenja MИД Kraljevine Srbije 1908—1918, Prosvetno-političkog odeljenja, strogo poverljiva arhiva, Administrativno-pravno odeljenje, Odeljenje za štampu, Konzularno-privredno odeljenje, Odeljenje za istraživanje povreda međunarodnog prava u ratu 1914—1918, Direkcija za ugovore, Upravno odeljenje i Personalni odsek, blagajnička arhiva, lične arhive pređašnjih ministara inostranih poslova i diplomata Srbije, arhive raznih diplomatskih predstavnštava Srbije i Jugoslavije, Predsedništvo Ministarskog saveta, zatim arhive: jugoslovenske delegacije na Konferenciji mira u Parizu 1919. i 1920, jugoslovenske delegacije u reparacionoj komisiji u Parizu 1920—1930. godine, zatim arhiva o plebiscitu u Kruškoj, arhive raznih stranih misija u Jugoslaviji između dva svetska rata i druge.⁶

Na osnovu sačuvanih arhivskih inventara, sačinjen je spisak opljačkanih arhivskih fondova i arhivskih skupina iz Diplomatskog arhiva.

ARHIVA MINISTARSTVA

I. — *Političko odeljenje*

1. Celokupna arhiva za godinu 1908—1918.
2. Svi delovodni protokoli i registri 1908—1918.
3. Dopune i dodaci 1908—1918.
4. Prepisi izvesnih akata 1908—1918.
5. Osobeni propisi diplomatske prepiske Ministarstva inostranih dela Srbije, o pitanju objave rata Austro-Ugarske Srbiji 1914. godine (spremljeni za štampu u Istoriskom odeljenju Ministarstva 1927—1929. godine).
6. Ratifikacioni instrumenti ugovora i konvencija, Srbije i Jugoslavije sa stranim državama (1860—1941), zaplenjeni u selu Baljevcu.
7. Arhiva Ministarstva inostranih poslova zaplenjena aprila 1941. u Vrnjačkoj Banji i Ilidži kod Sarajeva.
8. Hartije Ministarstva inostranih poslova dr Momčila Ninčića, zaplenjene u njegovoj kancelariji u Ministarstvu, kao i u njegovom privatnom stanu u Beogradu.
9. Hartije biv. ministra inostranih poslova Aleksandra Cincar-Markovića, zaplenjene u selu Baljevcu.
10. Hartije pomoćnika ministra Milaja D. Smiljanića, zaplenjene u njegovoj kancelariji u Ministarstvu.
11. Hartije načelnika Političkog odeljenja Radovana Petrovića, zaplenjene u njegovoj kancelariji u Ministarstvu.
12. Hartije savetnika Ministarstva dr Stojana Gavrilovića, zaplenjene u njegovoj kancelariji u Ministarstvu.

⁶ Isto kao napomena br. 5.

13. Neekspedovana pošta Ministarstva, zaplenjena od Nemaca 13. aprila 1941, u zgradi Ministarstva.
14. Prevodi na nemački jezik srpskih dokumenata, zaplenjenih od austro-ugarskih vlasti za vreme okupacije Srbije 1916—1918. godine, izvršeni u bečkom Državnom arhivu (prevodilac: Hans Vörnle, pod redakcijom dr Schlittera i Krala) i štampani na posebnim listovima u formi cirkulara austrougarskog Ministarstva spoljnih poslova.
15. Razna akta i spiskovi srpskih dokumenata zaplenjenih 1916. godine, sastavljeni u Državnom arhivu u Beču 1916. godine, i štampani na posebnim listovima u formi cirkulara austrougarskog Ministarstva spoljnih poslova.

II. — Prosvetno-političko odeljenje

1. Celokupna arhiva za godine 1908—1915.
2. Svi delovodni protokoli i registri za iste godine.
3. Dopune i Dodaci.
4. Celokupna arhiva Albanskog odseka (Pov. A. i Pov. Ar.), arhiva, delovodni protokoli i registri (1913—1914).
5. Celokupna četnička (Pov. Č.) arhiva, delovodni protokoli i registri (1915).

III. — Strogo poverljiva arhiva

1. Strogo poverljiva arhiva Prosvjetno-političkog odeljenja (1904—1915) i Političkog odeljenja (1916—1918).
2. Delovodni protokoli i registri strogo poverljive arhive (1906—1918).
3. Sarajevski atentat i pitanja ratne odgovornosti (dokumentarna arhiva formirana u Glavnoj arhivi Ministarstva 1924—1930. godine).
4. Crnogorski odbor u Parizu: hartije Andrije Radovića (1916—1920).
5. Arhiva emigrantske vlade biv. kralja Nikole u Nejiu i Rimu (1916—1922).

IV. — Bilteni Presbiroa

1. Bilteni profesora Pavla Popovića u Londonu (1916—1918). Odnet jedan deo.
2. Srpski presbiro u Vašingtonu (1917—1920). Odnet je jedan deo.

V. — Administrativno-pravno odeljenje

1. Pojedina akta i dosjea, izvađena iz godine (1908—1941).
2. Hartije dr Slavka Stojkovića, načelnika Pravnog odeljenja, zaplene 13. aprila 1941. u njegovoj kancelariji u Ministarstvu.

VI. — Odeljenje za štampu

1. Izvađena i odneta mnoga akta ovoga odeljenja iz godina 1920—1941. naročito ona koja se odnose na takozvano pitanje odgovornosti za rat 1914—1918.
2. Hartije novanara Dušana Tvrđoreke (1925—1927).
3. Hartije načelnika Odeljenja za štampu Milana Stevanovića, zaplene 13. aprila 1941. u njegovoj kancelariji u Ministarstvu.

VII. Konsularno-privredno odeljenje

1. Izvađena i odneta mnoga akta iz pojedinih fascikli, iz godine 1920—1941, naročito ona koja se odnose na spoljnu trgovinu Jugoslavije s Nemačkom, Čehoslovačkom, Italijom; o pitanju Dunava, Slobodne zone u Solunu, Privredne male Antante, itd.
2. Hartije načelnika Konzularno-privrednog odeljenja Svetomira Lazarevića, zaplenjene 13. aprila 1941, u njegovoj kancelariji u Ministarstvu.

VIII. — Odeljenje za istraživanje povreda međunarodnog prava u ratu 1914—1918.

1. Odneta celokupna arhiva ovog odeljenja.
2. Odneta celokupna kartoteka ratnih krivaca Austro-Mađara i Bugara iz rata 1914—1918, povezana u tri velike knjige.
3. Odneta sva fotografска dokumenta — ploče, filmovi i fotografске kopije.

IX. — Direkcija za ugovore

1. Iz arhive za godine 1919—1929. odneta mnoga dosjea, naročito koja se odnose na nemačke reparacije Jugoslaviji.

X. — Upravno odeljenje i Personalni odsek (1920—1928)

1. Odnet veći broj ličnih dosjea.
2. Hartije načelnika Upravnog odeljenja Ilike V. Milikića, zaplenjene 13. aprila 1941, u njegovoj kancelariji u Ministarstvu.

XI. — Glavna Arhiva (Istorijsko odeljenje)

1. Odneta sva arhiva za godine 1924—1941.
2. Odneti delovodni protokoli 1928—1941, kao i registri od 1924—1941.
3. Prepisi raznih srpskih i stranih diplomatskih dokumenata od istočne vrednosti (1858—1930), ukupno oko 350 dokumenata.
4. Hartije načelnika Istorijskog odeljenja dr Vojislava M. Jovanovića, zaplenjene 13. aprila 1941, u njegovoj kancelariji u Ministarstvu: rukopisi, spiskovi Ugovora i Konvencija Kneževine (Kraljevine) Srbije i Jugoslavije 1852—1941), dve knjige.
5. Jedan kompletan primerak austrijskog Službenog Lista (»Reichsgesetzblatt«), izdanja na nemačkom i italijanskom jeziku od 1837. do 1918. godine.

XII. — Blagajnička arhiva (Odeljenje Računovodstva)

1. Izvađena su i doneta pojedina akta i dosjea.
2. Hartije načelnika odeljenja Računovodstva, Nićifora Lisičića, zaplenjene 13. aprila 1941, u njegovoj kancelariji u Ministarstvu.

XIII. — Posebne i lične arhive predašnjih ministara inostranih dela i diplomata Srbije

1. Hartije Đordja S. Simića.
2. Hartije dr Milovana Đ. Milovanovića.

3. Hartije Nikole P. Pašića.
4. Hartije Jovana M. Jovanovića.
5. Hartije Tihomira P. Popovića.
6. Hartije dr Milenka R. Vesnića.
7. Hartije Jovana D. Milakovića.
8. Zapisnici sa suđenja optuženima po delu Sarajevskog atentata 1914., originalni stenogrami službenog stenografa Kesterčaneka i njegov posleratni ispis tih stenograma.
9. Originalni zapisnici s gornjeg suđenja, iz Bosanske arhive
10. Omoti s oznakama i beleškama kao i druge pribeleške činovnika Državne arhive u Beču (Dr Schlitter, Kral, Hans Vörnle itd.), napisanih na aktima srpskog Ministarstva inostranih dela, koja su bila zaplenjena od austrougarskih vojnih vlasti u ratu 1915—1918. godine kao i nemački prevodi tih dokumenata izvršeni u toj arhivi pre no što je ona vraćena (delimično) u Beograd 1919. godine.
11. Pisma ruskog konsula u Dubrovniku, Jonina, crnogorskom knezu Nikoli (1875—1878). Originali, na francuskom jeziku, s tri prepisa istih mašinom za pisanje.

XIV. — *Fotografska dokumenta*

1. Razni fotografски snimci: negativi (ploče i filmovi) likova pređašnjih ministara inostranih dela, poslanika na strani, viših funkcionera Ministarstva; snimci od austrijskog interesa.
2. Fotografske reprodukcije (snimci i negativi) naših i stranih dokumenata.

PREDSTAVNIŠTVA SRBIJE (I JUGOSLAVIJE) U INOSTRANSTVU

Poverljive (političke) archive

1. Generalni Konsulat u Skoplju (1908—1913).
2. Konsulat u Prištini (1908—1913).
3. Konsulat u Bitolju (1908—1913).
4. Poslanstvo u Petrogradu; otpravnistvo poslova u Sibiru (1912—1920).
5. Poslanstvo u Sofiji (1908—1915).
6. Poslanstvo na Cetinju i pri crnogorskoj vladi u izbeglištvu (1908—1918).
7. Poslanstvo u Parizu (1912—1914).
8. Predstavništvo u Albaniji (1913—1920).
9. Generalni konsulat u Minhenu (1923).

PREDSEDNIŠTVO MINISTARSKOG SAVETA

1. Arhiva (1908—1914).
2. Delovodni protokol i registri za iste godine.

POSEBNE DELEGACIJE

- I. Delegacija u Parizu na Konferenciji mira u Parizu (1919—1920). Ova je arhiva već vraćena Ministarstvu iz Celovca, ali nedostaju još mnoga akta iz nje. Njom se služio dr Martin Wutte.

II. Plebiscit u Koroškoj

I ova je arhiva vraćena, ali su iz nje izvađena mnoga akta.

III. Delegacija Jugoslavije u Reparacionoj komisiji u Parizu (1920—1930).

Iz ove arhive odneta su mnoga dosjera.

STRANE ARHIVE

koje su se 6. aprila 1941. godine nalazile u posedu jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, a koje su odneli Nemci.

I. Austrougarske arhive

1. C. kr. poslanstvo u Beogradu: celokupna arhiva, protokoli, prepisi telegrama, cirkulari Ministarstva i izveštaji vojnog izaslanika (1881—1918).
2. C. kr. Generalni konzulat u Beogradu: celokupna politička arhiva (1869—1914).
3. C. kr. Generalni konzulat u Beogradu: administrativna arhiva i protokoli (1840—1914), u veoma nesređenom stanju ukupno 24 sanduka.
- 3a. C. kr. konsulat i konsularne agencije u Nišu, Šapcu, Smederevu i Negotinu.
4. C. kr. misija (dodnije Poslanstvo) u Crnoj Gori: politička i trgovinsko-politička arhiva i protokoli; vojne stvari (1876—1918).
5. C. kr. misija u Crnoj Gori: administrativna arhiva i protokoli; vojne stvari (1876—1918).
6. Iz arhive C. kr. Ministarstva unutrašnjih dela u Beču i arhive Namenskih u Trstu (1916—1917).
7. Iz arhive C. kr. konsulata u Solunu: pomoćne kancelarijske knjige (1899—1908).
8. Iz arhive C. kr. konsulata u Pireju (1883—1914).
9. Iz arhive C. kr. konsulata u Patrasu (1900—1908).
10. Celokupna kolekcija poverljivih i strogopoverljivih diplomatskih izveštaja austrougarskih ambasada, poslanstava i konsulata, štamparih na odvojenim listovima i cirkularno dostavljenih c. kr. poslanstvima u Beogradu i na Cetinju radi obaveštavanja poslanika (1869—1918).

II. Nemačke arhive

Arhiva Poslanstva Nemačke u Beogradu, kao i politička arhiva Konsulata Nemačke u Beogradu: koncepti izveštaja poslatih iz Beograda, cirkulari koji sadržavaju kopije političkih izveštaja pojedinih nemačkih ambasada, poslanstava i generalnih konsulata (tzv. »Metalogrami«), primljeni iz Berlina i trgovinske stvari (1908—1914).

III. Rumunske arhive

Pojedina akta iz arhive rumunskog Poslanstva u Beogradu (1883—1914), ustupljena srpskom Ministarstvu inostranih dela u istorijske i političke svrhe.

IV. Ruske arhive

Arhiva carskog ruskog Generalnog konsulata u Albaniji (1913—1914).

V. Turske arhive

Crnogorsko-turska pogranična pitanja (1858—1884).

VI. Crnogorske arhive

Ratifikacioni instrumenti ugovora i konvencija Crne Gore. Gramata, Petra Velikog Crnogorcima (1711).

Iz Državnog arhiva u Beogradu (sada Arhiv Srbije) odnesena su originalna dokumenta od istorijske vrednosti, a među njima i originalni ustav (hatišerif) iz 1825. godine. Iz Arhiva u Novom Sadu i Skopju veliki deo dokumenata je odnesen ili uništen. Jedan deo Korčulanske arhive iz 1361. godine odneli su Italijani, dok su drugi uništili Nemci bombardovanjem. U Šibeniku, jedan deo nacionalnog arhiva, u kojem su bila dokumenta iz 1389. godine, odneli su Italijani, a drugi deo uništili Nemci posle kapitulacije Italije. Tom prilikom su uništene i arhive šibeničke opštine i lučke kapetanije. Trogirski arhiv, koji je čuvao arhivsku građu od 1335. godine do početka 19. veka, jednim delom je opljačkan, a drugi deo je uništen. Slična sudbina zadesila je i ostale arhive, kao što su arhiv u Ljubljani, Kotoru, Cetinju, Nišu, Skopju, Dubrovniku i dr.⁷ Veći deo arhivskih dokumenata predstavnici nemačke okupacijske vlasti su odneli, naročito dokumenta starijeg datuma, ali dobar deo i uništili, odnoseći se najdrastičnije prema dokumentima koja su nastala kao rezultat zajedničkog života i rada jugoslovenskih naroda.

Dobijanjem u posed akata srpskog i jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, pred bečki Reichsarhiv se postavio veliki zadatak »iskorišćenja dokumenata u nemačkom interesu«, odnosno zadatak proučavanja srpskih dokumenata o pitanju odgovornosti za izbijanje Prvog svetskog rata, koja bi išla u prilog nemačke teze. Ticalo se, u prvom redu, pribavljanja dokaza »naročito o saučesništvu srpske i ruske vlade u Sarajevskom atentatu i o držanju Rusije, Engleske i Francuske pre izbijanja rata«, kako je to jasno formulisao direktor Reichsarchiva, šest meseci pre napada na Jugoslaviju, u aktu upućenom u Berlin 16. oktobra 1940.⁸

Izvršenje postavljenog zadatka bio je u stvari nastavak dvadesetogodišnjeg rada i neumornih napora mnogih stručnjaka dirigovanih od posebnog odeljenja berlinskog Ministarstva spoljnih poslova, koje je imalo i mesečni časopis posvećen tim pitanjima pod imenom »Die Kriegsschuldfrage«, docnije nazvan »Berliner Monatshefte«. Za austrijske istoričare i publiciste to nije bio nov i nepoznat posao pošto se među istoričarima ratne krivice, kakva su zvanja uzimali istraživači povoda i uzroka Prvog svetskog rata, nalazilo dosta poznatih austrijskih istoričara. Kao vidan rezultat austrijsko-nemačke saradnje na tom polju nastala je velika publikacija »Spoljna politika Austro-Ugarske 1908—

⁷ AJ, fond Komisije za utvrđivanje ratne štete, fasc. 25.

⁸ DA-SMIP, dokumentacija o restituciji jugoslovenskih arhiva, fotokopija izveštaja dr Švankea, od 18. januara 1942, Reichsarchiv u Beču br. 289/1942, fasc. 153, dok. 159, 172, 1835, 2061, 2260, 2271, 2342, 2348, 2347.

1914«, oko koje je bila okupljena grupa austrijskih saradnika. Pored imena univerzitetskih profesora (Alfred Francois Pribram, Hans Uebersberger), na listi su se nalazila imena književnika, novinara i pisaca različitih kategorija i različitog ugleda: Leopold Mandl (Leopold Mandl), Teodor fon Sosnoski (Theodor von Sosnosky), Eduard fon Štajnic (Eduard von Steinitz), Ludvig Šnagl (Ludwig Schnagl), Jozef Brauner (Jozef Brauner) i drugi, kao i više imena bivših austrougarskih generala i diplomata: Aufenberge Komarov (Moritz von Auffenberge-Komarov), Karl fon Bardof (Karl von Bardolff), Alfred Rapaport (Alfred Rappaport), Fridrih fon Visner (Fridrich von Wiesner). Naročito ugledna mesta u njoj zauzimali su aktivni službenici bečkih državnih arhivskih ustanova: direktor Državnog arhiva Bitner, kao i arhivari istog arhiva Roderih Gos (Roderich Goos), zatim Horstenau i njegov pomoćnik Rudolf Kisling (Rudolf Kiszling), obojica viši generalstabni oficiri stare austrougarske vojske, od kojih se prvi pojavio kao »opunomoćeni nemački general u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, a drugi kao general nemačke vojske i direktor Vojnog arhiva u Beču, čije je učešće u pljački jugoslovenskih arhiva veoma dobro zapaženo.⁹

I pored iskustava na tim poslovima, rad na proučavanju i publikovanju srpskih dokumenata, donetih iz Beograda, bio je teži i komplikovaniji nego što se to ranije mislilo. Obim materijala i njegova nesređenost zahtevali su mnogo više rada, a za dokazivanje nemačke teze o ulozi Srbije u izazivanju Prvog svetskog rata nije bilo dokumenata, pa su se zbog toga morali praviti falsifikati. U čitavom poslu posebno su se isticali direktor Državnog arhiva u Beču dr Ludvig Bitner, iskusni naučni radnik, koji je duže vreme radio na sličnim poslovima, a objavio je i nekoliko knjiga, zatim prof. Ibersberger, (Uebersberger), Austrijanac, koji je najpre bio profesor istorije na Bečkom univerzitetu, a posle dolaska na vlast nacional-socijalista prešao u Nemačku, prvo u Breslav, a zatim u Berlin. Za razliku od prof. Bitnera, koji je uživao reputaciju uglednog naučnika izvan granica Austrije i Nemačke, prof. Ibersberger nije bio tog ranga. Njegova je struka istorija Rusije, ali je iz te struke objavio malo radova. Sebe je podigao na nivo naučnika objavljajući radove od trenutnog interesa. S njim je radila i njegova supruga dr Hedviga Flojšeker-Ibersberger (Hedwiga Fleishhasker-Uebersberger), docent Berlinskog univerziteta. U toj grupi saradnika bio je i dr Alois Hajdek, profesor istorije istočne Evrope na Bečkom univerzitetu, a bavio se i srednjovekovnom istorijom Balkana, zatim dr Robert Švanke (Robert Schwanke), čije je učešće u grupi, zbog njegove akcije na pljačkanju jugoslovenskih arhiva, držano u tajnosti. Takođe je bilo angažovano nekoliko penzionisanih austrijskih diplomatika, koji su u svoje vreme bili u službi u Jugoslaviji i tu stekli izvesno znanje srpskohrvatskog jezika. Tu su bili: bivši poslanik Republike Austrije u Beogradu, opunomoćeni ministar Herman fon Plenies (Hermann von Ploennies), zatim penzionisani generalni konzuli: Hanibal Lešanovski (dr Hanibal Leschanofsky) i Julius Ledineg (Julius Ledinegg), dvorski savetnik Cyril Kirigin-Mardegani (Cyrill Kirigin-Mardegani) i Jahnrih Wildner (dr Heinrich Wildner), carsko-kraljevski austro-ugarski konzul u Beogradu.

⁹ DA-SMIP, dokumentacija o restituciji jugoslovenskih arhiva, fasc. 84, dok. 1525, 1540, 1553, 1623, 1627, 1634, 1652, 1654, 3481.

iz doba aneksije Bosne i Hercegovine, koji je posle Prvog svetskog rata bio sekretar Ministarstva spoljnih poslova Republike Austrije.¹⁰

Čitava organizacija posla na odabiranju, proučavanju i pripremanju dokumenata za štampu spadala je u dužnost direktora Arhiva dr Bittnera. Prema planu, trebalo je pripremiti za štampu osam knjiga srpskih dokumenata. Međutim, pripremljena je samo treća knjiga, koja je obuhvatila dokumenta od 26. maja do 6. avgusta 1914. Ta knjiga je trebalo da sadrži 861 dokumenat, ali odabrano je i pripremljeno samo 634. Pored toga, grupa je, do ulaska sovjetskih trupa u Beć aprila 1945. godine, pripremila za štampu i još neka druga dela za koja je uglavnom korišćena građa iz jugoslovenskih arhiva. Dr Hedwiga Fleischhaeker-Uebersberger je priredila za štampu nemački prevod zapisnika Sarajevskog procesa iz 1914. godine, kao i knjigu dokumenata koja su prikupljena prilikom istraživanja priprema i izvršenja atentata. Štampana je i puštena u promet prva knjiga bivšeg arhivskog savetnika bećkog Reichsarchiva Frica fon Rajnela (Fritz von Reinöhl) pod naslovom »Velikosrpska rovarenja pre i posle izbijanja Prvog svetskog rata«. Složena je za štampu knjiga Hansa Ibersbergera o Solunskom procesu, pisana na osnovu srpskih dokumenata. Pripremljeno je više radova o Albaniji, na osnovu materijala iz arhiva jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, a dr Martin Vute, direktor arhiva u Celovcu, kome je 1941. godine bila dostavljena na proučavanje i upotrebu celokupna arhiva jugoslovenske delegacije na Konferenciji mira u Parizu 1919. i 1920. godine, kao i arhiva jugoslovenske delegacije u Komisiji za plebiscit u Koruškoj 1920. godine, objavio je posebnu knjigu o tome.¹¹

Publikacija srpskih dokumenata, pripremljena između 1941. i 1945. godine u bećkom Reichsarchivu, kao i ostali individualni radovi pojedinih njegovih saradnika, nemaju nikakav naučni značaj, kako se to htelo predstaviti spoljnom formom publikacija. U stvari, oni predstavljaju radove od »ratne važnosti« za Nemačku, kako su i bili službeno proglašeni. Glavna njihova svrha je ponovno dokazivanje poznatih teza pred ratne nemačke i austrijske propagande o odgovornosti za izbijanje Prvog svetskog rata. Odvraćanje pažnje od stvarnih uzroka toga rata i ovoga puta se vršilo pridavanjem značaja Sarajevskom atentatu, kao glavnom povodu, s osudom Srbije i Rusije kao prouzrokovača rata.

¹⁰ DA-SMIP, dokumentacija o restituciji jugoslovenskih arhiva, fasc. 136, dos. 9.

¹¹ DA-SMIP, dokumentacija o restituciji jugoslovenskih arhiva, fasc. 88, dok. 17—36, 42, 48, 56.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

NEMAČKO FALSIFIKOVANJE OPLJAČKANIH DOKUMENATA
— »KRIVICA SRBIJE ZA PRVI SVETSKI RAT«

Rezime

U Drugom svetskom ratu Nemci su organizovali veliku pljačku jugoslovenskih arhiva. Iz arhiva u Berlinu i Beču u Jugoslaviju, pre svega u Beograd, dolazile su ekipe stručnjaka — arhivisti i dobri poznavaoци istorije jugoslovenskih naroda i organizovali pretraživanje i prikupljanje, a zatim transportovanje arhivske građe u znatnim količinama.

Na Bečkom, a pre svega na Berlinskom, kao i drugim univerzitetima, ekipe istoričara preuzimali su tu arhivsku građu i organizovale rad i pripremu za objavlјivanje, ali ujedno i falsifikovanje dokumenata kako bi njima dokazali »krivicu« Srbije za Prvi svetski rat.

Pljačka arhiva u čitavoj Evropi tokom Drugog svetskog rata uzela je takve razmere da je Vojni međunarodni sud u Nürnbergu okvalifikovao to kao dela zločina za koja su odgovarale nacističke vođe iz ovog rata.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

GERMAN FORGERY OF STOLEN DOCUMENTS
»SERBIA'S GUILT FOR THE OUTBREAK OF WORLD WAR I«

In the course of World War II, the Germans organized a continuous theft of documents from Yugoslav archives. Archivists and experts in Yugoslav history came from Berlin and Vienna to Yugoslavia, mainly to Belgrade, to conduct the finding, collection and transportation of considerable amounts of archival material.

Teams of historians at the Viennese and even more so at the Berlin universities, would then prepare this material for publishing by forging documents with the intention of creating proof of Serbia's guilt for the outbreak of World War I.

The plunder of archives in various European countries during World War II was carried out to such an extent that it was included in the criminal charges brought against the nazi leaders of World War II at the International Military Court in Nuremberg.

SLOBODAN D. MILOŠEVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KULTURNO-PROSVETNI RAD U JEDINICAMA 6. SLAVONSKOG UDARNOG KORPUSA NOV JUGOSLAVIJE

Originalan naučni rad

UDC: 37.014.22(497.1) »1941/1945«
UDC: 374.7(487.1) »1941/1945«

ABSTRACT: U članku se razmatra kulturno-prosvetna politika u NOR-u na teritoriji Jugoslavije, posebno Slavonije. U teškim ratnim uslovima, KPJ sprovodi politiku širokog obrazovanja nepismenih boraca u partizanskim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji, preko kulturno-prosvetnih odbora. Rad je zasnovan na arhivskim istraživanjima i partizanskoj štampi.

Interesantna, ali nedovoljno izučena pojava u Narodnooslobodilačkom ratu (NOR-u) na teritoriji Jugoslavije 1941—1945, jeste kulturno-prosvetni rad u jedinicama NOV Jugoslavije i na oslobođenoj teritoriji. Taj fenomen je posebno zanimljiv s aspekta izučavanja pismenosti, jer je broj opismenjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata porastao u odnosu na stanje pismenosti u Kraljevini Jugoslaviji. Ta pojava je, takođe, važna sa stanovišta izučavanja složenosti NOR-a i njegovih humanističkih ciljeva borbe za oslobođenje čoveka od neznanja. Time su se stvarali uslovi za svesno delovanje u izgradnji humanijeg i dostojanstvenijeg društva. Kako smo uočili ovu pojavu, smatrali smo da je važno, bar u jednom segmentu, za koji smo imali na raspolaganju oskudnu arhivsku građu, da prezentujemo kao argumentat protiv istoriografskih šablonata, bilo da su oni stari ili novi. Istorija čoveka u svom totalitetu na jugoslovenskom prostoru, nosi u sebi i ovu pojavu, koju ćemo da opišemo na sledećim stranicama.

Delatnost na polju kulture, posebno na opismenjavanju boraca, obavljana je u partizanskim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji sistematski i kontinuirano. Opismenjeni borci su jasnije sagledavali istorijsku situaciju i ciljeve NOR-a. Oni su pratili partizansku štampu, u kojoj se pisalo o perspektivama NOR-a i situaciji na drugim frontovima. Ratni uslovi su bili krajnje nepogodni za takve akcije. Ipak, u takvim uslovima, KPJ je prvi put došla u poziciju da utiče na kulturno-prosvetnu politiku i to u partizanskim jedinicama i među stanovništvom na oslobođenoj teritoriji.

Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. u Kraljevini Jugoslaviji bilo je 13.934.638 stanovnika, od toga je 6.197.916 nepismenih,¹

¹ Mihajlo Ogrizović, *Prosvetni i kulturni rad s odraslima u Hrvatskoj za vreme NOB-e*, Zagreb 1960., 3.

U proseku, više od polovine stanovništva starijeg od deset godina, bilo je nepismeno. Zbog toga je akcija opismenjavanja u toku NOR-a imala izuzetan značaj.

Opismenjavanje boraca bilo je tesno povezano sa strukturom njihove vojne organizacije; počelo je prvo u četama, a kasnije u bataljonsima i drugim višim vojnim jedinicama. U početku je to bio zadatak političkih komesara, a kasnije kulturno-prosvetnih odbora (KPO) u jedinicama. Prosvetne akcije su bile slabijeg intenziteta u partizanskim jedinicama, u onim jedinicama koje su bile više angažovane u borbi i na vojnoorganizacionim poslovima.

Stvaranjem proleterskih brigada krajem 1941. i početkom 1942. godine, vojna organizacija partizanskih jedinica podiže se na viši stepen. Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih i dobrovoljačkih odreda (VŠ NOP i DO) u februaru 1942. godine izdao je Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada.² Njime je, pored ostalog, bila potvrđena praksa postojanja KPO u partizanskim jedinicama, čija se jedna od sekcija bavila opismenjavanjem boraca.

U oslobođenoj Foči u marta 1942. godine, Centralni komitet (CK) Skoja izdao je instrukciju »Zadaci skojevskih organizacija u partizanskim jedinicama«.³ Pored ostalog, u njoj se govorilo i o organizaciji analfabetskih tečajeva u partizanskim jedinicama. Taj posao su od tada postepeno preuzele organizacije Skoja, kao najvažniji sektor svog kulturno-prosvetnog rada, obavljajući ga uspešno tokom čitavog NOR-a.

U vezi sa kulturno-prosvetnim radom, pored ostalih, značajno je »Uputstvo CK Skoja o organizaciji Skoja u vojsci« izdato 14. decembra 1942. godine. U odeljku o kulturno-prosvetnom radu, navodi se: »Teško je nasledstvo što nam ga u ovom pogledu ostaviše reakcionarni režimi bivše Jugoslavije. U naše brigade dolaze omladinci koji ne samo da stoje na mnogo niskom kulturnom stepenu nego je jedan deo i nepismen. Ovde u našim brigadama oni treba da nauče ono što kod kuće nisu mogli. Zadatak koji стоји pred našim organizacijama u vojsci je da se ubrzano radi, da se koristi svaki momenat slobodnog vremena na položaju ili na odmoru da bi time nadoknadili ono što je bez naše krivice propušteno«.⁴

U bataljonskom partijskom birou jedan član je bio posebno zadužen za organizaciju kulturno-prosvetnog rada u četama. On je uz pomoć četnih partijskih čelija osnivao KPO u četama. KPO su birani na četnim konferencijama. Imali su od tri do pet članova, većinom omladinaca, ali je broj mogao da bude i veći.⁵ Svaki član KPO starao se o jednoj grani delatnosti: o predavanjima, diletačkim grupama, analfabetskim tečajevima, izdavanju zidnih novina.

Četni KPO sastavljaо je program rada i jednom u sedmici održavaо radni sastanak. Delegirao je dva člana u KPO bataljona u koji je, po dužnosti, ulazio i član bataljonskog partijskog biroa odgovoran za kulturno-prosvetni rad u bataljonu.

² *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: Zb.NOR), tom II, knj. 1, 134.

³ Zb.NOR. IX-1, 189.

⁴ Arhiv CK SKJ, fond Skoja, 1942/1.

⁵ Miodrag Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, Slavonski Brod, 1981, 247.

U partizanskim jedinicama u kojima nisu bili oformljeni KPO ili su tek bili u formiranju, analfabetskim tečajevima rukovodio je Agitprop te jedinice, kao što je bio slučaj u 16. slavonskoj brigadi 4. NOU divizije. U izveštaju zamenika političkog komesara te brigade od 1. februara 1943. upućenom CK KP Hrvatske navodi se da je u svakom bataljonu, odnosno četi organizovan analfabetski tečaj. »Rezultati mi još za sada nisu poznati, ali ima već drugova u brigadi koji su se naučili čitati i pisati⁶ zaključuje se u izveštaju. U svim bataljonima 16. slavonske brigade, formirali su se i pevački i recitatorski horovi, izdavale i održavale usmene novine.⁷

Značajno je i Uputstvo političkog komesara 4. slavonske NOU divizije od 3. februara 1943. godine upućeno političkim komesarima brigada o načinu organizovanja agitaciono-propagandnog rada. U njemu se insistira na izdavanju džepnih, zidnih i održavanju usmenih novina. Akcenat se stavlja na rad analfabetskih tečajeva, čemu je trebalo posvetiti mnogo veću pažnju. »Zločin je«, kaže se u Uputstvu, »ako u brigadama bude jedan nepismeni borac. Oni koje naučimo čitati i pisati biće nam neophodno zahvalni, a određeni broj mlađih i dobrih drugova imaće jedno zanimanje koje će ih veseliti«.⁸

Uloženi napori KP i Skoja na opismenjavanju boraca, dali su za kratko vreme rezultate, što se vidi i iz izveštaja zamenika političkog komesara 17. slavonske brigade 4. NOU divizije od 20. februara 1943. poslatog CK KP Hrvatske. U 1. bataljonu od 17 nepismenih šest naučilo je da čita i piše, a preostali su naučili da čitaju. U 2. bataljonu od 32 nepismena deset su naučili da čitaju i pišu. U 3. bataljonu od 26 nepismenih 23 su tek naučili da pišu slova⁹ U 3. bataljonu u izveštaju stoji da je posle sedam dana rada, verovatno u boljim uslovima za vreme prekida ratnih dejstava, od 39 nepismenih naučilo da čita i piše 20; preostalih 19 su uložili veći napor i blizu su uspehu da čitaju i pišu.¹⁰

Podaci ukazuju da se menjao broj nepismenih boraca, što se objašnjava prilivom novih nepismenih boraca u jedinicu, njihovim prekomandama, a ne tako retko i pogibijama.

Ratne operacije veoma ometaju ovaj posao. Tako se krajem februara 1943. godine u 12. slavonskoj brigadi nalazilo 60—80 nepismenih boraca. Njen politički komesar izveštava političkog komesara 4. NOU divizije da se do toga vremena malo uradilo na njihovom opismenjavanju. Komandni kadar i borci su se više angažovali na vojnim poslovima.¹¹

Iz izveštaja političkih komesara i partijskih sekretara jedinica NOV Jugoslavije sa teritorije Slavonije, koji se odnose na letnje mesece 1943. godine, vidi se da su jedinice bile dosta u pokretu i da je opismenjavanje boraca bilo zanemareno. Partijski sekretar 16. slavonske brigade kon-

⁶ Zb.NOR. IX-3, 200 i 201.

⁷ Zb.NOR. IX-3, 169. *Izveštaj političkog komesara 16. slavonske brigade od 31. 1. 1943. političkom komesaru 4. slavonske NOU divizije o političkom radu i jedinici.*

⁸ Zb.NOR. IX-3, 205.

⁹ Zb.NOR. IX-3, 277; Đorđe Radišić, *Kultura u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd 1988, 100—101.

¹⁰ Zb.NOR. IX-3, 310. *Izveštaj političkog komesara 17. slavonske brigade od 27. 2. 1943. političkom komesaru 4. NOU divizije o moralno-političkom stanju.*

¹¹ Zb.NOR. IX-3, 302.

statuje u izveštaju od 29. aprila 1943. sledeće: »Rad po suzbijanju nepismenosti je još uvijek dosta slab, pa su preduzeti koraci da se poboljša i da se sami partizani više zainteresuju za to pitanje«.¹² Od 73 nepismena borca samo 14 je naučilo da čita i piše. Posle mesec dana, 20. maja 1943, u toj brigadi bilo je 70 nepismenih boraca, što se može tumačiti na razne načine. U brigadu su stalno pristizali nepismeni borci, pa je njihov broj varirao.¹³ Početkom juna 1943. godine, stanje pismenosti znatno se poboljšalo. U izveštaju pomenutog partijskog sekretara poslatog 5. juna, CK KP Hrvatske kaže se: »Pitanju nepismenosti naročito mnogo pažnje posvećuje skojevska organizacija. Tako, na pr. u 1. bataljonu od 28 nepismenih, 25-orica znaju već 21 slovo«.¹⁴

U jedinicama u kojima Agitprop nije poklanjao dovoljno pažnje kulturno-prosvjetnom radu i opismenjavanje boraca nije bilo zadovoljavajuće. U 18. slavonskoj brigadi 4. NOU divizije, prema izveštaju partijskog sekretara od 8. juna 1943. zbog pasivnosti, Agitprop se morao ponovo formirati. Novi Agitprop organizovao je tečajeve za 40 nepismenih boraca u brigadi, i rezultati nisu izostali.¹⁵

Od 220 boraca u omladinskoj NOU brigadi »Jože Vlahović« krajem avgusta 1943. godine bilo je 25 nepismenih. Samo trojica su naučila da pišu. Zbog vojno-operativnih zadataka, preostalim nepismenim borcima nije mogla da se pokloni dovoljna pažnja.¹⁶

Prilikom reorganizacije jedinica NOV Jugoslavije u novostvorenim jedinicama se nastavljalo opismenjavanje boraca započeto u ranijim jedinicama. Takav je slučaj bio i u 21. slavonskoj brigadi. Posle tri i po meseca njenoga postojanja organizovani su analfabetski tečajevi. Kako se vidi iz izveštaja zamenika političkog komesara te brigade, od 15. septembra 1943. poslatog Oblasnom komitetu KP Hrvatske za Slavoniju, u brigadi su bila 54 nepismena borca. Do vremena podnošenja izveštaja, 41 naučilo je da piše, a zahvaljujući dobroj organizaciji, očekivalo se da će i preostalih 13 uskoro da se opismene.¹⁷

Iz povremenih izveštaja komesara u vojnim jedinicama, višim političkim forumima pojedinih oblasti i teritorija, dobija se jedinstvena slika kulturno-prosvjetnog rada u određenim sektorima. Pokrajinski komitet (PK) Skoja za Hrvatsku u izveštaju CK Skoja od 30. septembra 1943. dosta pažnje posvetio je i kulturno-prosvjetnom radu u jedinicama NOV Jugoslavije, zaključivši da nepismenost nije potpuno otklonjena. Dalje se konstatiše: »Nepismenost najviše vlada u VIII (kordunaškoj) diviziji. Samo u III brigadi imade 105 nepismenih omladinaca od kojih se do sada naučilo 1/3 pisati i čitati. U drugoj brigadi iste divizije bilo je 98 nepismenih boraca, ali je za vrijeme takmičenja naučilo 60

¹² Isto, 532.

¹³ Isto, 674. Izveštaj partijskog sekretara 16. slavonske brigade 4. NOU divizije od 20. 05. 1953. KC KPH o radu partijske organizacije.

¹⁴ Isto, 753.

¹⁵ Isto, 766.

¹⁶ Građa za historiju NOP-a u Slavoniji, knj. VII, Slavonski Brod 1970, 191. Izveštaj brigadnog komiteta Skoja omladinske NOU brigade »Jože Vlahović« Oblasnom komitetu Skoja za Slavoniju o političkom radu u brigadi, organizacionom i brojnom stanju, kulturno-prosvjetnom radu i radu sa narodom.

¹⁷ Zb.NOR. IX-4, 277; Đorđe Radišić, Neki aspekti kulturnih djelatnosti u jedinicama NOV Hrvatske. Kultura i umjetnost u NOB-i i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj, Zagreb 1975, 265—267.

boraca čitati i pisati. Iz XVII brigade II korpusa javljaju da je za vrijeme takmičenja broj nepismenih pao na 50%.¹⁸

Kako se vidi iz izveštaja političkog komesara 28. divizije NOV Jugoslavije od 1. novembra 1943. upućenog političkom komesaru 6. korpusa NOV i POJ i 2. operativne zone NOV Hrvatske, u 21. brigadi rad na opismenjavanju boraca je »... još u povojima«. Zbog toga su bile preduzete posebne mere da se taj rad unapredi.¹⁹

Krajem 1943. godine pojedini odredi NOP-a na teritoriji Slavonije, imali su manji broj nepismenih boraca. Prema izveštaju štaba Posavskog NOP odreda štabu Zapadne grupe NOP odreda o političkom radu i stanju jedinica u vremenu od 30. oktobra do 15. novembra 1943, tri boraca se opismenjavaju.²⁰ U izveštaju političkog komesara Istočne grupe NOP odreda političkom komesaru 6. korpusa NOV i PO Jugoslavije od 9. decembra 1943, navodi se da su u 1. bataljonu Diljskog NOP odreda četiri boraca naučila da čitaju i pišu. U istom dokumentu se kaže da u Požeškom NOP odredu ima 20 nepismenih boraca koji se opismenjavaju.²¹

Prema dokumentima, u februaru 1944. godine u Posavskom NOP odredu bila su tri nepismena borca. Više ih je bilo u Daruvarskom i Bilogorskom NOP odredu. Podaci ukazuju da u navedenim NOP odredima nisu bili organizovani analfabetski tečajevi, jer je u vremenu od mesec dana broj nepismenih boraca ostao isti.

U listu *Riječ Psunja* u članku sa naslovom *I prosujetom k slobodi*, pored ostalog, stoji: »Svi zajedno moramo naučiti čitati i pisati, jer bez toga ne može uspešno obavljati svoj posao ni borac, ni radnik ni seljak... Naši borci s puškom u ruci braneći svoj ponosni Psunj uče čitati i pisati, jer im je to potrebno u borbi, potrebno za pobjedu... Među nama ne smije biti nepismenosti, tog najjačeg pomagača tame i neznanja.«²²

Jedinice jugoslovenskih narodnosti u sastavu NOV i POJ

Neobičan fenomen se dešava u vojnim jedinicama jugoslovenskih narodnosti u sastavu NOV i PO Jugoslavije, koje se formiraju u drugoj polovini 1942. i početkom 1943. godine u skladu NOV Jugoslavije. Za njihovo osnivanje orientaciju je dao Vrhovni štab početkom 1942. godine, čime je KPJ i praktično rešavala u ratnim uslovima već pitanje ravnopravnosti naroda i narodnosti na teritoriji Jugoslavije.²³

Godine 1943. formiraju se posebne jedinice od pripadnika češke, slovačke, mađarske i nemačke narodnosti na teritoriji Slavonije. Mađarski bataljon »Šandor Petefi« formiran je 15. avgusta 1943. kod Slatinskog Drenovca od pripadnika mađarske narodnosti. Pripadao je Po-

¹⁸ Zb.NOR. IX-4, 313. Ovaj citat sam naveo, jer se odnosi na celu teritoriju Hrvatske.

¹⁹ Građa za historiju NOR-a u Slavoniji, knj. VII, Slavonski Brod, 1970, 325.

²⁰ Isto, 467.

²¹ Isto, knj. IX, Slavonski Brod 1981, 258 i 259.

²² Riječ Psunja, br. 1, 15. 08. 1943, 5. Objavljeno u knjizi »Izbor iz štampe NOP-a u Slavoniji 1941—1945«, drugo izdanje, Slavonski Brod 1968, 426—427.

²³ Dušan Plenča, Nacionalne manjine i jedinice stranih narodnosti u NOR-u. »Vojnoistorijski glasnik« (VIG), 6/1960, 41.

dravskom partizanskom odredu. U svome sastavu, imao je dve čete sa 85, a kasnije sa 170 boraca.²⁴

Iz izveštaja političkog komesara mađarskog bataljona »Šandor Petefi« od 10. jula 1944. upućenog političkom komesaru 6. korpusa NOV Jugoslavije o političkom i kulturno-prosvetnom radu, vidi se da je u sastavu tog bataljona takođe bilo nepismenih boraca. Obelodanilo se to prilikom priprema zidnih novina pisanih na mađarskom i hrvatsko-srpskom jeziku. Članke na mađarskom jeziku nije moglo da razume 80% boraca. Na neznanje mađarskog jezika, žalio se i komandni kadar mađarske narodnosti. Napomenuto je i da im je teško da kod pravih Mađara dokažu da su Mađari, pa se predlagalo da se za borce tog bataljona organizuje učenje mađarskog jezika.²⁵

Cehoslovačka brigada »Jan Žiška« formirana 26. oktobra 1943. nalazila se u sastavu 12. (slavonske) divizije. Prema izveštaju njenog političkog komesara, u brigadi se dosta radilo na polju prosvete. U bataljonima te brigade bili su formirani KPO, koji su radili po programu rada ostalih jedinica NOR-a. U pomenutom izveštaju se konstatiše da je jako poboljšan rad na polju prosvete i kulture i među borcima te brigade.²⁶

Uslovi za rad na opismenjavanju, nastavno osoblje i metod rada

Kao što smo već naglasili ratni događaji su uslovjavali u potpunosti okolnosti za opismenjavanje boraca. Uslovi za taj rad bili su daleko od normalnih. Zavisili su od vojne situacije, godišnjeg doba i drugih okolnosti. Međutim, to nije suštinski bitno uticalo na održavanje tečajeva, osim u vreme oružanih vojnih akcija. Posle akcija ili u njihovom predahu, nadoknađivalo se izgubljeno vreme.

O tome kako su ratne operacije često ometale rad tečajeva vidi se iz brojnih izveštaja političkih komesara, u kojima se navodi da su zbog pokreta i borbenih zadataka, časovi ofkazivani. Međutim, i kada su jedinice mirovale, tečajevi su mogli da se održavaju samo po danu. Čim bi pao mrak, rad bi prestajao.

Dežurstva boraca na ratnim dužnostima, u patrolama i na stražama, takođe su otežavala rad na njihovom opismenjavanju, naročito u jedinicama u kojima je većina boraca bila nepismena.

I godišnja doba su bitno uticala na mesto održavanja tečajeva. U jesen i zimu, uslovi su bili znatno otežani, zbog nedostatka prostorija za rad i osvetljenja. Za topnih dana, tečajevi su održavani u prirodi. Nije bilo školskog inventara, klupa i tabli. Upotrebljavana je ploča od drveta ili kartona premazana crnom bojom. Umesto table, takva ploča stavljana je na podesno drvo, oko nje su se okupili polaznici tečaja. Sedeli su na drvenim oblicama ili, pak na većem kamenom stenu, koje bi poređali u polukrug. Ličilo je to na pravi amfiteatar sa vrlo marljivim učenicima, koji su savlađivali slovo po slovo azbuke.

Kada je bilo kišovito i hladno vreme, tečajevi su održavani u ze-

²⁴ Jovan Vujošević, *Mađarski bataljon*, »Komunist«, 15. 08. 1963, 8.

²⁵ Zb.NOR. IX-6, 588.

²⁶ *Gradska za historiju NOP-a u Slavoniji*, knj. IX, Slavonski Brod 1981, 383.

municama ili u zatvorenim prostorijama; često su to bile oštećene zgrade, koje su neprijateljski vojnici, prilikom napuštanja teritorije, palili da onemoguće smeštaj partizanskih jedinica u njima.

Međutim, i pored tako teških uslova za opismenjavanje, motivisanost učenika bila je velika. Upravo o tim motivima svedoči i tekst u jednim ratnim novinama: »Učimo, a ne plaćamo školarinu, ne učimo za ocenu i stipendije, već da steknemo novo oružje koje će pomoći našu borbu — znanje. Mi težimo za znanjem, jer znanje nam otkriva novi svet«.²⁷

Postoјao je problem nastavnog kadra, iako se veliki broj učitelja borio u partizanskim jedinicama širom Jugoslavije. Međutim, većina njih se nalazila na vojnim i političkim dužnostima, pa su analfabetske tečajeve držali učitelji, studenti, đaci, intelektualci i već opismenjeni borci pogodni za taj posao. Programom rada pojedinih kurseva, bilo je predviđeno koja lica mogu da podučavaju nepismene borce. U organizaciji tečajeva, prvo je bio ustanovljen broj nepismenih, a zatim su oni deljeni u grupe prema već utvrđenom broju predavača.

Pismeniji borci, pre svega članovi KPJ i Skoja, bili su zaduživani za rad sa jednim ili dva nepismena borca. U jednom izveštaju, navedeno je kako je jedan član Skoja u 3. bataljonu 17. slavonske brigade 4. NOU divizije opismenio tri nepismena borca.²⁸

Uzrast polaznika za opismenjavanje, diktirao je i poseban metod rada s njima. Teški ratni uslovi uslovljavali su metod prosvetne delatnosti u NOVJ 1941—1945. godine.

U pojedinim oblastima zemlje kao i partizanskim jedinicama gde je bilo više slobodnog vremena za rad sa polaznicima, počinjalo se od najelementarnijih stvari, kao što je način kako da se drži olovka za pisanje. Jake i pune žuljeva, ruke boraca u velikom broju seljaka dosta nezgrapno su držale olovku prilikom pisanja slova. Pojedini borci nisu mogli lako i brzo da povuku oblu liniju ili kosu crtu, pa im je »učitelj« morao da drži ruku i da je vodi dok taj posao ne obave. I na taj način je savlađivana tehnika pisanja pojedinih slova, što je bilo dovoljno za sledeću etapu njihovog rada. Gde se imalo više vremena, u pojedinim jedinicama, borci su dobijali naslikanu azbuku, tako da, pored objašnjenja za pojedina slova, imali su pred sobom i slike slova da ih gledaju prilikom pisanja.

Na analfabetskim tečajevima, upotrebljavane su tehnike pisanih i štampanih slova. Tehnika štampanih slova je bila jednostavnija za učenje i praktičnija. I partizanska štampa je izdavana u tehniči štampanih slova, kao i partizanski bukvare i početnice. Iako umnožavani u manjem tiražu, ti udžbenici su bili dostupni borcima kojima su služili za opismenjavanje.

Opismenjavanje boraca, vršeno je grupno i pojedinačno. U početku, obično je praktikovan samostalan rad sa pojedincima. Kasnije se prelazilo na grupni rad, dok se rad sa pojedincima zadržao u jedinicama koje

²⁷ Naša budućnost, džepne novine prateće čete Vrhovnog štaba NOV i POJ, 1943, br. 6. Institut za savremenu istoriju, Beograd, Biblioteka, listovi iz NOB-e, br. 1049.

²⁸ Zb.NOR. IX-3, 332. Izveštaj zamenika političkog komesara 17. slavonske brigade 4. NOU divizije od 13. 03. 1943. CK KPH o moralno-političkom stanju i partijsko-političkom radu.

su bile često u pokretu, ali su u svome sastavu imale manje nepismenih boraca.

Dobre strane grupnog rada, bile su te što se sa manjim brojem instruktora, za kraće vreme opismenjavao veći broj polaznika. Polaznicima je grupno učenje davalо više podstrelka za rad, podsticalo ih na takmičenje i razvijalo smisao za kolektivni rad. Iako je grupno učenje imalo nedostataka, ono je preovlađivalo u praksi.

Džepne i zidne novine u funkciji opismenjavanja boraca u ratu

Značajna veza između partizanskih jedinica, bila je partizanska štampa i izdavačka delatnost, razvijana od prvih dana NOR-a. Već su partizanske čete negovale štampu i druge oblike izdavačke delatnosti. Kasnije su bataljoni, brigade, divizije, korpori i armije, takođe izdavali svoje listove.

U nižim vojnim jedinicama, izdavane su, uglavnom, džepne i zidne novine.²⁹ Inicijatori tog posla, bili su KPO u jedinicama. Oni su džepne novine izdavali svakih deset, a zidne petnaest dana.

Džepne novine nosili su sa sobom i čitali ih u slobodnom vremenu. Za razliku od njih, zidne novine su imale lokalno obeležje jedinice u mestu. One su bile ogledalo života i rata, način mobilizacije za predstojeće zadatke, »kritika« i »samokritika« u jedinici.

Sadržaj tih listova, bio je raznovrstan, vezan za događaje iz života i rada određene jedinice sa obaveznim humorom i ukrštenim rečima na poslednjim stranicama. Ti listovi su olakšavali opismenjavanje boraca. Tek opismenjeni borci, štampali su u njima svoje prve zapise koji su, iako neveštito napisani, odavali jaku volju ljudi koji hoće »da učeći se pismenosti izadu iz tame u bolji svetlji život«.

Izvesni borac Ilija iz 17. (slavonske) udarne brigade, za nekoliko dana naučio je slova i počeo da piše prvi članak. Posle toga, izjavio je: »Drugovi! Eto napisao sam nešto toliko koliko za sada znam, a kasnije dok bolje naučim čitati i pisati napisat ću možda mnogo toga. Sada sam veseo što znam i toliko pisati, veseo toliko da to ne mogu opisati. Osjećam se nekako drugačiji kao da sam baš dobio glavni zgoditak na lutriji«.³⁰

Takmičenjem u borbi protiv nepismenosti

Imajući u vidu uzrast polaznika i uslove u kojima se držala nastava, uputstvima za održavanje analfabetskih tečajeva, preporučivalo se instruktorima da sa polaznicima rade strpljivo i pažljivo. Smatralo se da je najefikasniji metod, takmičenje, kako unutar jedne veće jedinice, tako i između njih samih.

²⁹ Josip Korda, *Kulturno-prosvjetna aktivnost NOP-a u Slavoniji. Slavonija u NOB-i*, »Materijali naučnog skupa, održanog 25. i 26. 11. 1966. povodom 25-godišnjice ustanka«, Slavonski Brod 1967, 122/123.

³⁰ Ivan Defranšeska, *Za naše nepismene drugove i druga Iliju*, »Izbor iz štampe NOP-a u Slavoniji 1941—1945«, drugo izdanje, Slavonski Brod 1968. Iz lista 17. udarna brigada, br. 10—12, 18. 10. 1943, 46—47.

Takmičenje je obavljano obično 15-to dnevno, dvomesečno ili tro-mesečno, pod parolom »koji će aktiv prije riješiti nepismenost« ili »U boj protiv nepismenosti! U boj protiv mraka«.

Takmičenja su održavana i u čast značajnijih praznika kao što su Dan svetske omladinske nedelje, godišnjica Crvene armije i 1. maja — Međunarodni praznik rada.

Krajem 1944. godine Glavni štab NOV i PO Hrvatske naredbom »Pobjedničko međukorpusno takmičenje« zakazao je takmičenje od 1. novembra do 31. decembra 1944. godine.³¹ Takmičenje je obuhvatalo aktivnosti iz svih oblasti života i rada vojnih jedinica, u borbi i u periodima mirovanja. U borbenim dejstvima, rezultati su bili veoma zapaženi (zarobljavanje raznovrsnog neprijateljskog naoružanja, njihovih vojnika, sanitetskog materijala, sredstava prehrane i drugo). Postignuti su, takođe, dobri rezultati na kulturno-prosvetnom polju. Ali, u izveštaju nema podataka o rezultatima opismenjavanja boraca, jer ta aktivnost nije bila ni zastupljena. U kulturnoj delatnosti, odredi Istočne grupe za prve dve nedelje takmičenja, postigli su sledeće rezultate: Diljski NOP odred izdao je jedne zidne, dvoje džepne i održao dvoje usmenih novina, zatim, priredio četiri kulturno-prosvetne priredbe. Osječki NOP odred je izdao pet zidnih novina i održao četiri kulturno-prosvetne priredbe. Požeški NOP odred izdao je troje džepne, sedam zidnih i održao troje usmene novine. Podravski NOP odred, izdao je troje džepnih, devet zidnih i održao jedne usmene novine.³²

Rezultati dvomesečnog takmičenja po jedinicama 6. korpusa na kulturno-prosvetnom polju su sledeći:

REZULTATI PO BRIGADAMA

12. proleterska udarna brigada: Izdato džepnih novina 136, zidnih 66, održano usmenih 10, održano kulturno-prosvetnih priredbi 16.

Osječka udarna brigada: Izdato džepnih novina 112, zidnih novina 65, održano usmenih novina 23, kulturno-prosvetnih priredbi 51.

17. udarna brigada: Izdato džepnih novina 262, izdato zidnih novina 59, održano usmenih novina 36, održano kulturno-prosvetnih priredbi 51.

Virovitička brigada: Izdato džepnih novina 90, održano usmenih novina 20, održano kulturno-prosvetnih priredbi 34.

REZULTATI PO DIVIZIJAMA

15. divizija: Izdato džepnih novina 558, izdato zidnih novina 132, održano usmenih novina 154, održano kulturno-prosvetnih priredbi 113.

12. divizija: Izdato džepnih novina 446, izdato zidnih novina 277, održano usmenih novina 61, održano kulturno-prosvetnih priredbi 122.

³¹ Nepismenost — narodno zlo, »Izbor iz štampe NOP-a u Slavoniji 1941—1945«, drugo izdanje, Slavonski Brod 1968, 454—455.

³² VI korpus, Bilten natjecanja VI korpusa NOV Jugoslavije, br. 6, 25. 11. 1944, I, Institut za savremenu istoriju, Biblioteka, listovi iz NOB-e, br. 1229.

**UKUPAN ZBIR AKTIVNOSTI NA KULTURNO-PROSVETNOM POLJU
ZA SVE JEDINICE VI KORPUSA**

Izdato džepnih novina 1.072; izdato zidnih novina 549; izdato korpusnih i divizijskih novina 58; održano usmenih novina 259; održano kulturno-prosvetnih priredbi 359.³³

Posle obavljenih dvomesečnih takmičenja, otpočelo je novo od 1. januara 1945. godine. Istraženi su podaci za prvi petnaest dana takmičenja za 12. i 15. diviziju i tri NOP odreda. Oni su sledeći:

11. udarna divizija: izdato džepnih novina 91, izdato zidnih novina 13, održano usmenih novina 11, održano kulturno-prosvetnih priredbi 11.

Posavski NOP odred: Izdato džepnih novina 1, izdato zidnih novina 1, održano usmenih novina 3.

Požeški NOP odred: Izdato džepnih novina 3, zidnih 5.

Diljski NOP odred: izdato odredskih novina 1, zidnih 3, održano usmenih novina 1, održano kulturno-prosvetnih priredbi 2.³⁴

STATISTIČKI PODACI

Vojna jedinica	Vreme	Broj nepismenih
17. slavonska brigada		
4. NOU divizije	20. 02. 1943.	
1. bataljon	20. 02. 1943.	17
2. bataljon	20. 02. 1943.	32
3. bataljon	20. 02. 1943.	26
12. slavonska brigada	27. 02. 1943.	60—80
17. slavonska brigada		
4. NOU divizije	27. 02. 1943.	39
17. slavonska brigada		
4. NOU divizije	20. 03. 1943.	103
16. slavonska brigada		
4. NOU divizije	29. 04. 1943.	73
4. NOU divizije	20. 05. 1943.	70
1. bataljon 16. slavonske brigade		
4. NOU divizije	05. 06. 1943.	28
18. slavonska brigada		
»Joža Vlahović«	29. 07. 1943.	25
21. slavonska (mitraljeska) brigada 28. divizije	15. 09. 1943.	54
Požeški odred 6. korpusa		

³³ VI korpus, br. 1 (15), 2. 1. 1945, god. II, 2. Institut za savremenu istoriju, Biblioteka, listovi iz NOB-a, br. 1229. Autor je uočio da se zbirne brojke ne slažu, npr. broj džepnih novina po divizijama treba da odgovara ukupnom zbirnom broju, što nije slučaj, iako su te brojke preuzete iz originalnih izveštaja.

Naredbom Glavnog štaba Hrvatske od 2. 1. 1945. godine za visoku borbenost, prodornost i umještost boraca i rukovodilaca Slavonije, za visoku vojničku vrijednost naših junačkih jedinica za uspješno nanošenje visokih gubitaka neprijatelju VI korpus NOV Jugoslavije proglašen je UDARNIM KORPUŠOM (VI KORPUS, br. 2 (16), 12. 1. 1945.

³⁴ VI KORPUS, br. 7 (21), 28. 1. 1945. Institut za savremenu istoriju, Biblioteka, listovi iz NOB-e, br. 1229.

Vojna jedinica	Vreme	Broj nepismenih
NOV i PO Jugoslavije	09. 12. 1943.	20
Diljski odred 6. korpusa		
NOV i PO Jugoslavije	09. 12. 1943.	4
Posavski NOP odred	15. 11. 1943.	3
Posavski NOP odred	13. 02. 1944.	2—3
12. slavonska NOU divizija	31. 03. 1945.	103

SLOBODAN D. MILOŠEVIĆ

KULTURNO-PROSVETNI RAD U JEDINICAMA ŠESTOG SLAVONSKOG UDARNOG KORPUSA NOV JUGOSLAVIJE

Rezime

U članku se govori o kulturno-prosvetnom radu i opismenjavanju boraca u partizanskim jedinicama za vreme Drugog svetskog rata.

Opismenjavanje je počelo od prvih dana NOR-a i trajalo do završetka rata. Nosioci posla bili su KPJ i SKOJ preko kulturno-prosvetnih odbora u jedinicama. Zalaganjem polaznika postignuti su izvanredni rezultati, i pored nedostatka nastavnog osoblja, prostorija i školskog pribora. Korišćene su zidne, džepne novine i partizanska štampa. Upo-redu sa opismenjavanjem vršena je i provera znanja. U članku se daju podaci o pismenosti stanovništva na teritoriji Kraljevine Jugoslavije po banovinama. Oni su različiti, a rezultat su neravnomernog razvoja školstva u međuratnoj Jugoslaviji.

Značaj opismenjavanja boraca i kulturno-prosvetnog rada u partizanskim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji u periodu 1941—1945. bio je višestruk, posebno sa stanovišta društveno-političkih promena u toku jugoslovenske revolucije.

SLOBODAN D. MILOŠEVIĆ

CULTURAL AND EDUCATIONAL WORK IN THE SIXTH SLAVONIAN ATTACK CORPS OF NEW YUGOSLAVIA

Summary

The article deals with the cultural and educational work conducted in the partisan units during World War II, aimed at spreading and improving literacy among its fighters.

Efforts at spreading literacy began at the same time as the war of national liberation and lasted until its end. This work was guided by

the Yugoslav Communist Party and the Communist Youth League of Yugoslavia and accomplished through the cultural and educational committees within the fighting units. These efforts gave outstanding results, which were more due to the participants' enthusiasm than to the teaching staff, lecture rooms or books, all of which were extremely scarce. Wall posters, pocket edition newspapers and partisan publications were used as additional tools in teaching.

The article provides statistical information about the population's literacy on the territory of the Kingdom of Yugoslavia according to regions. The figures vary from region to region in consequence of the diversity in the development of education in Yugoslavia between the two world wars.

The significance of the work done on spreading literacy and education among the partisan units and on liberated territories between 1941 and 1945 was manifold, especially in respect to the ensuing social and political changes brought about by the Yugoslav revolution.

DRAGAN ALEKSIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Kneza Miloša 101

PRVE MERE NEMAČKE PRIVREDNE POLITIKE U SRBIJI 1941. GODINE

Originalan naučni rad

UDC: 338.22(430 : 497.11) »1941«
UDC: 341.324 (430 : 497.11) »1941«

ABSTRACT: Tema članka je nemačka privredna politika u Srbiji 1941. godine. Kroz delatnost nemačkih vojnih štabova i političkih i ekonomskih ustanova u aprilskom ratu prikazane su vojne mere i diplomatska borba za uspostavljanje neposredne kontrole nad vitalnim privrednim objektima u Srbiji, radi njihovog nesmetanog iskorišćavanja za ratno-privredne potrebe Rajha. Rad je pisan na osnovu istraživanja u Arhivu Vojno-istorijskog instituta u Beogradu i relevantne literature.

Hitlerova odluka o podeli Jugoslavije, posle puča u Beogradu 27. marta 1941, za nemačke privredne krugove značila je eliminisanje značajnog privrednog partnera, jer je razbijanje jedinstvenog jugoslovenskog privrednog prostora neminovno imalo za posledicu znatan pad privredne proizvodnje. Kako je zbog predstojeće sudbonosne kampanje protiv Sovjetskog Saveza predviđano povećanje ratnog napora Nemačke, stečene ekonomske povlastice Rajha u Jugoslaviji iz predratnog perioda — prvenstveno nesmetano odvijanje saobraćaja i uvoz strateških sirovina, morale su biti zadržane ili čak povećane. Stoga su prve mere nemačke ekonomske politike, već u toku priprema za rat na Balkanu, bile usmerene na ublažavanje negativnih posledica atomizacije jugoslovenske teritorije i njenog privrednog sistema i obezbeđivanje uslova da srpska privreda i dalje dopunjava nemačku ratnu privredu. Ovim radom učinjen je pokušaj da se kroz delovanje nemačkih vojnih štabova i političkih i ekonomskih ustanova u aprilskom ratu prikažu vojne mere i diplomatska borba za uspostavljanje neposredne kontrole nad vitalnim privrednim objektima u Srbiji radi njihovog nesmetanog iskorišćavanja za ratno-privredne potrebe Rajha. Istovremeno se kroz prizmu materijalnih potreba nemačke privrede, koje su direktno uslovjavale ekonomsku politiku, prikazuje i privredni značaj Srbije za ratni napor sila Osovine.

Jedan od najvažnijih činilaca koji su određivali ekonomsku politiku Nemačke prema državama okupiranim u Drugom svetskom ratu bilo je snabdevanje zemlje najvažnijim ratnim sirovinama i obezbeđivanje saobraćajnih mogućnosti. Nacional-socijalističko vodstvo, i pored blagovremenih i obimnih priprema, nije uspelo da u slučaju ratnog sukoba

obezb edi autarhiju nacionalne privrede. Nemačka je i dalje zavisila od uvoza sirovina, goriva i hrane, prvenstveno iz prekomorskih zemalja.¹ Prema podacima nemačkog Državnog statističkog ureda za 1938. godinu, Treći rajh je, zajedno sa Austrijom, uvozio 32% robe iz prekomorskih zemalja, 20% iz Velike Britanije i Francuske i njihovih kolonija i dominiona i 48% iz neutralnih evropskih država i Sovjetskog Saveza. U strukturi uvoza najvažnije mesto zauzimale su strateške sirovine — metali neophodni za proizvodnju naoružanja, tekstilne sirovine, mineralna ulja i hrana — čak 88% celokupnog uvoza.² Uvođenjem ekonomski blokade od strane saveznika, Nemačka je na samom početku rata bila odsećena od prekomorskih država — svojih glavnih dobavljača. Kako nemačka ekonomija nije bila pripremljena za dugotrajan iscrpljujući rat³, vojni i privredni vrhovi Rajha su, oslanjajući se na doktrinu »munjevitog rata«, potrebe ratne privrede upotpunjavalii ekonomskim potencijalima okupiranih zemalja. Istovremeno su, zahvaljujući uspesima Vermahta na bojnom polju, političkim pritiscima primorali većinu evropskih zemalja da svoje privrede u manjoj ili većoj meri potčine ratnim ciljevima Rajha.

Jugoslavija je za Nemačku još u miru imala veliki vojno-ekonomski i strategijski značaj. Komunikacije koje su prolazile kroz njene istočne oblasti — železnička pruga i put od Beograda preko Niša do Sofije i Soluna, bile su najkraća kopnena veza Nemačke sa jugoistočnom Evropom. Dunavski plovni put, koji je velikim delom prolazio kroz Jugoslaviju, predstavljaо je vitalnu arteriju za snabdevanje Rajha naftom iz Rumunije.⁴ Srpski rudnici bakra, olova, cinka, antimona i molibdena — metala nezamenljivih u industriji naoružanja, činili su najvažniji izvor snabdevanja nemačke ratne industrije u Evropi.⁵

¹ U knjizi koju je izdao početkom 1940 H. Laufenburger (Henry Laufenburger, *L'économie allemande à l'épreuve de la guerre*, Paris 1940), jedan od najboljih poznavača prilika u Nemačkoj, naveo je, analizirajući privrednu situaciju Rajha u prvoj ratnoj godini, da su ovo bili najvažniji ciljevi ekonomске politike Nemačke.

² Podaci o strukturi nemačke spoljnotrgovinske razmene objavljeni su u: »Die Monatliche Nachveislübe den auswärtigen Handel Deutschlands«, decembar 1938, str. 34—35. O privrednoj autarhiji Nemačke vlasti: *Zatvorena nemačka privreda*, »Ratnik«, br. 9, 1939, str. 124—125; *Ratna privreda*, »Glasnik zavoda za unapređenje spoljne trgovine«, br. 8, 1939, str. 135—136; *Put nemačkog Rajha ka privrednoj samostalnosti*, »Vojno-ekonomski glasnik«, oktobar—decembar 1940, str. 185—189; M. Strelec, *Nemački uvoz i izvozne mogućnosti Sovjetske Rusije*, »Ekonomist«, Zagreb, br. 1, 1940, str. 34.

³ O nemačkoj nepripremljenosti za dugotrajan rat u literaturi postoji visok stepen saglasnosti. Videti: *Drugi svetski rat, knj. I*, Beograd 1957, str. 557—558; P. Kalvokorezi, G. Vint, *Totalni rat*, Beograd 1987, str. 110—111; D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Europe*, knj. III, Beograd 1987, str. 249; D. M. Proektor, *Agresija i katastrofa*, Beograd 1975, str. 278—279.

⁴ Po proizvodnji bakra, olova, antimona i molibdena Srbija je pred Drugi svetski rat bila prva u Evropi. U srpskim rudnicima 1940. iskopano je 928.176 tona bakarne rude iz koje je dobijeno 42.752 tone sirovog bakra, 806.748 tona olovno-cinkane rude iz koje je dobijeno 87.055 tona olovnog koncentrata sa oko 80% olova i 44.926 tona cinkovnog koncentrata sa 50% cinka. Iz 24.177 tona rude antimona dobijeno je 1.738 tona antimona. *Naša rudarska i topioničarska proizvodnja u 1940*, »Industrija i ruderstvo«, br. 2—3, 1941, str. 51—52.

⁵ Nemačka i rumunski petrolej, »Ratnik«, br. 7—8, 1940, str. 202—204; D. Lukač, n. d., str. 182, 341; *Važnost Dunava kao međunarodnog plovнog puta*, »Vojno-ekonomski glasnik«, april—juni 1940, str. 159—162; D. Aleksić, *Ekonomski interesi Trećeg Rajha u Istočnoj Srbiji*, »Razvitetak«, Zaječar, br. 4—5, 1991, str. 26.

Uloga Jugoslavije u snabdevanju Rajha porasla je naročito usled zavođenja ekonomske blokade. Nakon gubitka prekomorskih tržišta, na kojima je nemačka privreda zadovoljavala veliki deo svojih potreba, uvoz je — i to manjim delom — mogao biti nadoknađen jedino iz evropskih zemalja.⁶ Problem nemačkog uvoza dobio je u takvim uslovima izvanredan značaj, jer je snabdevanje zemlje potrebnim sirovinama predstavljalo prvorazredni strategijski faktor od kojeg je u velikoj meri zavisio ishod rata. Stoga su uporedo sa vojnim pripremama za rat na Balkanu nemački vojni i privredni vrhovi preduzeli mere da u toku ratnih operacija najvažniji privredni objekti u Jugoslaviji budu zauzeti neosetećeni, kako bi odmah bili uključeni u sistem ratne privrede Trećeg rajha. Pred početak ratnih operacija u Jugoslaviji, Vrhovna komanda Vermahta (Oberkommando der Wermacht) označila je štabovima II i XII armije, koje su bile određene za ratna dejstva na Balkanu, interese nemačke ratne privrede i najvažnija privredna postrojenja. Posebno je istaknut značaj rudnika bakra u Boru i plovogn puta Dunavom od Beograda do rumunske granice.⁷ Jedinice nemačkog ratnog vazduhoplovstva upozorene su da prilikom bombardovanja ne ruše industrijske objekte ukoliko za to ne dobiju posebno naređenje.⁸

Uprava za vojnu privedu i naoružanje Vrhovne komande Vermahta (Wirtschafts und Rüstungsamt OKW) pridodala je štabovima operativnih jedinica, koje su izvodile ratna dejstva u Jugoslaviji, posebne odrede sastavljene od tehničkih jedinica čiji je zadatak bio da zauzmu i zaštite od razaranja privredne objekte značajne za nemačku ratnu proizvodnju.⁹ Za zauzimanje i zaštitu Borskog rudnika i desne obale Dunava kroz Đerdapsku klisuru bile su određene dve specijalne jedinice. Od delova 13. tehničkog bataljona, koji je sredinom marta bio stacioniran u Bugarskoj sa zadatkom da dejstvuje za vreme ratnih operacija Vermahta u Grčkoj, formirana je posebna tehnička jedinica pod nazivom Komanda Bor (Kommando Bor), sa ciljem da nastupajući sa jedinicama II nemačke armije zauzme i od rušenja zaštititi postrojenja

⁶ Iz zemalja s kojima je zbog blokade morala da prekine trgovinu Nemačka je podmirivala veliki deo svojih uvoznih potreba: 76% žitarica, 66% đubriva, 56% uglja, 53% metala, 45% mineralnih ulja, 40% minerala, 39% masti i mesa. M. Strelec, n. d., str. 35.

⁷ U »Direktivi br. 25« A. Hitlera od 27. 3. 1941. za napad na Jugoslaviju kaže se: »Brzo otvaranje saobraćaja na Dunavu i zauzimanje Borskih rudnika bakra važni su iz razloga vojne privrede«. *Zbornik dokumenata i podataka o oslobođilačkom ratu naroda Jugoslavije* (u daljem tekstu: *Zbornik NOR*), tom II, knj. 2, dok. br. 2, str. 475.

⁸ U naređenju komandanta IV nemačke vazduhoplovne armije Aleksandra Lera (Alexander Löhr) od 31. 3. 1941. rečeno je: »Stalo je do toga da se zemlja brzo zaposedne sa snagama koje stoje na raspolaganju, da se uništi jugoslovenska vojska i da se ovладa zemljom za sopstvene ciljeve. Zato baze za snabdevanje i industrijske ciljeve treba uništiti samo ukoliko se izda posebno naređenje«. *Aprilski rat, zbornik dokumenata*, Beograd 1982, II, dok. 135, str. 385—386.

⁹ U odeljku VII Dopunskog naređenja načelnika Vrhovne komande Vermahta od 29. 3. 1941, uz Hitlerovu »Direktivu br. 25« za napad na Jugoslaviju, stoji: »Vrhovna komanda Vermahta, Uprava za vojnu privedu i naoružanje, pridodaće armijama (II i XII nemačkoj armiji predviđenima za izvođenje borbenih dejstava protiv Jugoslavije — prim. D. A.) potrebne štabove za vezu i tehničke jedinice za brzo stavljanje u pogon svih postrojenja važnih za vojnu privredu (rudnici boksita i bakra i pogoni za snabdevanje)«. Isto, dok. 131, str. 361. Više: D. Lukač, n. d., str. 210—211; Ž. Avramovski, *III Rajh i Borski rudnik*, Bor 1975, str. 149—152.

Borskog rudnika.¹⁰ Jedinica je stavljena pod komandu pukovnika Venta (Paul Wendt) iz Uprave za vojnu privredu i naoružanje i priključena 11. armijskom korpusu II nemačke armije.

Kako je nemačka obaveštajna služba raspolagala podacima po kojima su u rudniku bile izvršene pripreme za miniranje i rušenje, pukovnik Vent je pokušao da od načelnika štaba II armije izdejstvuje formiranje specijalne operativne jedinice, koja bi odmah po otpočinjanju ratnih dejstava protiv Jugoslavije pod njegovom komandom prodrla iz Bugarske prema Boru, zauzela rudnik i sprečila rušenje. Predlog je odbijen, jer armija nije raspolagala dovoljnim snagama i morala je da se pridržava predviđenih operacijskih ciljeva. Nije usvojen ni predlog da Bor bude zauzet padobranskim desantom i zadržan do pristizanja glavnine snaga. Kako planovi o vojnem zaposedanju rudnika nisu prihvaćeni, pukovnik Vent je pokušao da rušenje spreči podmićivanjem lica zaduženih za miniranje postrojenja. Međutim, Obaveštajno odeljenje štaba II nemačke armije ni ovaj plan nije uspeло da sproveđe u delo.¹¹ Budući da napredovanje nemačkih trupa iz Bugarske nije teklo predviđenom brzinom, Jugoslovenska vojska je u noći 9/10. aprila razorila rudnik u koji su nemačke jedinice ušle tek 14. aprila.¹²

Drugi ekonomski cilj važan za Nemačku u aprilskom ratu bilo je posedanje i obezbeđivanje toka Dunava u Đerdapskoj klisuri. Tu su mogućnosti za zaprečavanje reke bile najveće, jer se saobraćaj odvijao jedino na jugoslovenskoj strani Sipskim kanalom širine samo 80 metara. Budući da je bio glavna rečna saobraćajna arterija u ovom delu Evrope, dunavski plovni put imao je izuzetan značaj za snabdevanje Nemačke.¹³ Za Britance, pak, otežavanje snabdevanja nemačke ekonomije sirovinama važnim za ratnu industriju bilo je deo strategijskog privrednog ratovanja. Od početka rata, britanska obaveštajna služba u Jugoslaviji i Rumuniji radila je na iznalaženju načina da spreči snabdevanje Nemačke. Najefikasnije rešenje bila je blokada Dunava. Blokada je trebalo da bude izvedena ili rušenjem dela litice na jugoslovenskoj strani reke u klancu Kazan ili potapanjem šlepova ispunjenih cementom u Sipskom kanalu. Po britanskim predviđanjima, Dunav bi na taj način bio blokiran između pet nedelja i tri meseca.¹⁴ Jugoslovenske vlasti nisu odobravale ovu diverziju sa kojom se jugoslovenski Generalstab složio tek početkom 1941. godine. Neposredno pred nemački napad, komanda rečne flotile Jugoslovenske vojske izvršila je 4. aprila

¹⁰ Naređenjem šefa Uprave za vojnu privredu i naoružanje Vrhovne komande Vermahta, generala Tomasa (? Thomas), 13. tehnički bataljon određen je za dejstva u Jugoslaviji. *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 2, str. 15; Više: Ž. Avramovski, n.d., str. 150.

¹¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII), Mikroteka, NAV, T-77. r. 1300, sn. 1089—1091.

¹² *Izveštaj pukovnika Venta od 18. 4. 1941.* Isto, sn. 989—995.

¹³ Savezničkom blokadom pomorskih puteva transport velikog dela robe balkanskih zemalja morao je biti usmeren drugim saobraćajnim pravcima. Kako je železnička mreža jugoistočnoevropskih zemalja bila slabo izgrađena, a drumski saobraćaj nedovoljno razvijen, od početka rata 1/3 izvoza iz Mađarske, Jugoslavije i Bugarske i 2/3 iz Rumunije obavljana je Dunavom. P. Marković, *Nemačka i jugoistok Europe*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, knj. XLII, br. 1, 1940, str. 51; *Važnost Dunava kao međunarodnog plovnog puta*, »Vojno-ekonomski glasnik«, april—juni 1940, str. 159—162.

¹⁴ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. II, Beograd 1982, str. 280.

pripreme za potapanje 12 specijalno pripremljenih bočno povezanih šlepova ispunjenih cementom kojima bi bio zaprečen Sipski kanal.¹⁵ Kako je nemačka obaveštajna služba imala informacije o pripremama za izvođenje diverzije u đerdapskom tесnacu, Vrhovna komanda Vermahta izdala je naređenje vojnoj komisiji u Rumuniji da formira Đerdapski odred sastavljen od inženjerijskih jedinica, koji će biti stacioniran u Turn Severinu sa zadatkom da spreči potapanje šlepova i ukloni plovne mine iz Đerdapa. Odred je 6. aprila u 2 sata prepadom zauzeo Sipski kanal i preduhitrio jedinice jugoslovenske rečne flotile da izvrše planirano zaprečavanje Dunava.¹⁶

Pored zauzimanja i obezbeđivanja vitalnih industrijskih i saobraćajnih objekata, pozadinski organi II i XII nemačke armije dobili su naređenje da odmah po obustavi ratnih dejstava pristupe prikupljanju plena za vojne i privredne potrebe.¹⁷ Osim oružja, municije i druge vojne opreme, Nemci su konfiskovali i sve zalihe sirovina i pogonskog goriva, saobraćajna sredstva, zlato, stranu valutu i robu široke potrošnje u skladistima. Na područjima koja su neposredno posele nemačke trupe svi privredni objekti od vojnog značaja i rezerve sirovina odmah su stavljeni na raspolaganje ispostavama opunomoćenika za četvorogodišnji plan nemačke privrede.¹⁸ Ratni plen sa teritorija koje su pripale Mađarskoj i Bugarskoj takođe je prisvojila Nemačka. Jedinice bugarske vojske bile su čak dužne da pomažu pozadinskim organima nemačke armije u prikupljanju plena vojnog i privrednog značaja sa teritorija koје je anektirala Bugarska.¹⁹ Naoružanje i oprema Vojske Kraljevine Jugoslavije sa teritorije Bosne i Hercegovine prebačeni su u Srbiju kako bi prilikom deobe ove pokrajine na nemačku i italijansku interesnu sferu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pripali Nemačkoj.²⁰

Jugoslovenski ratni zarobljenici su prilikom prikupljanja i evidenciranja razvrstavani, osim po nacionalnosti, i prema profesijama da bi mogli biti iskorišćeni kao stručna radna snaga u zemlji za potrebe nemačke ratne privrede. Prema uputstvu Odeljenja za pozadinu nemačke II armije svi zarobljenici razvrstavani su u četiri grupe:

- a) radnici u industriji naoružanja i pogonima važnim za rat,
- b) stanovnici sela iz najvažnijih poljoprivrednih rejona,
- c) radna snaga za radne zadatke pod vojnom upravom za izgradnju puteva, popravke i pomoćne službe kod jedinica,
- d) ostatak jedinica predviđen za prebacivanje u Nemačku.²¹

Posle vojnog pokoravanja Kraljevine Jugoslavije predstojala je deoba njene teritorije, koja je mogla da postane područje razdora među

¹⁵ Isto: E. Barker, *Britanska politika na Balkanu u Drugom svetskom ratu*, Zagreb—Ljubljana 1978, str. 47—53.

¹⁶ V. Terzić, n. d., str. 50, 179—180.

¹⁷ *Uputstvo Odeljenja za pozadinu II nemačke armije od 20. 4. 1941. »Zbornik NOR«*, XII-1, dok. 14, str. 44.

¹⁸ *Aprilski rat*, II, dok. 139, str. 414; V. Terzić, n. d., str. 56; D. Lukač, n. d., str. 59.

¹⁹ *Obaveštenje komande II nemačke armije od 18. 4. 1941. Bugarskom generalstabu*. »Zbornik NOR«, XII-1, dok. 5, str. 21.

²⁰ *Uputstvo Odeljenja za pozadinu II nemačke armije potčinjenim jedinicama o načinu prikupljanja plena i ratnih zarobljenika od 20. 4. 1941. Isto*, dok. 14, str. 45.

²¹ Isto.

osovinskim saveznicima. Nemačka je, kao neosporno najjača sila u koaliciji, na insistiranje svojih vojnih i privrednih krugova nastojala da na celokupnom prostoru bivše Jugoslavije ekonomske koncesije zadrži na predračnom nivou. Imajući u vidu vlastite ekonomske potrebe, Nemci su bili spremni da prilikom prekrajanja karte Jugoslavije svojim saveznicima priznaju pravo na uspostavljanje političkog suvereniteta na svim teritorijama koje bi im prilikom deobe pripale, ali su nastojali da na njima obezbede korišćenje najvažnijih privrednih objekata. Nemačka diplomacija imala je zadatku da na predstojećim pregovorima o podeli Jugoslavije od svojih saveznika na delovima jugoslovenske teritorije koji su im pripali izdejstvuje takve ekonomske povlastice kakve je Nemačka imala pre rata.

Dogovor oko teritorijalnog razgraničenja sila Osovine na jugoslovenskoj teritoriji i podele ekonomskih svera trebalo je da bude postignut 21. i 22. aprila 1941. u Beču.²² Iz intenzivnih priprema vojnih, političkih i privrednih ustanova Rajha za konferenciju može se oceniti ekonomski značaj pojedinih jugoslovenskih oblasti za Nemačku. Ministar spoljnih poslova Nemačke Joakim fon Ribentrop (Joachim von Ribentrop) uputio je još 16. aprila pozive Vrhovnoj komandi Vermahta, Ministarstvu privrede Rajha i Uredu za četvorogodišnji plan da upute svoje predstavnike u Beč na dogovor oko zauzimanja zajedničkog stava prema saveznicima na predstojećim pregovorima. Cilj sastanka predstavnika nemačkog vojnog i privrednog vrha bio je da se utvrde ekonomski interesi Rajha na teritorijama koje je trebalo da pripadnu Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj.²³ Predstavnici pojedinih resora trebalo je da iznesu zahteve za podelu jugoslovenske teritorije obzirom na potrebe nemačke privrede. Svi učesnici sednice morali su, međutim, da slede osnovni princip o razgraničenju koji je Adolf Hitler dao u Privrednim smernicama o podeli Jugoslavije 12. aprila 1941. To je praktično znacilo da se mora udovoljiti teritorijalnim potraživanjima saveznika, a da na ustupljenim teritorijama Nemačka zadrži ekonomske povlastice.²⁴ Predstavnik Ministarstva spoljnih poslova trebalo je da prilikom predstojećih pregovora ima u vidu sve predloge zainteresovanih ministarstava i privrednih i vojnih ustanova.

Iako je u osnovi zahteva svih učesnika bilo obezbeđivanje vojno-privrednih i strateških interesa u svim delovima okupirane Jugoslavije, za područje Srbije bila je posebno zainteresovana Vrhovna komanda

²² O Bečkoj konferenciji videti: *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 11, str. 36—40. i dok. 27, str. 72—75; *Tajni arhiv grofa Čana 1936—1943*, Zagreb 1952, str. 459—463; F. Ćulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Beograd 1970, str. 60—61; B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Ljubljana 1980, str. 21—22; D. Lukac, n. d., str. 310—311.

²³ O sednici predstavnika Vermahta i privrede u Beču 18. 4. 1941. videti: *Izveštaj majora Rudelsdorfa (Rudelsdorff)*, »Zbornik NOR«, XII-1, dok. 11, str. 36—40; B. Krizman, *Pavelić i ustaše*, Ljubljana 1982, str. 446—448; F. Ćulinović, n. d., str. 60—61.

²⁴ U izveštaju majora Rudelsdorfa sa sastanka nemačke vojske i privrede navedeno je: »... rukovodeći princip treba da bude takav da Nemačka ni u kom slučaju ne sme da dobije manje sirovina nego što je do sada primala. Pri razmatranju dobijanja sirovina i njihovog iskorišćavanja za nemačke potrebe verovatno se mora imati u vidu obezbeđivanje privredne hipoteke pošto u većini slučajeva zemljišno prisvajanje ne dolazi u obzir«. *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 11, str. 37.

kopnene vojske (Oberkommando des Heeres). Predstavnik ovog vida nemačke oružane sile na sastanku je preneo uputstva načelnika Generalštaba kopnene vojske o strateškom razgraničenju nemačkog okupacionog područja u Srbiji. Zahtev Kopnene vojske bio je da se granice povuku tako da se oružanim snagama obezbedi neposredna uprava nad vojnim postrojenjima i saobraćajem u Srbiji.²⁵ I ostali predstavnici armije nastojali su da iz okupirane Srbije za sopstvene potrebe obezbede eksploataciju istih artikala koje je Nemačka pre rata trgovinskom razmenom uvozila iz Jugoslavije. Gledište vojske bilo je i da rudom bogata područja u Srbiji treba staviti pod neposrednu nemačku upravu kako bi bila osigurana njihova nesmetana eksploatacija.²⁶

S obzirom na takve razloge, na sastanku je zaključeno da bi najsigurnije rešenje bilo da u pojedinim graničnim područjima granica bude povučena tako da vitalni privredni objekti ostanu u nemačkoj okupacionoj zoni, čime bi ekonomski interesi Nemačke bili trajno obezbeđeni, a buduća pogodažanja sa saveznicima oko privrednih koncesija izbegнутa. Predloženo je da se na taj način izvrši i razgraničenje u spornoj oblasti na Kosovu, tako da rudnik »Trepča« i sva postrojenja za preradu rude pripadnu nemačkoj okupacionoj zoni.²⁷ Takođe je zatraženo da se u potpunosti ispoštuju sve koncesije koje je jugoslovenska vlada pre rata dodelila Nemačkoj za eksploataciju nafte na područjima koja su prilikom deobe jugoslovenske teritorije pripala Mađarskoj. Rudnici hroma u Makedoniji, koji su pripali Bugarskoj, morali su biti prepušteni na korišćenje Nemačkoj. U obezbeđivanju njenih ekonomskih povlastica kod Madarske i Bugarske učesnici sastanka nisu očekivali nikakve poteškoće.²⁸

Predstavnik armije je na sastanku izneo i zahtev Uprave za vojnu privredu i naoružanje OKW da se teritorijalnim proširenjem nemačkog okupacionog područja u Srbiji Nemačkoj osigura korišćenje novootkrivenih nalazišta molibdena kod Crne Trave, na teritoriji koja je trebalo da pripadne Bugarskoj: »Uprava za vojnu privredu i naoružanje naložila je proširenje Protektorata na Jug zbog novoutvrđenog bogatog nalazišta molibdena severno od Crne Trave. Predlog dobija veliki značaj zbog važnosti molibdena za oplemenjivanje čelika. U Evropi ne postoje druga nalazišta koja bi bila vredna pomena. Nemačka je do sada bila

²⁵ Zahtevi koje je 18. 4. 1941. u Beču u pogledu podele jugoslovenske teritorije izneo predstavnik Kopnene vojske: »Komanda Kopnene vojske smatra da treba da se obezbede saobraćajne veze iz južnog dela Protektorata (misli se na nemačko okupaciono područje u Srbiji — prim. D. A.) do Dunava i preko Dunava u severni deo. Pri tome se predlaže kao zapadna granica administrativna granica Okružnog načelnstva Zaječar, sa izuzetkom severozapadnog okrajka. Ovde ide železnička pruga koja preko Smedereva izlazi na Dunav a po sadašnjem razgraničenju ostaje izvan Protektorata (istaknuto u originalu — prim. D. A.). Trebalo bi proceniti da li ovu prugu uključiti u Protektorat.

2. Razgraničenje Srbije prema Bugarskoj: Niš u svakom slučaju treba da pripadne Srbiji. Pre svega železničku prugu Zaječar—Niš ne treba dati Bugarskoj. Kao granica podesan je planinski venac između Niša i Pirot-a.

3. Oblast Kosovo: Nema primedbi u pogledu predavanja kosovske oblasti Italijanima». Isto, dok. 1, str. 11.

²⁶ Izveštaj majora Rudelsdorfa, str. 36—40; B. Krizman, Pavelić između Hitlera i Mussolinija, str. 447.

²⁷ Isto.

²⁸ Izveštaj majora Rudelsdorfa, str. 40.

upućena na uvoz iz Amerike. Crna Trava leži u oblasti koju je Firer dao besplatno Bugarima«.²⁹

Predstavnici vojske zatražili su na konferenciji da Nemačka zadrži i prinudnu upravu nad neprijateljskom imovinom u Srbiji, u oblastima koje je zauzeo Vermaht a koje su kasnije pripale Mađarskoj i Bugarskoj. Takođe je predloženo da Vrhovna komanda Vermahta preko Uprave za vojnu privredu i naoružanje podnese zahtev da sva vojna postrojenja koja su se nalazila na teritorijama koje su pripale nemačkim saveznicima budu stavljeni na raspolažanje Nemačkoj.³⁰

Na Bečkoj konferenciji Nemačka je od svojih saveznika izdejstvovala monopolsko pravo na eksploataciju prirodnih dobara gotovo svih delova bivše Jugoslavije, bez obzira kome oni pripali.

U vremenskom periodu kraćem od mesec dana — od puča u Beogradu 27. marta do završetka Bečke konferencije 22. aprila 1941, Nemačka je morala da postavi nove ciljeve ekonomске politike prema Jugoslaviji i da ih ubrzano sprovodi. Čak i u tako kratkom periodu mogu se uočiti dva pravca ostvarivanja ekonomskih ciljeva nemačke ekonomске politike prema Srbiji kao najznačajnijoj jugoslovenskoj pokrajini za privredu Rajha: zauzimanje i zaštita vitalnih privrednih objekata i prikupljanje ratnog plena; delovanje nemačkih privrednih i vojnih ustanova na stvaranju uslova za nesmetanu ekonomsku eksploataciju Srbije.

DRAGAN ALEKSIĆ

PRVE MERE NEMAČKE PRIVREDNE POLITIKE U SRBIJI 1941. GODINE

Rezime

Prve mere ekonomске politike Nemačke u Srbiji, još u toku aprilskog rata 1941. imale su dvojak cilj: da ublaže negativne posledice razbijanja jedinstvenog privrednog prostora Jugoslavije za nemačku privrodu i da stvore osnovu za ekonomsku eksploataciju. Sprovođenje ekonomске politike bilo je u nadležnosti nemačkih vojnih štabova i vojno-ekonomskih ustanova, jer je u razmatranom periodu Srbija uglavnom bila područje ratnih dejstava. I pre okončanja ratnih operacija u Jugoslaviji, Nemci su sazivanjem saveznika na dogovor u Beču preduzeli mere da sankcionišu faktičko stanje nastalo raspadom Jugoslavije i na pojedinim njenim delovima obezbede ekonomске povlastice.

²⁹ Aprilski rat, II, dok. 301, str. 784.

³⁰ AVII, NAV, T-77, r. 1295, sn. 782.

DRAGAN ALEKSIC

THE FIRST MEASURES OF GERMAN ECONOMIC POLICY
IN SERBIA IN 1941

Summary

Initial measures in introducing German economic policy in Serbia were taken as early as 1941, during the April war, and had a dual purpose: to alleviate unfavorable consequences arising for German economy by the breakup of Yugoslav economic unity, and to create a basis for economic exploitation. The introduction of German economic policy was conducted by German military headquarters and military economic institutions since it was undertaken while Serbia a war zone. Before war operations had ceased in Yugoslavia, the Germans called a meeting with the allies in Vienna, attempting to gain approval for the situation created by the breakdown of Yugoslavia and secure economic benefits for themselves in certain parts of the country.

RADMILA RADIĆ

Naučni saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Kneza Miloša 101

POVRATAK PATRIJARHA GAVRILA DOŽIĆA

Originalan naučni rad

UDC: 322(497.1) »1944/1946«
UDC: 929 : 22/29 *Gavrilo Patrijarch*

ABSTRACT: Članak se bavi jednom od najznačajnijih ličnosti Srpske pravoslavne crkve u 20. veku, srpskim patrijarhom Gavrilom Dožićem. Gavrilo Dožić bio je jedan od retkih aktera i svedoka većine prelomnih događaja u istoriji Crne Gore i Srbije, a potom Jugoslavije, u prvoj polovini veka. Rekonstrukcija pozadine, načina i toka zbivanja, od dolaska Gavrila Dožića u logor Dahau krajem 1944. do njegovog konačnog povratka u zemlju i prvih kontakata sa državnim vlastima krajem 1946. godine, prikazuju istoriju odnosa Pravoslavne crkve i države.

Patrijарh Gavrilo Dožić potiče iz bratstva Medenica u blizini Morače, u Crnoj Gori. Kršteno ime mu je bilo Đorđe, a rodio se u Vrujcima, 17. maja 1881. Zamonašio se i bio rukopoložan za đakona i jeromonaha 1900. godine. Na Teološki fakultet u Atini upisao se 1905. godine kao državni pitomac, a po njegovom završetku izvesno vreme je proveo u Hilandaru i Carigradu. Za mitropolita raško-prizrenskog i skenderijskog postavljen je 1911., a 1913. za mitropolita pećkog. Prvi svetski rat proveo je u internaciji u Cegladu, u Mađarskoj. Odmah po oslobođenju na Cetinju je osnovao Narodni odbor koji je Crnogorcima uputio poziv za ujedinjenje sa Srbijom. U Podgorici je održana Velika narodna skupština koja je izglasala ujedinjenje i mitropolita Gavrila izabrala za predsednika delegacije koja je odnela u Beograd rezoluciju o tom činu. Posle smrti mitropolita Mitrofana Bana, izabran je 1920. godine za mitropolita crnogorsko-primorskog sa sedištem na Cetinju. Patrijарh srpski postao je 1937. godine. Drugi svetski rat proveo je u internaciji u manastirima Rakovica i Vojlovica, a u drugoj polovini 1944. Nemci ga prebacuju, zajedno sa episkopom Nikolajem Velimirovićem, u logor Dahau. Odatle je pušten na intervenciju Dimitrija Ljotića i zajedno sa vladikom Nikolajem prebačen u Austriju, a potom na Slovensko primorje, odakle je D. Ljotić nameravao da ih uputi u neku vrstu misije preko Švajcarske u Ameriku.¹

¹ Dimitrije Ljotić je boravio u Sloveniji od novembra 1944. do 23. aprila 1945. Njegova osnovna zamisao je bila da u ovom najzapadnijem delu Jugoslavije koncentriše »jugoslovenske nacionalne snage«, koje bi se povezale sa trupama generala Vlasova i formirale snažnu antikomunističku armiju, koja bi odnела pobedu, stvorila slobodnu teritoriju i dovela kralja Petra II. U tom cilju on je uspostavio

Posle pogibije Dimitrija Ljotića, aprila 1945, patrijarh Gavrilo i episkop Nikolaj odvedeni su u Kicbil, po naređenju Hermana Nojbahera, gde su ostali sve do dolaska američke vojske 8. maja 1945. Bili su smešteni u istom hotelu u kome se nalazio i Milan Nedić sa svojom vladom. Po dolasku Amerikanaca, smeštaj patrijarha i vladike Nikolaja bio je znatno lošiji, a brige o ishrani hronične.² Iz Kicbila je vladika Nikolaj otisao u Salzburg, a patrijarh je još neko vreme ostao u istom mestu, jer prema nekim svedočenjima nije znao kuda da kreće. Razmišljao je izgledačak i o tome da ode u Moskvu ili Carigrad, ali u Jugoslaviju mu se nije vraćalo.³

Patrijarh konačno napušta Kicbil polovinom avgusta 1945, kada odlazi u lečilište Montekatini u blizini Firence.⁴ Po nekim izvorima patrijarha je u Italiju dopratio inženjer Nikola Stanković, dok po drugima Stanković dolazi kod patrijarha tek po njegovom prispeću u Montekatini i donosi mu pismo kralja Petra II Karađorđevića. Kralj ga je u pisemu pozivao da obavi čin krštenja njegovog sina.⁵

U to vreme državni organi nove Jugoslavije bili su vrlo zainteresovani da se patrijarh Gavrilo Dožić vrati u zemlju iz dva razloga. Prvo, smatrali su da će se njegovim dolaskom ublažiti neprijateljski stav jednog dela episkopata prema novoj vlasti i drugo, sa stanovišta međunarodne reputacije zemlje bilo je nezgodno da jedan patrijarh ostane u emigraciji. Pitanje je bilo naročito aktuelno tokom 1945. godine, jer je mitropolit Josif, koji je zamjenjivao odsutnog patrijarha, pokazivao otpor prema državnim merama koje su menjale poziciju Srpske pravoslavne crkve (SPC) u društvu. Osim toga, patrijarha Dožića je pratila reputacija mučenika i borca protiv fašizma.⁶

kontakt sa Dražom Mihailovićem i Milanom Nedićem. U njegovim planovima od samog početka važno mesto imali su patrijarh Dožić i episkop Nikolaj. Po jednoj varijanti u izvorima, jedan od njih je trebalo da prihvati funkciju predsednika vlade, ali pošto su to obojica odbili, Ljotić je još u januaru 1945. odlučio da ih uz pomoć Hermana Nojbahera pošalje u Švajcarsku »na lečenje«, a potom u Ameriku da traže savezničku pomoć. Da je plan o odlasku u Švajcarsku postojao pre kraja aprila 1945, tvrdi i Đoko Slijepčević, koji kaže da je Draža Mihailović uputio episkopu Nikolaju, po delegaciji koja je februara 1945. boravila kod njega, pismo u vezi plana za put. Đ. Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen 1978, str. 328, 530; Razgovor vođen sa Dušanom Dožićem, sekretarom patrijarha Gavrila Dožića, u Beočinu 23. 4. 1989.

² Stanoje Simić javio je Ministarstvu inostranih poslova, 28. 7. 1945. iz Washingtona, da je jedan kapelan američke episkopalne crkve javio pretpostavljenima da se u Bavarskoj sastao sa patrijarhom Gavrilom i episkopom Nikolajem. Oni su mu pričali da su bili u logoru Dahau, gde su odbili zahtev Nemaca da osude Sovjete, kao i zahtev da u cilju anatemisanja SSSR-a sazovu Sabor svih kvislinških pravoslavnih episkopa. Od ovog kapelana crkveni velikodostojnici su tražili hitnu pomoć, pošto su živeli u krajnjoj bedi. Arhiv SSIP-a, Vere, f-1, PA.

³ Public Record Office, Foreign Office, 371/59 501; Đ. Slijepčević, *Istorijski spisi SPC*, III, Keln 1986, str. 77.

⁴ Ministarstvo inostranih poslova obavestilo je Patrijaršiju 26. 8. 1945. da su preko ambasade u Parizu primili obaveštenje da se patrijarh Gavrilo nalazio do 27. jula u Salzburgu, odakle se prebacio u Italiju. U Italiji je tražio ulaznu vizu za Švajcarsku. ASSIP, Vere, f-1, PA.

⁵ Memoari patrijarha srpskog Gavrila, Beograd 1990, str. 357—383; Đ. Slijepčević, n. d., str. 78.

⁶ Razgovori vođeni sa Milovanom Đilasom 4. 12. 1989. i Petrom Stambolićem 23. 11. 1989. u Beogradu.

Prema crkvenim izvorima, Sv. arhijerejski Sinod je u međuvremenu bezuspešno pokušavao da otkrije patrijarhove tragove i stupi u kontakt sa njim.⁷ Ministarstvo unutrašnjih poslova obavestilo je Sinod 7. juna da se patrijarh javio državnim organima da mora ostati neko vreme na lečenju u inostranstvu. Predsedništvo Sv. arhijerejskog Sinoda uputilo je 14. juna 1945, preko Ministarstva unutrašnjih poslova DFJ, pismo patrijarhu sa pozivom da se vrati u zemlju.⁸

Tokom boravka u Montekatiniju, patrijarha je posetio potpukovnik Vukašin Vukotić, šef Jugoslovenske vojne misije u Italiji i ađutant kralja Aleksandra. U ime Nacionalnog komiteta posetili su ga i Adam Pribićević, Dušan Vlahović, bivši podban Zetske banovine i Dušan Radonjić. Iz Montekatinija patrijarh je prešao u Rim, gde je izvesno vreme čekao vizu za Veliku Britaniju. U Rimu se susreo sa Živkom Topalovićem, dr Mihom Krekom i drugim političarima u emigraciji.⁹

Na put za London, patrijarh je krenuo početkom oktobra 1945. U svojim sećanjima patrijarh piše da su u Londonu dočekani vrlo srdačno (pored njega u London je stigao i episkop Nikolaj), ali da je on ubrzo došao u sukob sa kraljem Petrom II., koji je potom jedva čekao da patrijarh napusti Englesku. Pošto mu viza nije prošena, on je ubrzo posle krštenja otišao u Francusku.¹⁰ Episkop Nikolaj je iz Londona otputovao za Ameriku i ta dva crkvena velikodostojnika se više nisu sreli.¹¹

Patrijarh Gavriло je bio u to vreme duboko uzdrman razdorom u emigraciji i prestankom podrške saveznika Draži Mihailoviću. Imao je

⁷ Arhiv Svetog Arhijerejskog Sinoda SPC, Izveštaj br. 1060/237/947. Po tverđenju S. Mladenovića, Vlada Zečević je januara 1945. uspostavio kontakt sa najvišim predstavnicima SPC u Beogradu i tražio da se patrijarhu napiše pismo sa molbom da se što pre vrati u zemlju. Ovde je verovatno radi o grešci, pošto patrijarh u to vreme nije mogao da se kreće po svojoj volji jer se još uvek nalazio u nemačkom zarobljeništvu. On se tada nalazio u Beču. S. Mladenović, *Pop Vlada Zečević*, Beograd 1975, str. 325.

⁸ *Glasnik SPC*, 1. 2. (19. 1.) 1946, br. 2; Kraljevska jugoslovenska ambasada u Londonu poslala je Ministarstvu inostranih poslova 7. 6. 1945. izveštaj o poseti ruskog patrijarha Londonu, prilikom koje se on interesovao za sudbinu patrijarha Gavrila i episkopa Nikolaja. ASSIP, Vere, f-1, PA.

⁹ Vatikan je preko dr Mihe Kreka pokušavao da privoli patrijarha da poseti papu Piju XII., što je on odbio. Nuđena mu je kuća za smeštaj u Rimu i novčana pomoć. *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*, n. d., str. 357—383; *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*, II, Pariz 1986, str. 118; ASSIP, Verska pitanja, 22. f-2.

¹⁰ Kralj Petar je predlagao da krštenje njegovog sina obavi grčki mitropolit Germanos, čemu su se usprotivili pravoslavni sveštenici u Londonu i tražili da se pozove patrijarh Gavril. Vize su izdejstvovane preko Ministarstva spoljnih poslova Velike Britanije, pod uslovom da se Patrijarh Gavril i episkop Nikolaj »politički ne angažuju«. Patrijarh Gavril je na traženje članova Anglikansko-istočnog udruženja crkava održao besedu i apelovao na Britance da pruže pomoć i zaštitu srpskom narodu i ostalim narodima u Jugoslaviji, gde vlada jednopartijski sistem i gde nema slobode. Dva dana posle tog predavanja činovnik Ministarstva spoljnih poslova obavestio je patrijarha Gavrila da mu se stavlja na raspoloženje specijalan kupe za povratak u Evropu. Za vreme boravka u Londonu patrijarh Gavril je postavio sveštenika Miloja Nikolića za londonskog paroha, 31. 10. 1945, a nešto kasnije za svog arhijerejskog zamenika i predstavnika Srpske crkve kod kenterberijskog arhiepiskopa. Spomenica Zapadnoevropske eparhije 1969—1984, Himmelstir 1984, str. 43.

¹¹ *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*, I, n. d., str. 357—383; Đ. Slijepčević, *Istorijski SPC*, III, n. d., str. 80; Patrijarh nije prihvatio predlog vladike Nikolaja i kralja Petra da ide u Ameriku. Smatrao je da mu ne priliči da obilazi parohije. ASSIP, Verska pitanja, 22, f-2.

64 godine, zdravlje mu je popustilo (patio je od visokog krvnog pritiska, viđ' mu je jako oslabio, a preživeo je i moždani udar), a imao je i finansijskih teškoća. Informacije koje je dobijao o situaciji u zemlji bile su nepovoljne, a osećao je veliku ličnu odgovornost za dalju sudbinu SPC. U brojnim kontaktima sa predstavnicima jugoslovenske političke emigracije na svojim putovanjima (Velika Britanija, Francuska, Italija), kao i u prepisci sa pojedinim episkopima SPC u dijaspori (Dionisije Milivojević na primer), patrijarh je pokušavao da razreši dilemu oko svog daljeg puta. U Parizu se tako sastao sa Slobodanom Jovanovićem, dr Mladenom Žujovićem i dr Vlatkom Mačekom. U Rim se vratio novembra 1945. i smestio u kući crnogorskog trgovca Dušana Plamena, gde je ostao sve do avgusta 1946. godine.

Tih dana vođstvo SPC u zemlji suočavalo se sa brojnim teškoćama i problemima, počevši od pitanja organizacije crkvenog života, pre svega zbog nedovoljnog broja sveštenika i episkopa, pa do nedostatka finansijskih sredstava i početka sprovođenja državnih mera koje su odvojile crkvu od države i školu od crkve. Posebnu zabrinutost SPC izazvala je opasnost po jedinstvo crkve, zbog tendencija da se dodeli crkvena autonomija federalnim jedinicama u Makedoniji i Crnoj Gori. Tenzije u odnosima SPC i državnih organa pojačavane su i zbog tradicionalne podrške koju je SPC iskazivala prema monarhiji, odbijanja da se priznaju novi zakonski propisi koji su iz osnova menjali ekonomsku bazu Crkve (agrarna reforma i druge mere), oduzimanja crkvenih matičnih knjiga, ugrožavanja crkvene autonomije, nemogućnosti otvaranja verskih škola i sl. Nema mnogo podataka u izvorima do sada o atmosferi i odnosima koji su vladali tih dana u Patrijaršiji, izuzev da je prema novom režimu iskazivano nepoverenje i čak otvoreno neprijateljstvo, pa je tako mitropolit Josif u nekim svojim propovedima otvoreno pozivao narod da treba učiniti sve u cilju povratka na staro stanje. Vođstvo SPC je istovremeno trpeло i pritske koji su bili upravljeni ka menjanju njenog Ustava, ali Sinod nije u odsustvu patrijarha mogao da donosi pravosnažne odluke.

Doko Slijepčević u knjizi »Istorija Srpske pravoslavne crkve« kaže da se ne može utvrditi kada je i preko koga uspostavljena veza Sinoda sa patrijarhom. On navodi izveštaj o radu sednica Sinoda u periodu od 13. 6 /31. 5. do 25/12. 6. 1946. iz kojih se vidi da Sinod nije mogao da uruči pismo patrijarhu Gavriliu i da je akt o slanju delegacije patrijarhu upućen državnim organima na rešavanje. Patrijarh u svojim sećanjima piše da je za vreme boravka u Rimu dva puta dobio poruku od mitropolita Josifa.¹²

Prva poruka bila je ona već pomenuta iz juna 1945, a druga mu je upućena decembra iste godine. Naime, Ministarstvo inostranih poslova izvestilo je 2. 11. Sinod da se patrijarh nalazi u Londonu i da je Ministarstvo spremno da preko jugoslovenske ambasade dostavi patrijarhu poziv Sinoda da se vrati u zemlju. Sinod je odlučio 10. 12. da uputi poruku, ali na nju nije dobio odgovor, niti obaveštenje da li je ona

¹² Đ. Slijepčević, *Istorija SPC*, III, n. d., str. 81; MPSG, II, n. d., str. 113—116.

uručena.¹³ Zbog toga je konferencija episkopa, održana marta 1946, odlučila da se zbog neuspješnog pokušaja da se uspostavi kontakt sa patrijarhom uputi delegacija u inostranstvo. Sinod je povodom toga tražio od Predsedništva vlade i Ministarstva inostranih poslova FNRJ da omoguće Crkvi slanje jedne delegacije u inostranstvo, što je bilo odbijeno.¹⁴ Od tada sve do avgusta 1946. Sinod nije imao nikakve informacije o patrijarhu.

Državni organi su za to vreme ne samo imali sve informacije o patrijarhovom kretanju, već su sa njim uspostavili i kontakt čim je stigao u Italiju.¹⁵ Prvi zvanični kontakt sa predstavnicima nove vlasti u Jugoslaviji patrijarh je imao avgusta 1945. Njega je u Rimu posetio sekretar Jugoslovenske delegacije u savetodavnom veću za Italiju, kapetan Radisav Raspopović. On je u izveštaju o susretu sa patrijarhom pisao da je zadatak da se sa njim sretne dobio 22. avgusta »da bismo približnije doznali njegovo mišljenje o našoj Domovini.« Kapetan Raspopović je 25. 8. stupio prvo u kontakt sa patrijarhovim sekretarom Mitem Džakovićem, koji se vrlo oštro izražavao o emigraciji u Italiji i rekao da su tokom celog patrijarhovog zarobljeništva Milan Nedić, Dimitrije Ljotić i »reakcija u inostranstvu preko Velimirovića radili svim silama da Patrijarha okrenu na svoju stranu, da bi davao proglašene, propovedi, blagoslove i time slično — što je Patrijarh energetično odbijao govoreći da je on rob, da se ne meša u politiku«.¹⁶

Patrijarh Gavrilo se »jako obradovao« susretu sa Raspopovićem i obavestio ga je da ga je poglavari Anglikanske crkve pozvao u London, što je on odbio jer smatra da je njegovo mesto sa narodom. Patrijarh je pitao kapetana Raspopovića ko je ovlastio mitropolita Josifa da govori o progonu Srpske pravoslavne crkve u Jugoslaviji, kada su njega postavili Nemci. Kritikovao je »izdajnički rad« Nikolaja Velimirovića, napominjući da je on ljetićevec i da je htio da ga orijentira na stranu emigracije. Pošto je ovaj izveštaj bio primljen u Beogradu, savetnici u Ministarstvu inostranih poslova predlagali su maršalu Titu da lično uputi pismo patrijarhu sa pozivom da se vrati u Jugoslaviju.¹⁷

Kraljevski namjesnik dr Ante Mandić pisao je maršalu Titu 1. septembra 1945. da ga je nedavno posetio mitropolit Josif i tom prilikom rekao dosta »neugodnih« stvari iz čega je Mandić zaključio da »u njezinom licu imamo nepomirljivog protivnika.« Stoga, Ante Mandić pre-

¹³ Na zasedanju Sinoda krajem septembra 1945. primljen je izveštaj da se patrijarhi nalazi u Italiji, a episkop Žički u Salzburgu. *Glasnik SPC*, 1. 10./18. 9. 1945. br. 9; Na zasedanju Sinoda decembra 1945. episkopi su obavešteni da nisu uspeli pokušaji da se sa patrijarhom ostvari kontakt. *Glasnik SPC*, 1. 2./19. 1. 1946., br. 2.

¹⁴ Delegaciju je trebalo da čine jedan episkop, jedan član Patrijaršijskog upravnog odbora i dr Pavle Drecun, patrijarhov rođak i lekar. AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, 50-128-257; *Glasnik SPC*, 1. 5./18. 4. 1946., br. 5.

¹⁵ Ljubodrag Đurić je u razgovoru sa autorom rekao da je OZN-a pratila patrijarha i redovno podnosila izveštaje o njemu. Razgovor vođen u Beogradu 23. 2. 1988. godine.

¹⁶ Kabinet maršala Jugoslavije, II-10; Mitar Džaković se vratio u Jugoslaviju novembra 1991. godine. Tim povodom »Politika« je objavila članak o njemu. Novinaru je rekao da je sa patrijarhom Gavrilom i episkopom Nikolajem prošao 11 kazamata, što ne odgovara istini jer se Džaković sa njima sastao tek po njihovom izlasku iz Dahaua.

¹⁷ KMJ, II-10.

poručuje J. B. Titu da se mitropolit Josif eliminiše i na njegovo mesto dovede patrijarh Gavrilo. Mandić dalje u pismu kaže: »To bi po mišljenju druga Seranca i mojem, bilo za našu stvar od velike koristi, kod Engleza, a osobito kod Amerikanaca.« On je podsećao da patrijarh nije stao uz reakcionarne krugove u inostranstvu i da bi se njegovim povratkom pokazalo da on ne prihvata stanovište emigracije, čime bi bili pruženi jaki argumenti »našoj propagandi.«¹⁸

General Vladimir Velebit poslao je 29. avgusta telegram Slavenu Smoljaku¹⁹ u Rim, sa porukom da odmah poseti patrijarha i pozove ga da se vrati u zemlju. Velebit je tražio izveštaj o mogućnosti organizacije prebacivanja patrijarha u Jugoslaviju. Slaven Smoljaka je posetio patrijarh 1. 9. 1945, ali susret nije doneo očekivani rezultat. Patrijarh je izjavio da nije još u mogućnosti da preuzme svoju dužnost zbog bolesti i da iz zemlje prima informacije da se Crkva progoni. Obzirom da su prethodni kontakti sa patrijarhom imali drugačije efekte, dr Smoljaka je smatrao da je u međuvremenu neko od pripadnika emigracije u Italiji vršio pritisak na patrijarha da se ne vraća u zemlju.²⁰ Smoljaka na kraju izveštaja savetuje: »S obzirom da je Patrijarh svojeglav, bez sumnje bi bilo s njim smetnje pri donošenju verskih zakona. Koliko god bi bilo važno da se on što pre vrati u zemlju, s druge strane ne bi bila šteta da se svi ti zakoni donesu pre njegovog povratak.«²¹

Patrijarhov povratak usporila je i poslanica koju je izdao u Rimu, za Uskrs 1946. godine. U njoj je poručivao vernicima: »Grubi materijalizam i besni plutokratizam, kruto su stegli svojim teškim okovima društvo i pojedince. Oni su uzdigli mrtvu mašinu na stepen idealja, kome se treba klanjati ponizno, kao nekom božanstvu (...) Naš mučenički srpski narod, sa svojom mnogostradalnom Svetosavskom crkvom još je jednako pozornica velikih zala, preko kojih se kotrljaju i prevrću točkovi pakla. Nad našom izmrvarenom Otadžbinom još kruže crni oblaci iz kojih se vaju ognjene munje i tutnje ubilački gromovi, koji svojim smrtonosnim udarcima pustoše na sve strane i gutaju ogromne žrtve, u krvi i smrti. Narodni život još obavlja pusta pomrčina duboke i gluhe noći, u kojoj se odigravaju strahoviti zločini. Narodna gruda još predstavlja jednu crnu Golgotu, na kojoj se vrše grozovita raspeća bez pravde i savjesti, bez ljubavi i čovječanskih osjećaja.«²²

Patrijarh je bio pred teškim problemom. Efektivni dizgini moći u Jugoslaviji već su bili u rukama vlasti koja nije pokazivala veliko priateljstvo prema Crkvi. Mada je u redovima Crkve bilo i pravoslavnih sveštenika, ostajala je činjenica da je nova federalna država bila sekularistička. Njen novi Ustav poremetio je Crkvu, a agrarna reforma ošte-

¹⁸ KMJ, II/10-m.

¹⁹ Dr Slaven Smoljaka bio je sin Josipa Smoljake, hrvatskog i jugoslovenskog političara iz međuratnog perioda. Po oslobođenju zemlje Josip Smoljaka je vodio resor spoljnih poslova u NKOJ-u. Njegov sin Slaven bio je pre rata advokat. Pred kraj rata vršio je dužnost sekretara poverenika za inostrane poslove NKOJ-a.

²⁰ KMJ II 10-a. Patrijarh je u vreme ove posete stanovaо u hotelu u centru grada, koji nije mogao da plaća iz svojih sredstava, ali dr Smoljaka nije imao informacije o tome kako se patrijarh finansira.

²¹ KMJ, II 10-o.

²² Memoari patrijarha srpskog Gavrila, II, n. d., str. 113—116; Đ. Slijepčević, Istorija Srpske pravoslavne crkve, III, n. d., str. 80.

tila manastirska imanja. Neprijateljstvo prema kolaboraterima prošireno je na sve koji su za vreme okupacije zadržali svoje službene pozicije i koji su pokazivali neprijateljstvo prema novoj upravi. To je dovelo do hapšenja i suđenja velikom broju sveštenika i do konstantnih napada na određene članove crkvene hijerarhije. Za mnoge pripadnike Srpske pravoslavne crkve vlada, na čijem čelu se nalazio maršal Tito, bila je nastavak okupacije protiv koje se Crkva borila da sačuva kulturne tradicije srpske nezavisnosti. Opozicija ili bar pasivni otpor komunistima, izgledali su kao dužnost. Ipak, za Srpsku pravoslavnu crkvu pasivni otpor je bio težak. Ona je uvek bila nacionalno telo, tesno povezano sa državom. Ona nije imala tesne veze ni sa jednom stranom verskom organizacijom. Štaviše, ona nije imala neke vrlo vitalne vlastite ideje, koje su mogle služiti kao nukleus otpora. Njeni parohijski sveštenici nisu bili superiorniji u obrazovanju od svog stada, već ljudi istog seljačkog porekla, koji su često delili isti seljački način života i pogled na svet kao i stanovništvo sa kojim su živeli. Srpska pravoslavna crkva nije mogla da predstavlja takvu smetnju režimu kao Katolička crkva, a nije mogla da predstavlja nikakvu smetnju dok se patrijarh nalazio u inostranstvu. U takvim uslovima patrijarh je doneo odluku da se vrati, u novembru 1946. godine. Njegovu odluku su kritikovali neki pripadnici Srpske pravoslavne crkve. On sam nikada nije imao mogućnosti da objasni u javnosti motive koji su ga inspirisali. U privatnim razgovorima kao razlozi pominjali su se to što do god je on bio u egzilu, administracija Crkve je ostajala u haosu. Patrijarh se plašio paralizacije Crkve.²³ Nijedan novi episkop nije mogao da bude imenovan, niti neka važna odluka doneta od strane Sinoda. Odlučna da pridoda izvesnu vrstu kulturne supstance teoretskoj ideji federalne Jugoslavije, država je pokušala da kreira autonomne episkopije u nekim delovima Jugoslavije.

Želja jugoslovenskih vlasti da ima patrijarha nije bila nerazumljiva. Njegova slava antifašiste i srpskog patriote bila je velika, a osim toga on je verovao u jedinstvo Jugoslavije. Ako bi on odlučio da je vredno saradivati sa novom vladom za dobro svog naroda i Crkve, to bi vladi dalo više autoriteta. Štaviše, jugoslovenske vlasti su znale da će morati da stave pred sud Dražu Mihailovića kada ga uhvate (što su i učinili u proleće 1946), te bi povratak patrijarha Gavrila dokazao da vlada nije antisrpska. J. B. Tito je bio realist oko patrijarhovog položaja: on je znao da patrijarh nije svemoćan, ali je takođe znao da će G. Dožić morati da nosi teži teret nego ikad. Računao je na patrijarhov jak slovenski patriotizam, njegovu odanost Crkvi i lojalnost državi u čijem stvaranju je i sam učestvovao.

Vlasti u Jugoslaviji su pre želete smirivanje, nego sukob sa verskim zajednicama, u prvim posleratnim godinama, koje su za njih bile teške.

²³ Generalni sekretar Saveta za spoljne poslove Anglikanske crkve, Herbert Vodams, pisao je 21. 10. 1946. Ministarstvu spoljnih poslova Velike Britanije, povodom vesti da je patrijarh otiašao u Čehoslovačku, da mu je patrijarh prilikom boravka u Londonu rekao da je jedini razlog što se ne vraća taj što se plaši da će biti stavljén u kučni pritvor i da će to rezultirati paralisanjem njegovih aktivnosti i aktivnosti Crkve. Vodams je o patrijarhu Dožiću pisao da on sebi nikada ne bi dozvolio da misli o egzilu kao trajnom rešenju i da ima vrlo jak osećaj dužnosti i potrebu da bude sa svojim narodom, ako je to moguće. PRO, FO 371/ /59 501.

Milovan Đilas kaže da su imali podatke o blagonaklonom stavu mitropolita Josifa prema Miljanu Nediću i da su hteli odlučan obračun sa mitropolitom, mogli su da ga izvedu pred sud. Umesto toga, smatrali su da ne treba da iskoriste njegove »slabosti«, obzirom da je držanje Srpske pravoslavne crkve bilo patriotsko.²⁴

Patrijarh Gavrilo kaže u svojim sećanjima da je odluku o povratku doneo čim je primio poziv od mitropolita Josifa i episkopa, posle njegove Uskršnje poslanice. Krajem jula 1946. on je pozvao Adama Pribićevića i dr. Vladimira Belajčića i obavestio ih o odluci da se vrati u Beograd. Početkom avgusta napustio je Italiju i otišao u Karlove Vary u Čehoslovačkoj na lečenje.²⁵

Mitropolit Josif je dobio pismo od patrijarha Gavrila 19. avgusta da je stigao u Prag i da će neko vreme ostati na lečenju u Karlovim Varima. Molio je da mu se pošalje jedno lice koje će ga dopratiti u zemlju. Predsedništvo Sv. Arh. Sinoda odmah je poslalo u Prag protoreja Ivu Kaluđerovića, upravnika Patrijaršijskog dvora i dr. Pavla Drecuna, ličnog patrijarhovog lekara i rođaka. Pavle Drecun se posle posete patrijarhu vratio u zemlju i podneo izveštaj o zdravstvenom stanju Gavrila Dožića.

Rešavanje pitanja izdavanja dozvole za ulazak u zemlju trajalo je duže nego što je patrijarh očekivao. Zbog toga je 15. 10. 1946. uputio pismo maršalu Titu, u kome ga moli da interveniše kako bi mu se izdale putne isprave za povratak u Beograd. On u pismu naglašava kako je shvatio da mu se smetnje za izdavanje putnih isprava čine zbog sadžine Uskršnje poslanice u kojoj se izjasnio »protiv današnjeg oblika vladavine u Jugoslaviji«. Patrijarh je pisao da je takvo tumačenje njezine poslanice »(...) skroz netačno, jednostrano i samovoljno. Jer ni u rečenoj poslanici, niti u ma kakvom drugom aktu mome nikad se nisam izražavao protiv političkog sistema vladavine, koji je zaveden danas u Jugoslaviji (...) U kratko rečeno glavna i jedina svrha moje pomenute poslanide je bila u tome, da se Naš Narod ujedini i složi u bratskoj ljubavi i međusobnoj saradnji za obnovu postrandale Otadžbine i za svoj napredak u budućnosti.«²⁶

²⁴ Razgovor vođen sa Milovanom Đilasom 4. 12. 1989. u Beogradu.

²⁵ Memoari patrijarha srpskog Gavrila, II, n. d., str. 118—119. Poslanik u Rimu obavestio je Ministarstvo inostranih poslova da ga je čehoslovački otpravnik poslova informisao da patrijarh Gavrilo namerava između 5. i 7. 8. da oputuje iz Rima u Švajcarsku, a odatle za Čehoslovačku. Ministarstvo inostranih poslova je o tome obavestilo Upravu državne bezbednosti 5. 8. 1946. Deset dana kasnije poslanik iz Berna je javio da je saznao od čehoslovačkog poslanstva da patrijarh stiže 8. avgusta iz Rima u Ciriš, odakle odmah narednog dana nastavlja put za Prag. U narednoj informaciji, Ministarstvo inostranih poslova je obavestilo UDB-u da je patrijarh stigao u Prag 12. 8. i da se lično javio ambasadi FNRJ. Ministarstvo je poslalo instrukciju otpravniku poslova da može stupiti u kontakt sa patrijarhom, pod uslovom da se u razgovoru ograniči na teme koje patrijarh bude pokrenuo. Prema kasnjem izveštaju otpravnika poslova, patrijarh je u razgovoru izbegavao da se izjasni o svom stavu prema FNRJ, ali je zamolio da mu se iz Jugoslavije uputi jedan sveštenik koji bi mu bio pri ruci. Otpravnik poslova je na osnovu patrijarhovog ponašanja stekao utisak da on očekuje poziv za povratak u zemlju. ASSIP, Verska pitanja, 22, f-2.

²⁶ KMJ, II-10.

Između 7. i 8. 11. 1946. stigao je telegram u kome sejavljalo da će iz Praga patrijarh stići 8. 11. u Beograd, ali je zbog nevremena put odložen za 14. novembar.²⁷ Patrijarha je pred Sabornom crkvom dočekalo mnoštvo naroda i sveštenstva. Tri meseca pred njegov dolazak Sinod je zakazao za 16. 11. 1946. episkopsku konferenciju, koja je dolaskom patrijarha pretvorena u sednicu Sabora. To vanredno zasedanje Sabora završeno je 23/10. 11. 1946. Tada je odlučeno da Sabor redovno zaseda aprila meseca 1947. godine. Prema intencijama zaključaka Sabora i po odluci Sinoda od 15./23. 11. 1946. zaključeno je da se u interesu Crkve uspostavi kontakt sa državnim organima radi rešavanja najvažnijih crkvenih pitanja.²⁸

Britanski ambasador u Beogradu poslao je 3. decembra 1946. izveštaj Ministarstvu spoljnjih poslova Velike Britanije u kome navodi da je po tvrdjenju jednog sveštenika, koji je prisustvovao sastanku patrijarha sa najbližim saradnicima po povratku u Beograd, patrijarh rekao da se SPC ne sme aktivno suprotstavljati vlastima, jer su one spremne da eliminišu sve svoje neprijatelje brutalnom silom. Njegov ostanak u emigraciji izazvao bi pre ili kasnije postavljanje ultimatuma Crkvi da se on smeni, što bi za posledicu imalo raskol u Srpskoj pravoslavnoj crkvi i stvaranje »Žive crkve«, kao što se desilo u SSSR-u. U želji da spreči takvu šizmu i sačuva onoliko koliko je u njegovoj moći srpski narod daljih žrtava, on se odlučio na povratak.²⁹

Patrijarhov povratak u zemlju doneo je mnogo uzbudjenja i među reakcijom i među pristalicama vlasti. Prvi su interpretirali taj čin kao želju da se igra »po Titovom diktatu«, a druga strana je bila uplašena da će patrijarh praviti probleme.³⁰ Pravoslavni sveštenici — narodni poslanici posetili su 23. 11. 1946. patrijarha Gavrila. U delegaciji su bili prota Milan Smiljanić, prota Vitomir Vidaković, prota Alimpije Popović i dr. Tom prilikom patrijarh im je rekao: »Istina je da se momentano u teškim prilikama nalazi naša Crkva, ali to je prolazna kriza. Ja se ne bojam za opstanak Crkve naše, jer joj ni vrata adova odoleti neće! Zato vas molim i apelujem, nemojte klonuti duhom, niti da padamo u očaj, već smelo vodimo brod Srpske pravoslavne crkve (...) Starajte se za dobro našeg naroda i svoje braće u Hristu. Moramo gledati da dođe do

²⁷ Glasnik SPC, br. 10—12, 1. 12. (18. 11.) 1946. Izgleda da je u patrijarhovom povratku izvesnog udela imao i čehoslovački premijer Beneš, koji je intervenisao kod jugoslovenskih vlasti. PRO, FO 371/59 501.

²⁸ Britanska ambasada u Beogradu poslala je 12. 11. 1946. izveštaj u London o razgovorima mitropolita Josifa sa jednim članom ambasade. Mitropolit se žalio da dobija svakodnevno izveštaje o hapšenjima pravoslavnih sveštenika, a da su mnogobrojne optužbe upućene i protiv njega. Naglasio je da je pozicija SPC ozbiljno ugrožena, da je on umoran i da jedva čeka povratak patrijarha. Mitropolit Josif je tražio pomoć u vezi slučaja episkopa američko-kanadskog Dionisija, pošto je vlada FNRJ tražila da mitropolit ekskomunicira episkopa zbog njegovih »pročetničkih« i »antinarodnih« aktivnosti. PRO, FO 371/59 501.

²⁹ PRO, FO 371/59 501.

³⁰ Patrijarh Gavril je uputio 18. 11. 1946. maršalu Titu pismo u kome ga je obavestio da se vratio u zemlju i preuzeo dužnost patrijarha. Nekoliko dana kasnije, Sava Kosanović je pisao iz Vašingtona Ministarstvu inostranih poslova i pitao zašto povratak patrijarha nije politički iskorišćen. Vladimir Velebit je na njegovom pismu dopisao da se patrijarhov povratak ne smatra »nešto naročito politički značajnim« i da patrijarh još nije posetio maršala Tita. KMJ, II-10; ASSIP, Verska pitanja, 22, f-2.

nekog sporazuma s onima, koji su u vlasti, jer je dužnost i ovih koji upravljaju politikom, da dođe do sporazuma i saradnje.³¹

Sa patrijarhovim dolaskom zapažaju se izvesni znaci prilagođavanja Srpske pravoslavne crkve novim vlastima. Već tokom decembra 1946. i januara 1947. patrijarh je razmenio posete sa maršalom Titom. Osnovna pitanja o kojima su razgovarali ticala su se materijalnog položaja Crkve, uređenja veronauke, oslobođanja crkvenih zgrada, rada bogoslovija i sl. Patrijarh je tražio da se odloži predviđeno odvajanje Bogoslovskog fakulteta iz okvira Univerziteta i maršal je obećao povoljno rešenje.³² Sledila je serija poseta drugim državnim funkcionerima i njihove posete patrijarhu (predsednik vlade Srbije Blagoje Nešković, Petar Stambolić, dr Siniša Stanković, Marko Vujačić i dr.).

Maršal Tito je prilikom razgovora sa patrijarhom tražio da mu se sve potrebe Crkve prikažu u jednoj predstavci. Ta predstavka je upućena 3. 2./21. 1. 1947. i potpisao ju je patrijarh Gavrilo. Uz predstavku je upućen i memorandum o stanju u kome se nalazi Srpska pravoslavna crkva. U devet tačaka izložena su osnovna pitanja koja su po mišljenju predstavnika Crkve morala biti rešena: 1) da se sačuva jedinstvo SPC; 2) da se uredi pitanje veronauke; 3) da se urede sva pitanja u vezi sa načinom osiguranja sredstava za izdržavanje Crkve i njenih ustanova; 4) da se ne progone politički sveštenici SPC; 5) da se crkvene zgrade koje su bile zaposednute od državnih organa vrate crkvenim ustanovama, kao i da se za one koje se koriste plaća kirija; 6) da se obezbedi nesmetano vršenje sveštenoradnji i da se suzbije samovolja pojedinih mesnih organa vlasti; 7) da se crkve i crkvene zgrade oslobođe svih dažbina i poreza; 8) da se Crkvi omogući vođenje parohijskih matica za njeno unutrašnje poslovanje; 9) da se što pre organizuje centralna državna verska komisija pri Predsedništvu vlade FNRJ.³³

Prema patrijarhu ponašanje je bilo korektno. Njegova slava patriote omogućavala mu je da se drži energično tokom privatnih razgovora, a predstavnicima Sinoda je pružala novu energiju. Prihvatajući odvajanje Crkve od države, patrijarh je insistirao da i država treba da prihvati sve njene implikacije. Decembra 1946. na Slovenskom kongresu u Beogradu patrijarh je ponovio reči zahvalnosti »majci Rusiji« zato što je očuvala slovensko jedinstvo, koje je izrekao mitropolit Josif prilikom oslobođenja Beograda. Njegova Božićnja poruka te godine odražavala je šok koji je osetio kada je shvatio u kakvom se stanju nalaze zemlja i Crkva posle ratnih užasa. Poručivao je vernicima: »(...) naša duša je potrešena stanjem našeg naroda i naše crkve (...) ali ne budite pogodeni što neki ljudi imaju malo poštovanja prema našoj hrišćanskoj veri. To se dešavalо i ranije i dešavalо se i za vreme Isusa Hrista.«³⁴

Ne bi se moglo reći da je SPC osnažila svoj položaj posle povratka patrijarha Gavrila. Srpska pravoslavna crkva je po svojoj prirodi bila slaba na pritiske države. Standard obrazovanja je bio nizak među nižim sveštenstvom, a jedan pravoslavni sveštenik, sa porodicom iza sebe,

³¹ *Glasnik SPC*, 1. 12. (18. 11.) 1946, br. 10—12; PRO, FO 371/59 390.

³² *Politika*, 7. 12. 1946; *Borba*, 7. 12. 1946; *Glasnik SPC*, 1. 5. (18. 4.) 1947; br. 5; *Politika*, 24. 1. 1947, str. 1.

³³ AJ, Predsedništvo vlade FNRJ, 50-128-257; *Glasnik SPC*, 1. 5./18. 4. 1947., br. 5.

³⁴ *Glasnik SPC*, 1. 1. 1947.

po prirodi stvari bio je osetljiviji na pritisak od katoličkog. Pod vođstvom mitropolita Josifa, SPC se održala u odsustvu patrijarha i odolela pritiscima. Ona se oduprla i pokušajima Ruske pravoslavne crkve da je upotrebi u antikatoličkoj kampanji, a pošto nije bilo moguće postavljenje novih episkopa, nije bilo ni mogućnosti za režim da se upetlja u postavljenja crkvene hijerarhije. Patrijarh je bio drugaćiji čovek od mitropolita Josifa i njegovi prvi koraci nagoveštavali su da će, da bi dobio neke koncesije od države, pristati na ustupke. Osim toga, bio je mnogo priлагodljiviji predlozima koji su dolazili iz SSSR-a. Patrijarh je u toku 1947. izdao specijalno uputstvo sveštenstvu, preporučujući saradnju sa režimom u svim dužnostima koje su bile od koristi za Crkvu i državu. Mada ustupci vlastima nisu bili bezuslovni i sveštenicima je savetovano da isarađuju jedino u onome u čemu smatraju da će biti koristi za narod, neki krugovi u Srpskoj pravoslavnoj crkvi taj postupak nisu nikada oprostili.³⁵ Patrijarha je posetila delegacija sveštenika članova Narodnog fronta Srbije, zatim delegacija sveštenika iz NR Hrvatske, razmenio je posetu sa ambasadorom SSSR-a u Beogradu, a 1948. godine putovao je u posetu Moskvi.³⁶ To približavanje bila je cena koju je patrijarh morao da plati maršalu Titu za poboljšanje položaja Crkve.

Februara 1947. Ministarstvo trgovine i snabdevanja dostavilo je raspis narodnim vlastima po kome su i sveštenici dobili pravo na karte za snabdevanje tekstilom. Raspis nije svuda u praksi poštovan, pa je Zemaljska komisija za verske poslove NR Srbije imala pune ruke posla, ali situacija se ipak menjala. Tokom iste godine sveštenici su počeli da dobijaju i razumno količinu sledovanja hrane. Dozvoljen je izvestan broj časova veronauke u školama, na zahtev učenika, a na zasedanju Sv. Arh. sabora SPC 1947., crkvena uprava je bila reorganizovana i formalisan je novi Ustav. Patrijarh je igrao opasnu igru, ipak njegova politika pregovaranja i dogovaranja učinila je mnogo da Crkva stane na svoje noge.

Želja državnih organa za kompromisom sa Crkvom nije sprečila progon sveštenika i napade na hijerarhiju, ali polovinom 1947. oni ipak menjavaju. Patrijarh izdaje Uskršnju poslanicu u kojoj se mnogo govori o vaskrsnuću novog života iz praha i pepela.³⁷ Obnavljaju se kontakti sa Bugarskom i Rumunskom pravoslavnom crkvom, na koje su državni organi u FNRJ gledali blagonaklono. Početkom marta 1947. bugarski egzarh Stefan pisao je patrijarhu Gavriliu i nudio se da dođe u posetu Srpskoj pravoslavnoj crkvi. »Kad i kako, prepustam, da Vi kažete, privabljajući saglasnost i odobrenje velikog Slavena i velikog državnika i ponosa, stuba i nade Nove Jugoslavije — Maršala Tita. Ja mislim da je došlo vreme, kada treba u mnogim stvarima da predemo od reči na delo, zato što neprijatelji našeg pravoslavnog slovenskog jedinstva i, uopšte neprijatelji jedinstvene slovenske uzajamnosti i solidarnosti ne sede mirno.« Maršal Tito je izdao potrebno odobrenje za posetu izražavajući »posebno odobravanje« zbog uspostavljanja ovih odnosa. U izmi-

³⁵ Glasnik SPC, 1. 11. (19. 10.) 1947, br. 11, str. 1; AS, ZKVP, G-21, f-5.

³⁶ Glasnik SPC, br. 4, 1947; Politika, 19. 3. 1947; Đ. Slijepčević, n. d., str. 213.

³⁷ KMJ, II 10-a.

renju sa Rumunskom crkvom posređovalo je i Ministarstvo inostranih poslova FNRJ.³⁸

Na zasedanju Sv. Arh. Sabora aprila 1947. patrijarh je podneo izveštaj o aktivnostima koje je preduzeo da se popravi položaj Crkve. On je obavestio Sabor da je, na osnovu predstavke upućene februara iste godine, održan sastanak sa predstavnicima državnih organa. Sastanku su od strane Crkve prisustvovali pored patrijarha Gavrila i mitropolit Josif i episkop niški Jovan, a od strane države, ministar finansija NR Srbije Petar Stambolić, general-lajtnant Ljubodrag Đurić i predsednik Prezidijuma NR Srbije prota Milan Smiljanić. U prvim kontaktima dogovorenog je da Bogoslovski fakultet ostane na državnom budžetu i da se dozvoli otvaranje bogoslovije u Prizrenu. Patrijarh je u maju imao susret i sa predsednikom vlade NR Makedonije Lazarom Koliševskim, ali zvaničnog saopštenja o razgovorima nije bilo.³⁹

Sabor je rešavao niz važnih pitanja za Srpsku pravoslavnu crkvu. Podnet je izveštaj o radu Sinoda za period od 1941. do 1947. godine; razmatran je problem primene agrarne reforme na manastirskim i crkvenim imanjima; izabran je za mitropolita crnogorsko-primorskog Arsenije Bradvarević; izvršena je arondacija novih eparhija i osnovane su sremska, šumadijska i budimljansko-polimska eparhija; izvršen je izbor novih članova Sinoda; podneti su izveštaji o stanju u eparhijama; donet je novi Ustav Srpske pravoslavne crkve itd. Kada se patrijarh Gavrilo vratio u zemlju, dvanaest episkopa nije upravljalo svojim eparhijama. Na zasedanju 1947. za mitropolita zagrebačkog izabran je banatski episkop Damaskin Grdanički, za administratora žičke eparhije postavljen je episkop Vikentije Prodanov, za episkopa novoformirane eparhije šumadijske sa sedištem u Kragujevcu izabran je Valerijan Stefanović, za episkopa budimljansko-polimskog Makarije Đorđević i za banjalučkog dr Vasilije Kostić. Za gornjokarlovačkog episkopa postavljen je Nikanor Iličić, za raško-prizrenskog Vladimir Rajić, a za vikarne episkope Visarion Kostić, Hrizostom Vojnović i Varnava Nastić. Novi episkopi bili su mlađi ljudi. Najstariji je imao 44 godine. Pošto nije bilo dovoljno episkopa mnogi su pod svojom upravom držali po dve eparhije, uključujući i patrijarha. Vikarni episkop Varnava Nastić poslat je u Sarajevo kao administrator dabro-bosanske eparhije.⁴⁰

Povodom prikaza prilika u eparhijama skopskoj, zletovsko-strumičkoj i ohridsko-bitoljskoj, upućena je predstavka Predsedništvu vlade FNRJ da se omogući povratak na njihove eparhije mitropolitu skopskom Josifu i episkopu Vikentiju. Sabor je maja 1947. doneo i izmene i dopune Ustava SPC od 16. 11. 1931. saobražavajući ga novom pravnom položaju Srpske pravoslavne crkve u FNRJ.⁴¹ U Ustavu SPC iz 1947. nisu postojale više odredbe koje su prethodnim priznavale državi pravo integracije u crkvenim poslovima ili koje su značile obavezu države prema Crkvi. Tako je otpala odredba člana 32 o stalnoj godišnjoj pomoći

³⁸ KMJ, II 10-a; ASSIP, Vere, 22, f-3.

³⁹ AS, ZKVP NRS, G-21, f-7; ASAS, Izveštaj br. 1060/237/947; Glasnik SPC, 1. 6. (19. 5.) 1947., str. 6.

⁴⁰ Glasnik SPC, 1. 8. (19. 7.) 1947., br. 7, Đ. Slijepčević, n. d., str. 222; episkop banjalučki imao je problema u NR BiH, jer je njegov izbor i postavljenje izvršeno bez sporazuma sa vlastima u ovoj republici. AJ, SKVP, 144-1-9.

⁴¹ Ustav SPC, Beograd 1947; Glasnik SPC, br. 7—8, 1. 8. (19. 7.) 1947.

države, zatim član 44 o zakletvi vernosti šefu države, član 260 o razrezu crkvenog prieza na neposredni državni porez, član 261 o prikupljanju crkvenog prieza od strane organa državne poreske administracije po propisima za državne dažbine i predavanje nadležnim crkvenim vlastima itd. Isto tako i propisi o izboru patrijarha, koji po novom više nisu predviđali nikakvo učešće predstavnika državne vlasti.

Izmene i dopune Ustava SPC nisu usledile samo zbog promenjenog pravnog položaja Srpske pravoslavne crkve u FNRJ, nego su dirigovane i izmenjenim prilikama koje su nastale u unutrašnjem životu Crkve. Izmenama i dopunama nije u suštini promenjen sistem unutrašnjeg crkvenog uređenja, ali su rešeni neki problemi koji ranijim Ustavom nisu mogli biti predviđeni.⁴² Nekim članovima novog Ustava Srpska pravoslavna crkva je pokušala i da se unapred zaštiti od mogućih nasrtaja države.

Krajem jula 1947. godine u Jugoslaviji je boravila delegacija predstavnika američkih crkava, koju je maršal Tito primio na Bledu. Tito im je tom prilikom rekao da se od crkvenih pogлавnika i sveštenika u FNRJ traži samo da budu lojalni prema državi. Povratak patrijarha Gavrila on je prokomentarisao na sledeći način: »On je došao s obostranom željom: i našom i njegovom. Mi smo se nadali da će njegov povratak u Jugoslaviju mnogo doprineti tome da se onemogući rad izvjesnih elemenata u pravoslavnoj crkvi, koji su se u vrijeme okupacije pokazali vrlo rđavo, da bar u pravoslavnoj crkvi budu sređene prilike, da bar ona ne radi protiv države. U ovom kratkom vremenu, od kako se patrijarh vratio u zemlju, mi smo primjetili kod njega izvesno zaloganje u smislu poboljšanja. Ja znam da to ne ide tako lako, jer patrijarh nije svemoguć, ima episkopa koji su potpuno suprotnog mišljenja (...) Bilo bi još preferirao govoriti o tome da će patrijarh Gavril moći da potpuno opravda naše želje, ali ja lično vidim kod njega — iz razgovora koje sam par puta, sa njim imao — nastojanje da se to stanje popravi. Što je pozitivno to je da on oseća da je nacionalno, kao Jugosloven, odgovoran da to popravi, da on shvata, da crkva treba da bude jugoslovenska, odnosno slovenska, nacionalna.«⁴³

Maršal je očigledno bio zadovoljan, ali ne u potpunosti. Izjava je bila i neka vrsta upozorenja. Državni organi su hteli više. Nadali su se da će Crkvu uvući u politiku aktivne saradnje. Godinu dana po Dožićevom povratku bilo je jasno da crkvena hijerarhija, i pored izvesnih ustupaka, nema nameru da i dalje popušta. Kao posledica toga vlasti su ubrzo pokazale drugo lice. Mnogim episkopima zabranjeno je da posećuju svoje eparhije, a neki su i fizički bili napadnuti (episkop Damaskin, na primer, ili mitropolit Josif) ili osuđeni na kazne zatvora. Zemljom je počeo da se širi »spontani« pokret sveštenika koji su želeli da formiraju svoja udruženja sa tri deklarisana principa: reforma crkvenog ustava, pomoć narodnim vlastima i novi izborni sistem u Crkvi.

Rezolucija Kominforma donela je promenu u odnosima države i Crkve. Napadi na sveštenstvo su se smanjili, jer državi nije bio potreban još jedan neprijatelj unutar nje same. Udruženje sveštenika je nastavilo rad, a patrijarh i episkopi su ga i dalje ignorisali. Pretnja od

⁴² R. Grdić, n. d., str. 247—249.

⁴³ Borba, 6. 8. 1947; Politika, 3. 8. 1947, str. 4; 6. 8. 1947, str. 2.

kreiranja autonomnih eparhija bila je potisnuta. Početkom 1949. maršal Tito je čak izjavio kako pravoslavne sveštenike posmatra kao patriote. Međutim, smirivanje u odnosima između SPC i države bilo je samo privremeno. Do zaoštrevanja dolazi ponovo već početkom 1950. godine. Pritisak se naročito pojačava približavanjem zasedanja Sabora maja meseca iste godine. Crkva je napadana u štampi zbog odbijanja da se »adaptira novom društvu« i kontinuiranog protivljenja da ukloni »izdajnike iz svojih redova«, koji su »sve otvoreniye bili neprijateljski raspoloženi prema plodovima oslobođilačke borbe«.⁴⁴ Mislilo se pri tome na episkope Nikolaja Velimirovića, Irineja Đorđevića i Dionisija Milivojevića. Od SPC se tražilo da konačno reši pitanje crkve u Makedoniji, prizna Udruženje sveštenika i pristupi izmeni svog Ustava. Situacija se dramatično menja smrću patrijarha Gavrila, 7. maja 1950. Državni organi se direktno mešaju u izbor njegovog naslednika i potom sve otvorenije vrše pritisak na vrh Crkve i novog patrijarha Vikentija Prodanova da ispune njihove zahteve. Naredne godine nisu donele rešenje nijednog od tih pitanja, ali je stalno odbijanje Crkve da se povinuje željama državnih organa proizvelo progone i suđenja episkopima, stopiranje subvencija i čak zamrzavanje međusobnih odnosa tokom 1954. godine.

RADMILA RADIC

POVRATAK PATRIJARHA GAVRILA DOŽIĆA

Rezime

Za vreme Drugog svetskog rata patrijarh Gavrilo Dožić proveo je okupaciju u zatočeništvu u manastirima Rakovica kod Beograda i Vojlovica. Pred kraj rata prebačen je zajedno sa episkopom Nikolajem u logor Dahau u Nemačkoj. Posle oslobođenja iz nemačkog logora, ostao je neko vreme u Austriji, da bi potom prešao u Italiju. Državni organi u novoj Jugoslaviji bili su iz više razloga zainteresovani da se patrijarh vrati u zemlju i već polovinom 1945. uspostavili su prve kontakte sa njim. U početnoj fazi razvoja odnosa između državnih organa i SPC bilo je teškoća, te se smatralo da će se sa patrijarhom Gavrilom, koga je pratila reputacija antifašiste i Jugoslovena, lakše naći zajednički jezik. Osim toga, povratak srpskog patrijarha u zemlju, iste godine kada je održano suđenje Draži Mihailoviću, trebalo je na unutrašnjem planu da pokaže da novi režim nije antisrpski. Pred međunarodnom javnošću to je trebalo da bude znak (posle suđenja A. Stepinca) da vlasti u Jugoslaviji nisu anticrkveno orijentisane. Sa povratkom je međutim bilo teškoća, što zbog kolebanja samog patrijarha, što iz drugih razloga, tako da njegov dolazak nije imao efekte kakvi su očekivani.

⁴⁴ Vjesnik, br. 23 i 25 iz 1950.

Patrijarh Gavriло se vrlo brzo pokazao žilavijim i otpornijim na državne pritiske, nego što se to od njega očekivalo. On je učinio izvesne ustupke, ali nije bio spreman da prihvati sve što se od njega tražilo. Shvativši da vrh SPC neće saradivati u potreboj meri državnih organa pred kraj 40-tih godina menjaju taktiku, koristeći sve više niže sveštenstvo, organizovano u udruženja pod državnim patronatom, i druge forme rada da bi postigli željene ciljeve.

RADMILA RADIC

THE RETURN OF PATRIARCH GAVRILO DOŽIĆ

Summary

Patriarch Gavriло Dožić spent the occupation during the Second World War imprisoned in monasteries Rakovica, near Belgrade, and Vojlovica. Towards the end of the war he was taken, together with Bishop Nikolaj, to Dachau in Germany. Following liberation from the German camp, he went to Austria and later to Italy. Government authorities in the new Yugoslavia were interested for several reasons in ensuring the Patriarch's return to the country and contacted him in the course of 1945. The initial phases in the relationship between the state and the Serbian Orthodox Church were difficult and it was thought that cooperation might be achieved more easily through Patriarch Gavriло, who was known for his anti-Fascist sentiments and his approval of Yugoslav unity. The return of the Serbian Patriarch in the same year in which Draža Mihailović was tried was meant to demonstrate that the new regime did not hold Serbs in disfavor. It would also show the international community, after the trial of A. Stepinc, that the authorities in Yugoslavia were not opposed to the church. However, the return, hindered by the Patriarch's hesitation and other obstacles, did not pass smoothly and, consequently, did not have the planned effect.

Patriarch Gavriло proved to be unexpectedly unyielding to the pressure made on him by the state. He made certain concessions but was not prepared to accept all that was asked of him. Realizing that the head of the Serbian Orthodox Church would not cooperate sufficiently, government authorities changed tactics towards the end of the forties, turning to the lower clergy, creating state-patronized organizations for them and introducing other activities aimed at achieving the goals desired.

ZORAN JANJATOVIĆ

Asistent pripravnik, Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Kneza Miloša 101

»NARODNO BLAGOSTANJE« I NEMAČKA PRIVREDA 1933—1936. GODINE

Originalan naučni rad

UDC: 338.1(430) »1933/1936«

ABSTRACT: Predmet interesovanja istraživača je problem razvoja nemacke privrede 1933—1936. godine elaboriran u časopisu »Narodno blagostanje« na pitanjima nezaposlenosti i mera za njeno otklanjanje, radništva i organizacije industrije, seljaštva, poljoprivrede i prehrambene industrije, regulisanja proizvodnje i tržista, spoljne trgovine i spoljne trgovine sa Jugoslavijom. Osnov analize su tekstovi objavljeni u časopisu »Narodno blagostanje«.

1. O časopisu »Narodno blagostanje«

»Narodno blagostanje« je bio ekonomski nedeljni list koji je izlazio svake subote od 1929. do aprilskog rata 1941. Vlasnik je bio Aca Pavlović, a u listu su sarađivale mnoge istaknute ličnosti međuratnog privrednog i javnog života, različitih idejnih opredeljenja: Milorad Nedeljković, Dušan Pantić, Milan Stojadinović, Sima Miljuš, Veselin Masleša, Vaso Srzentić, Vilko Vinterhalter, Oton Krstanović i dr.¹ U čitavom periodu izlaženja lista, glavni i odgovorni urednik je bio dr Velimir Bajkić, istaknuti privredni stručnjak. On je između dva rata zastupao brojne inostrane firme u Jugoslaviji i davao ton ekonomskoj publicistici u Beogradu 30-tih godina.²

Pod Bajkićevim rukovodstvom list se nije bavio samo privrednim pitanjima, već i socijalnim, kulturnim i drugim, iako su ekonomske teme preovladavale. Posebna pažnja je posvećivana najvećim i privredno najjačim zemljama (sa izuzetkom Sovjetskog Saveza), kao i zemljama susedima Jugoslavije.

2. Nemačka privreda na početku 1933. godine

Jedna od zemalja kojima je »Narodno blagostanje« posvećivalo posebnu pažnju je i Nemačka, što je sasvim razumljivo, ako se uzme u obzir ne samo njena ekonomska moć, već i njena geografska blizina.

¹ Vuk Dragović, *Srpska štampa između dva rata*, Beograd 1956, str. 107.

² Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1955, str. 286.

Velika ekonombska kriza koja je počela u SAD brzo se prenela na Evropu. Nemačka je bila jedna od najjače pogodjenih država. Zbog finansijskog kraha, strani kapital je povučen iz nemačkih banaka. Isto se desilo i sa kratkoročnim zajmovima. U junu 1931. nemačke banke su se našle pred kolapsom.³ Istovremeno pala je i vrednost akcija za 9,5%.⁴ Broj nezaposlenih ubrzano se popeo na 6 miliona.⁵ Zato nije slučajno što se prve vesti o Nemačkoj u ovom periodu odnose na problem nezaposlenosti.⁶ Iz tog razloga pitanje nezaposlenosti je prvo kojim ćemo se ovde pozabaviti, imajući stalno na umu da je svaka podela privredne problematike na segmente samo formalna i uvedena iz praktičnih razloga.

3. Nezaposlenost i mere koje je nemačka vlada primenjivala od 1933. do 1936. za njeno prevazilaženje

Pišući o planu kancelara Šlajhera za rešavanje problema nezaposlenosti, »Narodno blagostanje« izveštava da on predviđa javne radeve koje bi sa jednom milijardom RM finansirala Rajhsbanka. Po listu, cilj je bilo privremeno olakšanje a ne trajno rešenje.⁷

O tom metodu list piše u drugom članku u istom broju.⁸ Po tom planu, veća zaposlenost bi povećala kupovnu moć masa, a to bi dovelo do porasta potrošnje, a time i proizvodnje. Javni radovi bi bili prvenstveno usmereni na dovršenje započetih i renoviranje postojećih objekata. Pri tome bi finansijsku pomoć pružila Rajhsbanka kroz Gesellschaft für öffentliche Arbeiten i kroz Rentenbankkreditanstalt. Kao i kasnije u sličnim slučajevima, list je skeptičan prema takvim merama koje vidi samo kao palijativne. Time je »Narodno blagostanje« pokazalo svoje preferencije prema starom, liberalnom načinu privređivanja koji isključuje veće mešanje države. Iza ovakvog stava je najverovatnije stajao glavni urednik Bajkić.

Slično je ocenjen i plan nacističkog ideologa Helmuta Stelbrehta o rešenju problema nezaposlenosti putem prisilnog rada. Po listu, to bi bilo skuplje nego što je Stelbreht predviđao, a novac bi morao biti uzet od privrede. Ako namerava da ispunji svoja predizborna obećanja, Hitler će morati da pribegne inflatornim merama, čemu se protive njezini koalicioni partneri predvođni Hugenbergom.⁹

Izveštavajući u junu 1933. o novom zakonu o suzbijanju nezaposlenosti, autor članka Velimir Bajkić konstatuje da i on predviđa kao glavno sredstvo javne radeve koje bi finansirala Rajhsbanka, od novca koji bi utajivači poreza uplatili u zamenu za oproštaj. Autor konstatuje da

³ David Thompson, *Europe since Napoleon*, London 1988²², str. 684.

⁴ Čedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1976, str. 53.

⁵ Slajherov program za suzbijanje nezaposlenosti, »Narodno blagostanje« (dat. NB), 1, 1. 1. 1933, str. 12.; Hitlerov plan za suzbijanje nezaposlenosti, NB, 8, 18. 2. 1933, str. 120.

⁶ Isto.

⁷ Nemački pokušaj oživljavanja privrede u svetlosti konjunkturne teorije, NB, 1, 1. 1. 1933, str. 58.

⁸ Hitlerov plan za suzbijanje nezaposlenosti, NB, 8, 18. 2. 1933, str. 120.

⁹ Velimir Bajkić, Hitlerove mere u cilju podizanja narodnog blagostanja, NB, 24, 10. 6. 1933, str. 373–375.

je težište u borbi sa nezaposlenošću ipak preneto na privatni sektor, te da su se nacisti udaljili od autarhično-dirigovanog modela privrede koji su zastupali pre dolaska na vlast.¹⁰ Vreme je pokazalo da taj zaključak nije bio tačan. Javne radeve u Nemačkoj je u krajnjoj instanci ipak finansirala država, pa je njihov obim bio mnogo manji nego u SAD, da ne bi došlo do inflacije.¹¹

Uprkos znatnim uspesima¹², sredinom 1934. godine akcija zapošljavanja je zapala u krizu.¹³ Kao što je list i predviđao, kvantitativna aktivnost na polju zapošljavanja je dostigla granice, pa je vlast morala da pribegne kvalitativnim merama. Počelo se sa izmenjivanjem radnika koji su bili manje pogodjeni nezaposlenošću, onima koji su bili jače pogodjeni (duže nezaposlenima, sa većim porodicama itd.) »Narodno blagostanje« je proricalo da se dalji uspesi mogu postići samo uz privatnu inicijativu.

Početkom 1936. list izveštava da se akcija zapošljavanja našla na mrtvoj tačci: 1935. zabranjeno je zapošljavanje mlađih od 25 godina i doseljavanje nezaposlenih u gradove. Jedino poboljšanje koje je po autoru članka država još mogla da uvede bilo bi prekvalifikovanje i preselevanje radnika.¹⁴ Poslednji članak o nezaposlenosti u ovom periodu se pojavio u martu 1936.¹⁵ U njemu se tvrdi da bi po okončanju naoružavanja poslednja šansa za veće zapošljavanje bila izgradnja stanova za kojima je uostalom i postojala prava potreba.

Prateći borbu protiv nezaposlenosti u Nemačkoj, »Narodno blagostanje« se pre svega zalagalo za privatnu inicijativu, smatrajući da je državna intervencija vrlo ograničenog dometa. Najveći broj članaka o tom problemu se pojavio 1933. i 1934. godine, što treba objasniti činjenicom da su nacisti najveći broj mera uveli baš tokom ove dve godine. Slične mere su predviđele i ranije vlade, ali ih zbog nestabilnosti i kratkotrajnosti nisu sprovodile sa takvom odlučnošću i istrajnošću kao nacional-socijalisti.

4. Radništvo i organizacija industrije

Zbog svog prvenstveno ekonomskog profila, list se (izuzev pitanja nezaposlenosti) nije u većoj meri bavio radništvom. Jedini članak koji se pozabavio radničkim sindikatima se pojavio 6. maja 1933, povodom Hitlerove racije na sindikalne prostorije 2. V. 1933.¹⁶ List razmatra neizvesnu situaciju koja je time nastala i pripreme za donošenje novog sindikalnog zakona, za koji se u to vreme nije znalo šta će sadržati.

¹⁰ Kako Nemačka finansira javne radeve, NB, 10, 3. 3. 1933, str. 151; Kako Nemačka finansira akciju za stvaranje posla nezaposlenima, NB, 29, 14. 7. 1934, str. 455.

¹¹ Dalje mere protiv nezaposlenosti u Nemačkoj, NB, 29, 14. 7. 1934, str. 456.

¹² Novi metodi u borbi protiv nezaposlenosti u Nemačkoj, NB, 39, 22. 9. 1934, str. 614.

¹³ Da li je »bitka rada« postigla cilj?, NB, 1, 4. 1. 1936, str. 9. (Uprkos velikom broju nezaposlenih, osećao se nedostatak kvalifikovanih radnika, isto.)

¹⁴ Građenje stanova kao poslednja rezervu, NB, 11, 14. 3. 1936, str. 174—175.

¹⁵ Hitler i radnički sindikati, NB, 19, 6. 5. 1933, str. 297.

¹⁶ Andrej Mitrović, Vreme netrpeljivih — politička istorija velikih država Europe 1919—1939, Beograd 1974, str. 295.

Međutim, na sam dan izlaska lista dileme su raspršene ukidanjem sindikata i osnivanjem Nemačkog fronta rada.¹⁷

Krajem 1933. ukinuta su i poslodavačka udruženja. Cilj je bio da se stvori sistem sličan italijanskom korporativizmu koji bi uklonio klasne sukobe, doveo privrednu pod kontrolu režima, a istovremeno sačuvao privatnu inicijativu. O prvim koracima u razvoju tog sistema pisao je Karl Gemind (Gemünd) u »Narodnom blagostanju« od 3. februara 1934.¹⁸

Po novom zakonu o zaštiti nacionalnog rada koji je trebalo da stupi na snagu 1. maja 1934, poslodavci su dobili velika ovlaštenja u organizaciji proizvodnje, dok su imali samo nejasnu i rastegljivo formulisanu obavezu da se »brinu za dobro radnika«. U preduzećima sa više od 20 radnika osnovani su i poverenički saveti koji bi nadzirali funkcionišanje novog solidarnog sistema i prijavljival nepravilnosti poverenicima rada koje bi država postavljala u svakom srežu. Osnovan je i sud socijalne časti koji je mogao da donosi prilično stroge kazne.

List je 31. marta 1934. izvestio o predstojećoj reorganizaciji privrede u 12 grupa, od kojih bi 7 obuhvatalo industriju.¹⁹

1. Rudarska, železna i metalna industrija; 2. Mašinska, elektrotehnička industrija, optika i precizna mehanika; 3. Industrija železnih, limarskih i metalnih proizvoda; 4. Kamena, zemljana, drvna, građevinska, stakarska i keramička industrija; 5. Hemijska industrija, proizvodnja tehničkih ulja i masti, hartije i prerađevina od hartije; 6. Industrija kože, tekstila i odela; 7. Prehrambena industrija.²⁰

Nova organizacija je bila prinudna i pod striktnom državnom kontrolom. Bilo je predviđeno da se na nižim nivoima upotrebe po mogućству već postojeće organizacije. Sve to je pokazalo da su se izjavovile nade »Narodnog blagostanja« da se država neće mešati u organizaciju privrede.

Ovo je potvrđeno i u julu 1934. u vesti o novim administrativnim merama.²¹ U članku se izveštava o skraćivanju radnog vremena, ograničavanju upotrebe mašina, zabrani osnivanja novih preduzeća, odstranjenju nelojalne konkurenциje, kontingenčiranju proizvodnje i regulisanju cena. Pored nestašice sirovina, koja je bila hronična, ove mere su uslovljene željom za punom zaposlenošću i očuvanjem zanatlijskog staleža, što je bila jedna od omiljenih tema nacističke propagande pre dolaska na vlast.²²

U avgustu naredne godine došlo je do drastičnog povećanja moći države u odnosu na privredu: ograničen je promet akcija, povećane sume neophodne za osnivanje preduzeća, a akcionarske skupštine izgubile pravo

¹⁷ Karl Gemind, *Počeci privredne reforme u Nemačkoj*, NB, 6, 3. 2. 1934, str. 83—84.

¹⁸ *Nova organizacija nemačke privrede*, NB, 14, 31. 3. 1934, str. 215—216.

¹⁹ Preostale grupe obuhvatale su: 8. zanatstvo, 9. trgovina, 10. banke i krediti, 11. osiguranje i 12. saobraćaj (isto).

²⁰ *Nekolike plansko-privredne mere u nemačkoj industriji*, NB, 29, 14. 7. 1934, str. 434.

²¹ Richard Grunberger, *The 12-Year Reich. A Social History of Nazi Germany 1933—1945*, New York 1972, str. 186.

²² Isto, str. 193—194.

da raspolažu raspodelom dobiti. Ovo pravo je prešlo na uprave, koje je režim lako mogao da kontroliše.²³

Final touch ovim merama je dat 12. novembra 1936, uredbom po kojoj su privredne grupe imale samo da pod državnim nadzorom sprovode vladine mere.²⁴ Njome su i karteli stavljeni pod državnu kontrolu.

O ekonomskom učinku nemačke industrije u ovom razdoblju saznajemo samo povremeno i uzgred, u vestima od 2—3 rečenice ili u kraćim pasusima o nemačkoj privredi u okviru širih članaka o svetskoj privrednoj situaciji.

U celini uzevši, o industriji je mnogo manje pisano nego o bankarstvu, poljoprivredi, nezaposlenosti ili spoljnoj trgovini, verovatno zato što su te teme bile zanimljivije za čitaoce u agrarnoj i prezaduženoj Jugoslaviji.

5. Seljaštvo, poljoprivreda i prehrambena industrij

Poljoprivreda je bila pogodjena krizom još jače nego neke druge grane, jer je njena prezaduženost i opadanje počelo još pre velike depresije. U takvim uslovima uticajni istočnonemački veleposednici su se izborili za državne subvencije i zaštitne carine. Takvu zaštitničku politiku su isprva nastavili i nacisti.²⁵ Ona je bila u skladu sa njihovim težnjama ka autarhičnoj privredi (što nije bila samo njihova osobenost). Takva politika je potrajala do sredine 1934.²⁶ Ovo je bilo u skladu sa tendencijom laganog istiskivanja aristokratije sa vodećih položaja u društvu.²⁷

Seljaštvo je po nacistima imalo zadatak unapređivanja i očuvanja nemačkog naroda s jedne i obezbeđivanje hrane s druge strane. Zato su se trudili da poboljšaju položaj sela. Dosledno svojoj koncepciji držanja podalje od politike, »Narodno blagostanje« registruje samo drugu funkciju.

Da bi postigli zaštitu seljaštva nacisti su uveli moratorijum na agrarne dugove, kao i otpisivanje dela potraživanja,²⁸ iako je list predviđao da to neće biti dovoljno.

Da bi se obezbedila agrarna samodovoljnost Nemačke, osnovan je Stalež za zemaljsku ishranu.²⁹ U oktobru 1933. kada je list o tome izvestio još nisu bile poznate sve pojedinosti, ali se znalo da će u Stalež biti učlanjeni svi seljaci i obuhvaćena sva trgovina hranom. Zbog regulisanja poljoprivrednih cena istim zakonom, »Narodno blagostanje«

²³ Privredna organizacija u Nemačkoj ima da kontroliše kartele, NB, 51, 19. 12. 1936, str. 826.

²⁴ Nemačka se sve dalje brani od uvoza agrarnih proizvoda, NB, 14, 1. 4. 1933, str. 218; Zabrana uvoza pšenice u Nemačku, NB, 30, 23. 7. 1933, str. 474—5.

²⁵ Objava rata istočno-pruskim junkerima, NB, 23, 2. 6. 1934, str. 360.

²⁶ Grunberger, str. 170—172.

²⁷ Nove mere za zaštitu poljoprivrede u Nemačkoj, NB, 9, 25. 2. 1933, str. 137; Hitlerov priredni program, NB, 19, 6. 5. 1933, str. 293—294.

²⁸ Planiranje u nemačkoj poljoprivredi, NB, 41, 7. 10. 1933, str. 646.

²⁹ Kao br. 18. Uspeh politike u korist seljaka u Americi i Nemačkoj, NB, 16, 14. 4. 1934, str. 247—248; Nemačka izgrađuje dalje svoj žitni sistem, NB, 28, 7. 7. 1934, str. 439.

vidi u tim merama početak stvaranja korporativnog sistema u poljoprivredi.

Cilj je bio da država putem Staleža ovlada poljoprivredom. To se nije krilo i o tome se pojavilo nekoliko članaka.³⁰ Cilj je bio da se proizvodnja prilagodi potrošnji, a makaze cena okrenu u korist seljaka.

Sve manja sloboda, u zamenu za veću socijalnu sigurnost seljaka, postignuta je i zakonom o kolektivizaciji dugova vezanih seljačkih imanja, koji su činili 2/3 svih seljačkih dugova.³¹

Uprkos svim novim merama, nestašice pojedinih namirnica su sejavljale svaki čas. Vlada je pokušavala da to spreči regulisanjem tržišta.³²

»Narodno blagostanje« je 19. septembra 1936. dalo svojevrstan rezime razvoja nemačke poljoprivrede u razdoblju 1934—1936.³³ U tom periodu proizvodnja se nešto smanjila, ali su prihodi malo porasli zahvaljujući rastu cene. Porasla je proizvodnja stočne hrane. Vrednost proizvodnje od 1933. bila je u stalnom porastu, ali je on bio sve manji.

6. Regulisanje proizvodnje i tržišta

Zbog konstantne nestašice sirovina i namirnica, nacistička vlada je bila primorana da pribegava merama regulisanja tržišta, iako takvi postupci nisu bili karakteristični samo za Nemačku. Ono što je karakteristika nacizma je to da su u Nemačkoj ekonomski motivi bili pomešani sa ideološkim, socijalnim i političkim.

Zbog nedostatka deviza u aprilu 1934. je morao da bude ograničen uvoz sirovina i da se ograniči njihovo lagerovanje.³⁴ Posebno je bila pogodena tekstilna industrija a osećao se i nedostatak goriva. U cilju uštede sirovina ograničavano je radno vreme i zabranjivano proširenje kapaciteta.³⁵ Takođe, razvijane su i veštačke sirovine³⁶ i goriva.

Druga deficitarna oblast je bila poljoprivreda. Do osnivanja Staleža zemaljske ishrane u jesen 1933, mera koje su preduzimane u Nemačkoj nisu se razlikovale od onih u drugim zemljama. Osnivanje Staleža (koji je imao pravo da određuje cene) imalo je za cilj stabilizaciju proizvodnje i cena, uz agrarnu samodovoljnost zemlje. Da seljak ne bi pružao otpor novom uređenju, davana mu je odšteta u većim cenama i raznim olakšicama.³⁷ Stalež je imao kontrolu nad uvozom i izvozom hrane. Proizvodnja je prilagođavana potrošnji, čemu su morale da se povinuju i zemlje izvoznice u Nemačku.

³⁰ Kolektivizacija seljačkih dugova, NB, 42, 6. 10. 1934, str. 648.

³¹ Planska borba protiv oskudice u stoci u Nemačkoj, NB, 11, 14. 2. 1936, str. 172—173.

³² Vrednost nemačke poljoprivredne proizvodnje raste, NB, 38, 19. 9. 1936, str. 614.

³³ Jedan dalekosežni plansko-privredni poduhvat u Nemačkoj, NB, 15, 7. 4. 1934, str. 454.

³⁴ Oskudica sirovina i ograničenje proizvodnje u Nemačkoj, NB, 32, 4. 8. 1934, str. 502.

³⁵ Novi snažan plansko-privredni potez u Nemačkoj u oblasti sirovina, NB, 29, 29. 7. 1934, str. 628—629.

³⁶ Gemind, o.c.

³⁷ Nemačka izgrađuje dalje svoj žitni sistem, NB, 28, 7. 7. 1934, str. 439.

Prehrambenu samodovoljnost je imao za cilj i zakon iz leta 1934. o kome list izveštava.³⁸ Novi zakon je dao niz ovlašćenja za raspolaganje letinom ministru poljoprivrede, zavisno od žetve. Slične mere su i ranije postojale, ali nisu bile dosledno sproveđene. Po listu, zakon je predstavljao »završnu fazu u novoj organizaciji žitnog tržišta«.

Regulisanje cena nije išlo glatko ni godinu dana kasnije,³⁹ a pored mera administrativne korišćene su i mere ekonomске prinude, da bi se seljaci naterali na komformiranje sa željama vlasti.⁴⁰ Sličnim meraima se delovalo i na trgovce. Ponekad su te mere podsećale na određenu liberalizaciju, što svakako nisu bile.

Rezultate tri i po godišnjeg regulisanja prehrambenog tržišta je rezimirao dr Hajnrih Vajrih (Heinrich Weirich) u opširnom članku od 25. jula 1936.⁴¹ On konstatuje da je došlo do gotovo potpunog dirigovanja cena hrane i srodnih artikala.

Krajem te godine, kao što je list i predviđeo, došlo je do regulisanja i količina.⁴² Model je dalo kontingentiranje i organizovani otkup mleka.

Pored tog, pojavilo se i nekoliko članaka o regulisanju tržišta stoke i stočnih proizvoda.⁴³

Pored regulisanja cena, nacisti su uticali i na organizaciju trgovine. Ovo se ogledalo u ograničavanju rada (uglavnom jevrejskih) robnih kuća i potrošačkih zadruga, čijem se ukidanju težilo radi zaštite sitnih trgovaca. List je u više navrata izveštavao o zabrani proširivanja robnih kuća i postepenom smanjivanju broja potrošačkih zadruga.⁴⁴ Radi zaštite sitnih trgovaca, moralo se pribeci čak ograničenju detaljne trgovine, o čemu je list izvestio septembra 1934.⁴⁵

Jedan od tradicionalnih načina regulacije tržišta su bili i karteli. Njih su nacisti pre dolaska na vlast žestoko napadali, ali su po dolasku na vlast malo uradili da kartele zaista i eliminišu. Jedina razlika je bila u tome što je nekadašnji kartel cena zamjenjen tzv. kartelom kalkulacije. U starom sistemu kartel je članovima propisivao cenu, a po novom, svaki proizvođač je imao svoju cenu, ali je ona izračunavana po zajedničkoj kalkulacionoj šemi. »Narodno blagostanje« je smatralo da je taj sistem, zbog prevelikog broja proizvoda, praktično neprimeniv.⁴⁶

Vrhunac državne intervencije u oblasti cena je bilo njihovo zamrzavanje u decembru 1936.⁴⁷ Mera je najavljena kao privremena, u cilju

³⁸ Promene u planskoj organizaciji nemačke poljoprivrede, NB, 21, 18. 5. 1935, str. 327—328.

³⁹ Promene u organizaciji nemačkog tržišta, NB, 3, 10. 8. 1933, str. 519.

⁴⁰ H. Vajrih, *Sistem regulacije cena poljoprivrednih proizvoda u Nemačkoj*, NB, 30, 25. 7. 1936, str. 479—480.

⁴¹ Nemačka kolektivizira trgovinu životnim namirnicama, NB, 52, 26. 12. 1936, str. 842—845.

⁴² Plansko uređenje stočnog tržišta u Nemačkoj, NB, 27, 30. 6. 1934, str. 422—423; Planska borba protiv oskudice u stoci u Nemačkoj, NB, 11, 14. 3. 1936, str. 172—173.

⁴³ Nemačka vlada uništava potrošačko zadružarstvo, NB, 38, 16. 9. 1933, str. 602—603; Nemačka menja zakon o potrošačkim zadrugama, NB, 24, 8. 6. 1935, str. 377.

⁴⁴ Mere za ozdravljenje detaljne trgovine u Nemačkoj, NB, 37, 8. 9. 1934, str. 583—584.

⁴⁵ Karteli i pravedne cene u Nemačkoj, NB, 48, 23. 11. 1933, str. 757—758.

⁴⁶ Stabilizacija svih cena u Nemačkoj, NB, 50, 12. 12. 1936, str. 812—815.

⁴⁷ Hitlerova Nemačka i trgovinski ugovori, »Politika«, 19. 3. 1933.

ispunjjenja četvorogodišnjeg plana, ali je list smatrao da će ona samo otežati njegovo sprovodenje.

Uprkos svim meraima regulacije, tokom 1935 i 1936. osećala se nestašica pojedinih prehrambenih proizvoda, što je građane najviše pogodalo. Ovo je na određen način opravdavalo skepsu koju je »Narodno blagostanje« uvek pokazivalo prema državnoj intervenciji na tržištu. Zbog mnogo manje sistematicnosti u praćenju tržišta drugih artikala, nemoguće je reći nešto više o njihovom prisustvu na tržištu Trećeg rajha.

7. Spoljna trgovina

Spoljna trgovina Nemačke u razdoblju između dva rata imala je dva osnovna cilja: obezbeđivanje uvoza hrane i deficitarnih sirovina, kao i izvoz industrijske robe ili reeksport sirovina u cilju dobijanja dragocenih deviza. Ovo se nije menjalo tokom celog perioda, ali su nacisti u spoljnu trgovinu uneli i određene političke motive, posebno kada je reč o trgovini sa jugoistočnom Evropom.

Usled ekonomске krize došlo je do opštег smanjenja obima svetske trgovine, ali su protekcionističke mere (nikako samo nemačka osobenost) početkom 1933. dovele Nemačku u trgovinski sukob sa nizom zemalja izvoznica: Poljskom, Holandijom, Švedskom, Jugoslavijom, Francuskom, Italijom itd.⁴⁸ Ispričava, težeći privrednoj autarhiji, nacisti su samo pogoršali situaciju.

Zatvorivši se za uvoz iz drugih zemalja, Nemačka je ipak htela da sačuva svoj izvoz. Zato se oslobođila vezanih carina na poljoprivredne proizvode, a uvela autonomne carine koje su mogle da se podižu za svaku zemlju posebno, zavisno od stepena ekonomске bliskosti. Uvedeno je i delimično kontingentiranje. Kao prvi sklopljen je trgovinski ugovor sa Holandijom, u kome je »Narodno blagostanje« videlo prototip novog trgovinskog ugovora.⁴⁹

Istovremeno sa sklapanjem trgovinskih ugovora novog modela, u Nemačkoj se javila i ideja o preorientaciji spoljne trgovine: trebalo je uvoziti sirovine iz zemalja koje su bile dobri kupci nemačke robe, a ne iz prekomorskih zemalja sa kojima je trgovinski bilans uvek bio negativan.⁵⁰

Promena u spoljnotrgovinskoj politici se osetila tek u jesen 1933. kada je vlada osetila potrebu da oslabi carinsku zaštitu poljoprivrede da bi obezbedila dalji industrijski izvoz.⁵¹ U tom cilju doneta su dva zakona. Prvi je predviđao ograničenje uvoza iz zemalja koje bi one mogućivale nemački izvoz. Drugi zakon je bio značajniji i on je predviđao centralizaciju i državnu kontrolu nad izvozom. Zakon je predviđao i osnivanje novih spoljnotrgovinskih ustanova, kao i čvršće povezivanje

⁴⁸ Revolucionarna trgovinsko-politička novina u Nemačkoj, NB, 2, 6. 1. 1934, str. 24.

⁴⁹ Nova nemačka trgovinska politika, NB, 19, 6. 5. 1933, str. 294—295.

⁵⁰ Obrt u nemačkoj trgovinskoj politici, NB, 44, 28. 11. 1933, str. 697—698.

⁵¹ Kao br. 49.

već postojećih. Za čudo, list u svemu tome nije video pokušaj kontrole spoljne trgovine od strane države.

Smanjenje svetske trgovine dovelo je do uvođenja principa reciprociteta u trgovinskoj razmeni među državama. Nemačka je bila jedan od predvodnika tog trenda.⁵² Druga tendencija koja se osetila u nemačkoj spoljnotrgovinskoj politici je bila težnja da se zemlje partneri primoraju da svoju proizvodnju prilagode nemačkim potrebama. Izgleda da je tvorac te ideje bio sam Hjalmar Šaht. Po prvi put, ova tendencija je ispoljena u trgovinskom ugovoru sa Mađarskom iz marta 1934.⁵³ Po ovom ugovoru Mađarska se obavezala na veću proizvodnju stočne hrane i uljarica u zamenu za cene više od svetskih. List je u tome video primoravanje Mađarske da uvodi planiranje u poljoprivrodu, ali ne i mogućnosti za nemački privredni i politički prodror u jugoistočnu Evropu.

Takvi ugovori, naizgled primamljivi, bili su mogući zbog nemačkog reeksporta uvezenih artikala, kao i zbog stalnog pasivnog nemačkog klirinškog salda u razmeni sa agrarnim zemljama, što je Nemačkoj dalo mogućnosti da ih ucenjuje i eksplatiše.

U aprilu 1934. »Narodno blagostanje« je javilo o novoj izvoznoj kampanji Nemačke koja kao da je pokazivala da se Nemačka okanula autarhije. Međutim, stalno nove protekcionističke mere o kojima je list izveštavao ipak su budile sumnju.

Problem uvoza sirovina je bio usko vezan za problemom izvoza, a ovaj sa problemom dugova. »Narodno blagostanje« 8 septembra 1934. donosi članak u komе su izneti zahtevi direktora Rajhsbanke Šahta da zemlje poverioci omoguće veći nemački izvoz, kako bi Nemačka dobila devize za otplaćivanje dugova.⁵⁴ Autor članka Bajkić je u potpunosti podržao Šahlove zahteve, jer je Jugoslavija bila u sličnom položaju kao i Nemačka. Članak je ukazao na potrebu oživljavanja svetske trgovine, za šta se i Šaht stalno zalagao, zaboravljujući da je baš Nemačka bila jedan od glavnih ometača tog procesa.

Šahov zahtev nije naišao na odziv kod zemalja poverilaca, pa je Nemačka morala u potpunosti da pređe na klirinške ugovore i tako uništi trgovinski višak, kako konstataže list.⁵⁵ Zbog nedostatka deviza, moralo se strogo kontrolisati njihovo trošenje, u cilju čega je napravljen tzv. »novi plan« čiji organi su postali novoosnovani kontrolni uredi, potčinjeni Centralnom deviznom uredu. U svemu list vidi još jedan korak ka planskoj privredi, pod uslovom da uslede i mere regulisanja potrošnje i cena.

Pošto ni ove mere nisu donele rezultate, početkom 1935. list je nastavio dalja ograničenja uvoza.⁵⁶

Uporedo sa ograničavanjem uvoza išle su i mere za povećavanje izvoza. To se pre svega želelo postići ograničavanjem konkurenčije putem kartela i podsticajem putem premija: od viška ostvarenog na skup-

⁵² Nemačka ne misli menjati svoju trgovinsku politiku, NB, 18, 28. 4. 1934, str. 281—282.

⁵³ Nemačko-mađarski trgovinski ugovor, NB, 13, 17, 3. 1934, str. 185.

⁵⁴ V. Bajkić, Teorije Dr Šahta sa gledišta jugoslovenskih interesa, NB, 37, 8. 9. 1934, str. 579—580.

⁵⁵ Potpuna kontrola uvoza u Nemačkoj, NB, 39, 22. 9. 1934, str. 616—617.

⁵⁶ Poboljšanje!, NB, 1, 1. 1. 1935, str. 6.

ljem nemačkom tržištu finansirao se izvoz na manje profitabilno svetsko tržište. Aprila 1935. list je najavio ove mere, ali kasnije nije izvestio da li su one i sprovedene u život.⁵⁷

8. Spoljnotrgovinski odnosi Nemačke sa Kraljevinom Jugoslavijom

Ekonomска kriza je znatno umanjila i trgovinsku razmenu između Nemačke i Jugoslavije. U jesen 1932. Nemačka je otkazala trgovinski ugovor sa našom zemljom sklopljen 1927. Taj ugovor je isticao u martu 1933., a sklanjanje novog je bila jedna od tema o kojima je »Narodno blagostanje« često pisalo.⁵⁸

Nemačka je bila 1933. treći ili četvrti trgovinski partner Jugoslavije, i u našem izvozu učestvovala sa 9 do 12%. Nemačka je iz naše zemlje uvozila sirovi bakar, jaja, voće, drvo i — zavisno od žetve — pšenicu i kukuruz.⁵⁹ List je predviđao teške pregovore, jer »što su nemačke vlade više isle udesno, to su bivale više agrarno-protekcionističke«. Do sklanjanja novog trgovinskog ugovora Nemačka je primenjivala tarifu najvećeg povlašćenja na Jugoslaviju, što je po Bajkiću praktično onemogućavalo naš izvoz,⁶⁰ izuzev bakra i boksita. Bajkićeva predviđanja su bila mračna: izrazio je strah od daljeg zatvaranja ali je zaključio da bi Jugoslavija to lakše podnela od većine razvijenih zemalja. On se takođe založio za povećanje razmene sa Nemačkom.

Ugovor o trgovinskoj razmeni između dve zemlje najzad je postignut 2. maja 1934, o čemu je list izvestio tri dana kasnije.⁶¹ Ugovor je trebalo da stupi na snagu 1. juna 1934, a njime je Jugoslavija dobila olakšice za izvoz svojih agrarnih proizvoda u Nemačku, a Nemačka za izvoz svojih industrijskih proizvoda u Jugoslaviju. Po oceni lista, to je bio najpovoljniji trgovinski ugovor koji je Jugoslavija u tom trenutku imala. Autor članka zaključuje da »Nemačka želi da bude prijatelj naše narodne privrede«, što je neverovatno naivna konstatacija za tako ozbiljan list. »Narodno blagostanje« je svoje čitaoce upoznalo sa sadržajem novog ugovora tek devet dana po njegovom stupanju na snagu.⁶²

Da sve nije bilo tako ružičasto kao što je isprva izgledalo, svedoči napis iz sredine sledeće godine, u kome se govori o teškoćama naših izvoznika da naplate od Nemaca svoja klirinška potraživanja.⁶³ Jugoslovenski pozitivni saldo ostao je stalni problem u ekonomskim odnosima sa Nemačkom i glavna tema na sastancima odbora iz dve zemlje. O drugom sastanku dva odbora izvestilo je i »Narodno blagostanje« od 4. aprila 1936.⁶⁴ Ova zasedanja nisu ništa promenila, tim pre što Ne-

⁵⁷ Nemačka pred problemom organizacije izvoza, NB, 18, 27. 4. 1935, str. 279—80.

⁵⁸ NB, 6, 4. 2. 1933; NB, 8, 18. 2. 1933; NB, 12, 18. 3. 1933; NB, 20, 13. 5. 1933; NB, 34, 19. 3. 1933; NB, 19, 7. 5. 1934; NB, 20, 12. 5. 1934.

⁵⁹ Pred trgovinskim pregovorima sa Nemačkom, NB, 6, 4. 2. 1933, str. 89.

⁶⁰ V. Bajkić, Trgovinski odnosi sa Nemačkom, NB, 12, 18. 3. 1933, str. 179—80.

⁶¹ Povodom zaključenja trgovinskog ugovora sa Nemačkom, NB, 20, 12. 5. 1934, str. 307—308.

⁶² Šetnja kroz jugoslovensko-nemački trgovinski ugovor, NB, 24, 9. 6. 1934, str. 371—372.

⁶³ Kako da se valutno zaštite izvoznici u Nemačku, NB, 33, 10. 8. 1935, str. 516.

⁶⁴ Jugoslovensko-nemački ekonomski odnosi, NB, 14, 4. 4. 1936, str. 224—225.

mačka nije ni želela promenu: postojeće stanje joj je omogućavalo da eksplatiše agrarne zemlje jugoistočne Evrope. Pri tome je udeo prehrambenih proizvoda u jugoslovenskom izvozu stalno padaо, a udeo sirovina (koje su se mogle prodati i za devize na svetskom tržištu) stalno rastao.

Uprkos budnom praćenju spoljnotrgovinskih odnosa Nemačke, posebno sa Kraljevinom Jugoslavijom, »Narodnom blagostanju« je promakla prava priroda nemačkih veza sa jugoistočnom Evropom. U skladu sa svojom koncepcijom bežanja od politike, list nije pokazivao želju da pronikne u političku pozadinu trgovinskih veza.

9. Banke, tržište kapitala, dugovi prema inostranstvu

Bankarstvo je bilo oblast u kojoj se kriza prvo osetila i iz koje se prenela na druge grane privrede. Zbg toga je »Narodno blagostanje« problemu sanacije banaka posvećivalo mnogo prostora.

U opširnom članku iz januara 1933, glavni urednik Bajkić je opisao nastanak krize i mere koje su dotadašnje vlade preduzimale da se ona prevaziđe.⁶⁵ On je celu akciju video kao svojevrsnu socijalizaciju banaka: poljuljanim bankama država je priskočila u pomoć, ali je za uzvrat postala vlasnik većinskog kapitala. U članku Hajnriha Vajriha iz februara 1936, kad je akcija već bila gotova, iznete su pojedinosti cele operacije.⁶⁶

Bajkić je smatrao da je pomoć države vratila poverenje štediša, dok su banke same bile delimično krive za krizu jer su kratkoročno uzete kredite ulagale u dugoročne investicije.⁶⁷ Takvo mišljenje je delio i Hjalmar Šaht.⁶⁸ Šaht je tome dodao i odsustvo solidarnosti među bankama.

Sanacija banaka je izvršena u dve faze: do 1933. je sanirana pasiva, potom je sanirana aktiva.⁶⁹ Po završetku druge faze, u septembru 1933. pristupilo se trećoj fazi — anketi o uzrocima krize bankarstva i predlozima za buduću bankarsku politiku i zakonodavstvo.⁷⁰ Anketa je konačno završena u novembru 1934, posle čega je donet zakon o bankama koji je predvideo pojačan nadzor države oličene u Rajhsbanci nad bankama.⁷¹ Ovim je državni nadzor produbljen i proširen, a sprovedena je i izvesna decentralizacija — favorizovanjem regionalnih banaka.

Pored sanacije banaka jedna od velikih briga Šahta i njegovih saradnika je bila i sanacija tržišta kapitala. Cilj je bio da se obore kamate, što bi omogućilo veće investicije.⁷² Ovo se želelo postići kupovinom vrednosnih papira sa niskim kursevima od strane Rajhsbanke. Početkom 1934, list je pisao da je Rajhsbanci omogućeno da kupljene har-

⁶⁵ V. Bajkić, *Problem socijalizacije bankarstva u Nemačkoj*, NB, 5, 28. 1. 1933, str. 68—69.

⁶⁶ H. Vajrih, *Sjajan uspeh lečenja bankarske krize u Nemačkoj i Austriji*, NB, 5, 1. 2. 1936, str. 71—72.

⁶⁷ Kao br. 66.

⁶⁸ *Zadaci nemačke bankarske ankete*, NB, 40, 30. 9. 1933, str. 632.

⁶⁹ *Dalje mršavljenje nemačkih banaka*, NB, 29, 15. 7. 1933, str. 459.

⁷⁰ Kao br. 69.

⁷¹ *Bankarska reforma u Nemačkoj*, NB, 52, 22. 12. 1934, str. 823.

⁷² *Mere saniranja tržišta kapitala*, NB, 41, 7. 10. 1933, str. 646.

tije od vrednosti uvrsti u podlogu opticaja. Krajem 1933. to je prošireno i na lombardni posao. Intervencija nije bila velika, ali je imala povoljne psihološke i ekonomski efekte — tržište je živnulo, kursevi skočili, a kamate pale sa 8 na 6,5%.⁷³ Ovo je čak omogućilo da se razmišlja o konverziji državnih zajmova, što bi donelo znatne uštede.

»Narodno blagostanje« je u oktobru 1934. javilo o preorientaciji Rajhsbanke na kupovinu samo državnih hartija od vrednosti, što je izazvano potrebom za finansiranjem javnih radova — država nije više mogla da diže kurseve na tržištu kapitala.⁷⁴

I tokom narednih godina država je dolazila do sredstava konverzija i uzimanjem zajmova.⁷⁵

Problem dugova prema inostranstvu je bio jedan od najtežih problema nemačke privrede i politike. On je izvirao iz potrebe da se plaćaju reparacije i vraćaju zajmovi koji su uzimani da bi nemačka ekonomija stala na noge i sposobila se da plaća reparacije. Dozov zajam 1924. i Jangov plan 1929. su praktično utrli put prestanku plaćanja reparacija (1931) posle Huverovog moratorijuma.⁷⁶ Međutim, dugovi su ostali.

Početkom 1933. Nemačka je izborila produženje moratorijuma na dugove uz istovremeno smanjenje kamata. Po sporazumu, poverioci su deo svojih potraživanja mogli dobiti u markama, a ako bi sume bile suviše velike, Rajhsbanka je mogla zahtevati da se taj novac investira ili posredno transferuje za potrebe turizma ili nemačkog izvoza. Na taj način je Nemačka novcem svojih poverilaca finansirala svoj izvoz.⁷⁷

Zbog smanjenja zlatnih i deviznih rezervi, sredinom 1933, Nemačka je uvela moratorijum transfera svojih dugova.⁷⁸ Moratorijum se odnosio na sve dugove sem kratkoročnih i tekućih robnih dugova. Za poverioca nije došao kao iznenadenje, ali je izazvao nezadovoljstvo.

Dalje smanjenje transfera je objavljeno početkom 1934.⁷⁹ Procenat transfera je smanjen sa 50 na 30%, sem po Dozovom i Jangovom zajmu. Šah je obećao da će Nemačka nastaviti transfer čim dođe no povećanja izvoza. U protivnom, moraće potpuno da obustavi svaki transfer.

Zbog daljeg smanjivanja deviznih i zlatnih rezervi, u junu 1934. Nemačka je postigla nov sporazum sa poveriocima; dospeli kuponi zajmova su se mogli pretvoriti u funding obligacije Konverzione blagajne sa kamatom od 3%. One bi bile isplaćene do 1. januara 1945. Poverioci su mogli tražiti i naplatu svojih potraživanja u gotovom,

⁷³ *Oživljavanje nemačkog tržišta kapitala*, NB, 3, 13. 1. 1934, str. 40.

⁷⁴ *Nemački državni papiri i Rajhsbanka*, NB, 41, 6. 10. 1934, str. 376.

⁷⁵ *Tržište kapitala u službi nemačke konjekture*, NB, 9, 23. 2. 1935, str. 136—137; *Dva nova zajma u Nemačkoj*, NB, 36, 31. 8. 1935, str. 566—567; *Još jedan nemački zajam*, NB, 47, 21. 11. 1936, str. 764.

⁷⁶ Mitrović, o.c., str. 387—388.

⁷⁷ *Novi ugovor o prolongaciji nemačkih kratkoročnih dugova*, NB, 9, 25. 2. 1933, str. 138; *Jedna originalna nemačka kombinacija sa moratornim kamatama*, NB, 41, 7. 10. 1933, str. 646.

⁷⁸ *Nemački transfer moratorijum za dugoročne dugove*, NB, 25, 17. 6. 1933, str. 393.

⁷⁹ *Nemačka na putu potpunog moratorijuma transfera*, NB, 2, 6. 1. 1934, str. 22—3.

ali bi dobili samo 40% vrednosti. O detaljima je trebalo da se Nemačka dogovori sa svakim poveriocem posebno.⁸⁰

Pošto tokom juna 1934. nije postignut sporazum sa poveriocima, uveden je potpuni moratorijum transfera koji je uključivao i Dozov i Jungov zajam. Izuzete su samo obaveze Rajhs banke, Golddiskont banke i kamate za moratorijalne, ranije regulisane obaveze, kao i plaćanje iz redovnog robnog prometa.⁸¹

U sledećem broju list je izvestio o pregovorima sa Holandijom i Švajcarskom. Britanija i Francuska su izrazile spremnost za pregovore, ali su Britanci zapretili prinudnim kliringom ako se sporazum ne postigne. Na ovo su Nemci odgovorili da bi u tom slučaju zabranili uvoz sirovina iz cele Britanske imperije. Po rečima autora članka, to bi potreslo celu svetsku ekonomiju, pa su Britanci ipak počeli da pokazuju znake popustljivosti.⁸² Na kraju članka su izneti Šahovi zahtevi da se smanje kamate na nemačke dugove, Nemačkoj vrati kolonije (da se ne bi odlivale devize za uvoz sirovina) i da se omogući veći izvoz. »Narodno blagostanje« je u potpunosti podržalo poslednji zahtev u opširnoj raspravi glavnog urednika Bajkića.⁸³

U preostalom delu posmatranog perioda nije više bilo članaka o ovom problemu, svakako zbog moratorijuma. Do tada list je ažurno pratilo razvoj tog pitanja, tim pre što su mnoge zemlje, uključujući Jugoslaviju, imale slične probleme.

10. *Zaključak*

Tokom perioda 1933—1936. u »Narodnom blagostanju« je izašlo preko 140 članaka o nemačkoj privredi. Ogromnu većinu predstavljaju kraći informativni članci o trenutnim kretanjima u pojedinim privrednim granama, dok je većih članaka — rasprava — malo. U posmatranom periodu nije se pojavio nijedan članak koji bi u celini prikazao stanje nemačke privrede.

Velika većina članaka je anonimna. Izuzetak su rasprave koje se uvek nalaze na prvim stranicama. Vesti koje je list donosio nekad su donošene bez komentara, a ponekad uz stručno razmatranje određenih mera nemačke vlade, ili uz prognozu daljeg razvoja. U komentarima provejava liberalistički pogled na ekonomiju.

Najviše prostora je posvećeno bankarstvu, finansijama, poljoprivredi i spoljoj trgovini, dok je o industriji manje pisano. Veoma su zapostavljeni zanatstvo, građevinarstvo, turizam i saobraćaj, a o rudarstvu se nije pojavio nijedan jedini članak!

Jedna od tipičnih odlika »Narodnog blagostanja« je gotovo potpuno odsustvo politike sa njegovih stranica. Ono predstavlja svojevrsno nasilno odvajanje privrede i politike i potpuno je neprihvatljivo, pogotovo u politički tako burnom vremenu.

Iz članaka o nemačkoj privredi u »Narodnom blagostanju« ipak se ne može stići celovita slika o ekonomiji Trećeg rajha, iako su pojedini

⁸⁰ Nemačka i njeni poverioci, NB, 24, 9. 6. 1934, str. 373—374.

⁸¹ Teškoće transfera u Nemačkoj, NB, 26, 23. 6. 1934, str. 409.

⁸² Odgovor na nemački moratorijum transfera, NB, 27, 30. 6. 1934, str. 422—423.

⁸³ Kao br. 59.

glavni problemi jasno oslikani. Isto važi za razvoj pojedinih privrednih grana. Za neke od njih list donosi mnoštvo podataka koji po pravilu nisu dovoljno povezani da bi stvorili celovitu sliku razvoja dotične grane.

Na kraju možemo da konstatujemo da »Narodno blagostanje« vrlo stručno izveštava o novostima iz oblasti ekonomije, te da se svakom pojedinom članku malo šta može prigovoriti, izuzev pomalo usiljenog bežanja od politike, ali da se na osnovu praćenja lista, uprkos pregršti informacija, ne može steći dovoljno celovita slika razvoja kako privrede u celini, tako ni pojedinih grana.

ZORAN JANJATOVIĆ

»NARODNO BLAGOSTANJE« I NEMAČKA PRIVREDA
1933—1936. GODINE

Rezime

Jugoslovenska javnost je pokazivala veliko interesovanje za događanja u Nemačkoj između dva svetska rata, posebno za nemačku privrednu, u čemu se ističe časopis »Narodno blagostanje«. Časopis izlazi od 1929. do 1941. godine i u njemu sarađuju mnoge istaknute ličnosti jugoslovenskog javnog i privrednog života kao što su: Milorad Nedeljković, Milan Stojadinović, Veselin Masleša, Velimir Bajkić (glavni urednik i jedan od zastupnika inostranih firmi u Jugoslaviji).

Nemačka je bila jedna od zemalja kojoj je »Narodno blagostanje« posvećivalo posebnu pažnju, s obzirom na interes Kraljevine Jugoslavije za privrednu saradnju sa njom. Interes za ovu visokorazvijenu industrijsku državu u Srednjoj Evropi je poseban posle velike ekonomske krize, pa se u »Narodnom blagostanju« od tada intenzivno prate događanja u privredi ove zemlje od 1933. godine. Veliki broj članaka se bavi pitanjem državne intervencije i autarhijom nemačke privredne politike, nezaposlenošću i merama koje je nemačka vlada prduzimala u periodu od 1933—1936. godine u vezi sa ovom pojmom, zatim nemačkim radništvom i organizacijom industrije, Hitlerovom politikom prema sindikatima, merama regulisanja proizvodnje i tržišta, nemačkom spoljnom trgovinom, posebno spoljnotrgovinskim odnosima Nemačke i Kraljevine Jugoslavije (trgovinski ugovor od 2. maja 1934 i dr.). Zapaža se izrazita apolitičnost »Narodnog blagostanja« kada izveštava o privrednim kretnjima u Nemačkoj.

ZORAN JANJATOVIC

»NATIONAL PROSPERITY« AND GERMAN ECONOMY
1933—1936

Summary

In the period between the two world wars, the Yugoslav public was eager to learn about events taking place in Germany. A special point of interest was German economy to which reference was most often made in the magazine »National Prosperity«. This magazine, published from 1929 to 1941, involved the writing of many public figures and economic authorities, such as Milorad Nedeljković, Milan Stojadinović, Veselin Masleša, Velimiric Bajkić (the magazine's editor in chief and one of the representatives of foreign companies in Yugoslavia).

Germany was given special attention in »National Prosperity« due to the interest of the Kingdom of Yugoslavia in developing commercial relations with it. The writing of »National Prosperity« reflected the interest of central Europe, especially aroused following the great crisis, for economic conditions in this highly developed industrial country after 1933. Numerous articles deal with the question of state intervention and the autarchic German economic policy, unemployment and the measures taken by the German government to fight it between 1933 and 1936, German workers and the organization of industry, Hitler's policy regarding trade unions, measures regulating production and the market, German foreign trade, especially foreign trade between Germany and the Kingdom of Yugoslavia (commercial agreement of 2 May, 1934 and others). It is interesting to note the pronounced apolitical orientation of »National Prosperity« in its reports of economic developments in Germany.

DRAGAN BOGETIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

PROBOJ MEĐUNARODNE IZOLACIJE I EKONOMSKI ARANŽMAN JUGOSLAVIJE SA ZAPADOM 1952. GODINE

Originalan naučni rad

UDC: 339.96(497.1 : 100) »1952«

ABSTRACT: Tema rada su ekonomski odnosi Jugoslavije i zapadnih država tokom 1952. godine i problemi vezani za realizaciju Tripartitne pomoći SAD, Velike Britanije i Francuske. Suočena sa ozbiljnim pri-vrednim teškoćama koje su dovodile u pitanje opstanak političkog si-stema, ali i nacionalne nezavisnosti, Jugoslavija je zbog sukoba sa isto-čnoevropskim državama na koje je do tada isključivo bila ekonomski upućena jedini put za razrešenje krizne situacije videla je u otvaranju prema zapadnim silama i iznalaženju kompromisne, opšteprihvatljive platforme buduće ekonomske, političke i vojne saradnje. Članak je rađen na osnovu arhivske građe Diplomatskog arhiva SMIP-a u Beo-gradu.

Povezivanje Jugoslavije sa zapadnim državama u vreme njenog sukoba sa Sovjetskim Savezom teklo je postepeno i bilo ispunjeno mnogim kontraverzama koje su u većoj ili manjoj meri ograničavale domet međusobne saradnje. Stoga je ta politika taktičkog približavanja Zapadu, usredsređena na probijanje ekonomske blokade komunističkih država, počela da daje značajnije rezultate tek polovinom 1951. i po-četkom 1952. godine. To je, ujedno, i vreme kada je saradnja Jugoslavije sa Zapadom dostigla najvišu tačku, a impozantna cifra primljene ekonomske i vojne pomoći predstavljala realan pokazatelj jugoslovenskog međunarodnog tretmana.¹ On je bio refleksija američko-sovjetskog ri-valstva, dominacije SSSR-a u Istočnoj Evropi i straha od vojne inter-vencije ove sile u Zapadnoj Evropi. Stoga je zapadna podška Jugoslaviji bila motivisana strateškim interesima za sužavanjem prostora pod sovjetskim uticajem i ohrabrvanjem država pod sovjetskom kontrolom za redefinisanjem spoljnopoličkih orientacija. Ona se odvijala u sklopu aranžmana u kome su s jedne strane zajednički i koordinisano nastupale SAD, Velika Britanija i Francuska, a s druge, Jugoslavija.²

¹ O ekonomskim odnosima Jugoslavije i Zapada šire videti: Ljubiša Ada-mović, Džon Lempi i Rasel Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1990. i Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988.

² Taj aranžman iniciran je preporukom Konferencije stručnjaka za ekonom-ska pitanja SAD, Velike Britanije i Francuske održane u Londonu aprila 1951. Tu je dogovoreno da ove države nastave sa pružanjem pomoći Jugoslaviji, ali

Tri zapadne sile su korišćenje ekonomске pomoći nameravale da usmere u pravcu izgradnje takve investicione politike Jugoslavije koja će voditi računa o ekonomskoj opravdanosti i efikasnosti ulaganja, a ne zadovoljavanju vojno-strateških, socijalnih, prestižnih ili drugih neekonomskih potreba i ciljeva. One su se rukovodile imperativom restrukturisanja jugoslovenske privrede od teške i vojne industrije ka lakoj industriji, odnosno proizvodnji potrošnih dobara i hrane. To je bio put da se Jugoslavija kanalise na izgradnju izvozno orijentisane privrede, sposobne za samostalno otplaćivanje stranih dugova, ali istovremeno otvorene za penetraciju strane robe i kapitala.³

Za Jugoslaviju je takva koncepcija razvoja značila odustajanje od ambicioznog investicionog programa, čiji je cilj bilo stvaranje samodovoljne privrede, sa naglaskom na teškoj i vojnoj industriji, nezavisne od kretanja na svetskom tržištu. Jugoslovensko rukovodstvo sprovodilo je program autarhičnog ekonomskog razvoja i izgrađivalo zatvorenu privrednu koja mora sve proizvesti sama, a izvozi samo slučajne viškove roba i to po direktivi partijskog vrha. Takva koncepcija, međutim, podrazumevala je i ubrzaru industrijalizaciju, koja se morala oslanjati na uvoz opreme sa Zapada — na zapadne kredite (ali i na bespovratnu pomoć u hrani i isporuke oružja). Stoga se Jugoslavija našla u poziciji da je, ipak, morala izvoziti na Zapad, jer je to bio jedini način da dođe do deviznih sredstava za otplatu dugova i nabavku sirovina. Tako je jugoslovenska ekonomска politika stalno zapadala u svojevrsnu protivurečnost manifestovanu u raskoraku revolucionarnih idea i pragmatičnih razvojnih imperativa. Taj unutrašnji jugoslovenski raskorak znatno je otežavao saradnju sa zapadnim državama i sklapanje adekvatnih ekonomskih aranžmana.

Ipak, formiranje novih pravno-institucionalnih okvira za saradnju dveju strana, bez obzira na različita polazišta, postaje neminovnost. Tako su 8. januara 1952. Kardelj i američki ambasador Džordž Alen (George Allen) potpisali Sporazum Jugoslavije i SAD o ekonomskoj kooperaciji. To je bio prvi trgovinski bilateralni sporazum koji su Sjedinjene Države zaključile sa jednom socijalističkom državom posle Drugog svetskog rata. Njime se jugoslovenska strana obavezala da će razvijati industriju i poljoprivrednu na »zdravoj osnovi« i da će informisati vladu SAD o projektima koje namerava da realizuje od dobijene pomoći. Sporazum takođe predviđa obavezu Jugoslavije da u SAD, po razumnim cenama, u skladu sa sopstvenim interesima, izvozi potrebne strateške sirovine, da »delotvorno« koristi američku pomoć, stabilizuje svoju valutu i da sarađuje sa ostalim zemljama koje primaju američku pomoć, odnosno da ukloni trgovinske barijere i ekonomski se otvorí prema svetu.⁴

ne individualno, nego na tripartitnoj osnovi. U duhu takvog stava dalja pomoć regulisana je izmenom Bledskih ed-Memoara između triju vlada sredinom jula 1951. Taj dokument izražavao je njihovu spremnost da pomognu napore u pravcu ublažavanja i otklanjanja ekonomskih teškoća i jačanja odbrambene sposobnosti Jugoslavije. Udeo SAD u pomoći bio je 65%, Velike Britanije 23%, a Francuske 12%. — Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva za inostrane poslove (dalje DASMIP), Politička arhiva (PA), 1951, str. pov, f-3, 1423.

³ Isto, 1955, f-3, 332. Politika SAD prema FNRJ 1948—1955.

⁴ Spoljnopolitička dokumentacija, br. 11/1952, str. 439.

Gotovo istovremeno, 8. januara 1952, odvijale su se konsultacije jugoslovenskog ministra inostranih poslova Edvarda Kardelja sa ambasadorom Velike Britanije Ajvom Maletom (Ivo Mallet) i ambasadorom Francuske Filipom Bodeom (Philippe Baudet) u vezi realizacije Tripartitne pomoći Jugoslaviji. Ono što se u svim ovim razgovorima nametalo kao problem, bili su različiti pristupi jugoslovenske strane i zapadnih predstavnika u vezi načina dodeljivanja Tripartitne pomoći, njenog obima i namene.

U tom smislu Kardelj je britanskom ambasadoru naglasio nezadovoljstvo jugoslovenske vlade visinom dodeljenog avansa za prvo tromešće 1952. godine — 25 miliona dolara.⁵ Pored toga, jugoslovenski ministar je ukazao na sporost u dodeljivanju pomoći, neblagovremeno informisanje o njenom prispeću i neadekvatan način dodeljivanja u vidu malih avansa na kraći period, što povlači teškoće u planiranju privredom. Na kraju, Kardelj je napomenuo da je jugoslovenska spoljna politika »vezana za pomoć Zapada i da mi treba da na delu dokažemo našem narodu da on nije ništa izgubio s time da smo prekinuli veze sa sovjetskim blokom, već naprotiv, da je dobio i da je očuvao ne samo nezavisnost svoje zemlje, već i standard svog života i da ima perspektivu za bolji život. Za to je, naravno, potrebno normalno odvijanje očekivane pomoći. Ako bi Rusi u svojoj propagandi protiv Jugoslavije mogli stvoriti uverenje kod našeg naroda da se o pomoći Zapada samo govori, a standard života stvarno opada, to bi moglo stvoriti političke potekoće za nas (...) Velika Britanija mnogo žrtvuje za razvijanje svojih odbrambenih snaga radi očuvanja mira, a jaka Jugoslavija je potrebna ne samo za očuvanje nezavisnosti Jugoslavije, već za očuvanje mira u Evropi, pa i mira u Velikoj Britaniji.«⁶

Britanski ambasador je odgovorio da njegova vlada ceni ulogu koju igra Jugoslavija »protiv sovjetske agresije«, ali da jugoslovensko rukovodstvo ne bi zbog toga smelo da izvede zaključak »da će se pružanje pomoći koja je određena za ograničeni vremenski period i za određenu svrhu, razviti u nešto sasvim drugo«. Stoga je zamerio jugoslovenskom rukovodstvu što dobijenu pomoć od Zapada ne koristi, kako je to predviđeno Bledskim ed-Memoarom, za uravnoteženje platnog bilansa, nego za kapitalnu izgradnju i izmirenje dugova. Time se negativno utiče na povećanje izvozne sposobnosti Jugoslavije i udaljuje od cilja. Kardeljevo upozorenje da će u slučaju nedodeljivanja pomoći koja bi se kretala oko 80 miliona dolara doći do neželjenih političkih komplikacija, Malet je oštro prokomentarisao. Uzao je na to da nije fer (»fair«) pripisivati ove posledice trima velikim silama koje »su pokazale želju da pomognu Jugoslaviju i žele da nastave pružanje te pomoći«. Pre bi se moglo reći da je i uprkos nesebičnoj pomoći Zapada do nepoželjnih posledica došlo »usled loše privredne politike Jugoslavije«.⁷

U želji da proveri jedinstvenost nastupa zapadnih sila po pitanju ekonomске pomoći Jugoslaviji, Kardelj je istog dana kada je vodio razgovor sa Maletom pozvao, ali odvojeno, i francuskog ambasadra Bodea

⁵ Jugoslavija je naznačila svotu od 82 miliona dolara kao neophodnu za prvo polugodište 1952. DASMIP, PA, 1952, f-4, 60.

⁶ Videti: *Zabeleška o razgovoru E. Kardelja sa britanskim ambasadorom Ajvom Maletom, 8. 1. 1952* — DASMIP, PA, 1952, str. pov, f-4, 31.

⁷ Isto.

(Baudet). Pokazalo se, međutim, da je stav francuske vlade identičan sa stavom Velike Britanije, odnosno SAD. Kardelj je istupio sa istom argumentacijom pred Bodea, a francuski ambasador mu odgovorio isto ono što i britanski. Kada se uporede zabeleške o ta dva razgovora, ima se utisak da se radi o ponavljanju istog nastupa sa neznatnom izmenom kurtoaznih fraza. Naime, Bode je, u želji da ublaži svu oštrinu poruke svoje vlade, naglasio da Francuska, kao zemlja suočena sa sličnim izazovima kao i Jugoslavija »sa kojom je vezuju tradicionalne veze i simpatije, može bolje da je razume i bude njen tumač pred Anglosaksoncima koji ne mogu imati iste osećaje i ista razumevanja kao ona«.⁸

Pored različite interpretacije sadržine Bledskog ed-Memoara, kamen spoticanja u odnosima Jugoslavije sa Zapadom bilo je i nerešeno tršćansko pitanje. Naime, zapadni predstavnici su u više navrata ispoljili težnju da ekonomsku saradnju sa Jugoslavijom vežu za rešavanje tršćanske krize. Od jugoslovenskog rukovodstva je traženo da učini značajne koncesije Italiji radi stvaranja povoljnijeg međunarodnog kontakta za realizaciju aranžmana Tripartitne pomoći. Takva politika došla je do izražaja već početkom 1952. godine i njenu suštinu najbolje ilustruje razgovor J. B. Tita sa američkim ambasadorom Alenom i njegovim »zagonetnim« gostom, profesorom Univerziteta »Kolumbija« Filipom Moslijem (Philip Moseley).⁹

Već na početku tog razgovora, vođenog 28. januara 1952, Alen je Titu objasnio da je profesor Mosli dobio važne instrukcije od američkog državnog sekretara Dina Achesona (Dean Acheson) u vezi pitanja Trsta, naglašavajući da je on više zaposlen u Stejt departmenetu nego na Univerzitetu. Delikatnost poruke koju je Mosli trebao preneti nagoveštena je neuobičajeno velikim uvodom američkog ambasadora elaboraciji njenе sadržine. Naime, napomenuo je da državni sekretar SAD šalje poruku Titu »kao prijatelj prijatelju« i stoga mu želi predočiti opasnost i rizik s kojim se može suočiti ako se pitanje Trsta ne reši. U tom slučaju postoji realna opasnost da Kongres odbije predlog predsednika Trumana o dodeljivanju ekonomске pomoći Jugoslaviji. Da bi ublažili jačinu formulacije Alen i Mosli su objašnjavali funkcionisanje američkog političkog sistema gde u Kongresu predsednik nikada nije siguran da li će proći njegov predlog, jer svaki pojedinac može da predloži bilo kakvu promenu i tako onemogući navedenu inicijativu. S obzirom da mnogi članovi Kongresa imaju za svoje birače Amerikance italijanskog porekla, tršćanska kriza može biti uzročnik nepovoljnog obrta u procesu odlučivanja u tom telu o ekonomskoj pomoći Jugoslaviji.¹⁰

Povezivanje rešavanja tršćanskog pitanja i davanja ekonomске pomoći od strane Zapada, tokom 1952. godine, ispoljava se s vremena na vreme u pregovorima jugoslovenskih predstavnika sa američkim i bri-

⁸ Zabeleška o razgovoru E. Kardelja sa francuskim ambasadorom Bodeom, 8. 1. 1952 — DASMIP, PA, 1952, str. pov. f-7, 41.

⁹ Alen je tražio prijem kod jugoslovenskog predsednika izražavajući želju da se još jednom susretnu pred njegov povratak u SAD, gde će boraviti sledeća dva meseca. Ujedno, želeo je i da demantuje glasine da se on više neće vraćati u Jugoslaviju.

¹⁰ DASMIP, PA, 1953, str. pov, f-15, 493. Zabeleška o razgovoru J. B. Tita sa američkim ambasadorom G. Alenom i profesorom univerziteta »Columbia«, P. Moslijem, 28. 1. 1952.

tanskim zvaničnicima.¹¹ Međutim, ono posebno dobija na intenzitetu tek naredne godine kada je tršćanska kriza dostigla kulminaciju, prerastajući u otvoren sukob sa nesagledivim posledicama.¹²

Međutim, nesuglasice Jugoslavije i Zapada oko interpretacije Bledskog ed-Memoara su se nastavile tokom prve polovine 1952. godine. Ni jedna ni druga strana nije odstupala od svog gledišta, tumačeći intenciju ovog dokumenta na svoj način.

U tom smislu je pomoćnik ministra inostranih poslova Bogdan Crnobrnja, odbacujući upozorenje britanske vlade da se Jugoslavija ne pridržava Bledskog ed-Memoara, razložio stav svoje zemlje u razgovoru sa ambasadorom Maletom 18. februara 1952. S obzirom da je glavni cilj navedenog dokumenta postizanje ekonomske i odbrambene vitalnosti Jugoslavije, nužno je razrešiti dva osnovna problema. Prvi je tekući deficit u platnom bilansu, uključujući i odlaganje jugoslovenskih dugova u inostranstvu, a drugi je finansiranje preostalog dela investicionog programa. Što se tiče prvog problema Jugoslavija je dobila pomoć triju zapadnih država i rešila ranije naznačene teškoće. Međutim, pitanje dugova ostalo je nerešeno, kao i pitanje investicija iako je prošlo sedam meseci od kada je izvršena razmena Ed-memoara na Bledu. U takvoj situaciji, nemajući drugog rešenja, jugoslovenska vlada je bila prinudena da izvrši nabavku opreme za više miliona dolara za dovršenje nekih objekata od vitalnog interesa za obezbeđenje odbrambene i ekonomske moći zemlje. Ona smatra da to nije u suprotnosti sa tekstom Bledskog sporazuma »pošto se tamo ne govorи da iz sopstvenih sredstava ne možemo nabaviti investicionu opremu. Mi na takvu klauzulu ne bismo ni mogli pristati, jer bismo to smatrali za mešanje u suverena prava naše zemlje.«¹³

Pokušavajući da iznađe opšteprihvatlјiv kompromis, Malet je predložio da se sugerise izmena Bledskog ed-Memoara da se iz sredstava Tripartitne pomoći može vršiti i nabavka kapitalnih dobara. Jugoslovenska strana je ovo smatrala izlišnim insistirajući na tome da to nije protivno duhu navedenog sporazuma. Radi se nabavci opreme za objekte koji su 80—90% završeni i potrebna su minimalna ulaganja za njihovo puštanje u pogon. To je jedno od prvorazrednih političkih pitanja čije je razrešenje već jednom odloženo zbog blokade Kominiforma. Stoga će jugoslovenska vlada »biti primorana i u buduće, ukoliko se ne nađe rešenje za finansiranje uvoza kapitalne opreme, da odvaja izvesna sredstva dobijena iz našeg tekućeg izvoza, na uštrb ionako oskudnog snabdevanja u tekućim potrebama, radi finansiranja uvoza manjih količina opreme za naše skoro dovršene projekte.«¹⁴

Stav jugoslovenske vlade da se Tripartitna pomoć može koristiti za završavanje ranije započetih objekata nikako nije nailazio na pozitivan prijem na Zapadu. U čitavom nizu razgovora jugoslovenskih i zapadnih predstavnika to je nedvosmisleno predviđeno uz upozorenje na moguće nepovoljne političke implikacije ovakve ekonomske politike. Britanski

¹¹ Videti sumarni izveštaj jugoslovenskog Saveznog ministarstva za inostrane poslove: *Politika SAD prema FNRJ 1948—1955*. Isto, 1955, f-3, 332.

¹² D. Bogetić, *Odnosi Jugoslavije sa Zapadom i Tršćansko pitanje 1948—1954, »Istorija 20. veka«*, br. 1, 1994, str. 123—138.

¹³ DASMIP, PA, 1952, f-4, 302. *Zabeleška o razgovoru pomoćnika ministra B. Crnobrnje sa britanskim ambasadorom I. Maletom*, 18. 2. 1952.

¹⁴ Isto.

ambasador Malet je na to upozorio Lea Matesa u razgovoru vođenom 22. marta 1952. koji je iniciran radi otklanjanja »nesporazuma oko industrijalizacije Jugoslavije«. Napomenuo je da Jugoslavija nema pravo da iz Tripatritne pomoći plaća dugove ili finansira uvoz kapitalne opreme. Vlade triju zapadnih država se nisu obavezale da podmire ekonomске potrebe Jugoslavije na osnovu njene lične procene. To bi značilo pridavati Bledskom sporazumu karakter »blanko čeka« što ni u kom slučaju nije prihvatljivo, kao što uostalom nije ni prihvatljivo to što jugoslovenska vlada hoće da troši pomoć za svrhe za koje ona nije namenjena.¹⁵

S obzirom na nezadovoljstvo zapadnih vlada odnosom Jugoslavije prema konceptu Tripartitne pomoći, dolazi do održavanja Druge tripartitne konferencije februara 1952. u Vašingtonu, čiji je cilj bio konkretizovanje uslova pod kojim će se pomoći dalje moći koristiti. Nepoverenje i zatvorenost zapadnih činilaca prema jugoslovenskom rukovodstvu došlo je do izražaja još u toku priprema za skup. Naime, organizatori su, na relativno oštar način i bez ikakvog obrazloženja, odbili zahtev Jugoslavije da i njen predstavnik učestvuje u radu Konferencije.¹⁶

U Vašingtonu je odlučeno da se od Jugoslavije traži poštovanje odredbi Bledskog ed-Memoara, odnosno da sredstva Tripartitne pomoći koristi isključivo za uravnoteženje svog platnog bilansa, a ne za finansiranje preambicioznog investicionog programa.¹⁷ Pored toga, a iz istih razloga Jugoslavija je upozorena da traži »blagovremeni savet« triju vlada pre ugovaranja bilo kakvih novih kredita, odnosno da više ne traži međunarodne kredite bez tripartitnih konsultacija.¹⁸

Stavovi usvojeni na Vašingtonskoj konferenciji bili su dugo vremena predmet diskusija i sporova jugoslovenskih i zapadnih zvaničnika. Jugoslavija je te stavove smatrala bitnim odstupanjima od sadržine i duha Bledskog ed-Memoara na štetu jugoslovenskog privrednog razvoja. Polazeći sa tog stanovišta, težište međunarodne aktivnosti u vezi ekonomске pomoći Zapada jugoslovensko rukovodstvo stavlja na iznošenje argumentacije da postojeći investicioni plan nije preambiciozan, niti nerealan, a da je to ujedno i najbolji način da se dođe do uravnoteženja platnog bilansa, na čemu insistiraju zapadne države. Po ovom pitanju posebnu ulogu imao je predsednik Saveta za industriju i gradevinarstvo FNRJ — Svetozar Vukmanović Tempo. U sklopu opsežnih razgovora sa specijalnim savetnicima obaveštajnog odeljenja Stejt departmента za Evropu, Averel Harimanom (Averell Harriman) i Robertom Džojsom (Robert Joice), Tempo je izložio stanovište svoje vlade i njegovu kompatibilnost sa globalnim zapadnim opredeljenjima u ekonomskoj sferi. Objasnio je da je izvorni jugoslovenski plan bio zasnovan na sredstvima koja su obećana formalnim ugovorima sa SSSR-om i istočnoevropskim zemljama. Ti ugovori ne samo da su jednostrano raskinuti, nego Jugoslaviji nije isporučen ni materijal koji je već bio plaćen. Stoga je plan bitno redu-

¹⁵ Isto, 307. *Zabeleška o razgovoru L. Matesa sa ambasadorom Ujedinjenog Kraljevstva I. Maletom*, 27. 2. 1952.

¹⁶ Isto, f-14, 282.

¹⁷ Jugoslovenska vlada je uoči Vašingtonske konferencije zvanično iznela suprotan zahtev, obrazlažući ga činjenicom da je finansiranje investicionog programa preduslov ekonomске i odbrambene vitalnosti zemlje. — Isto, f-4, 302.

¹⁸ Isto, f-14, 268 i DASMIP, PA, 1955, str. pov, f-3, 332.

kovan, tako da je sadašnji investicioni program koncentrisan na one ključne objekte čija je gradnja gotovo završena, a koji se odnose na proizvodnju kritičnih sirovina danas i na svetskom tržištu: čelik, ugalj, obojeni metali, drvo, papir, viskoza itd. Gradnja tih objekata gotovo je završena, a oni bi predstavljali samo mrtav kapital ako u toku godine ne bi bila dobijena sredstva, odnosno ako Zapad ne bi udovoljio jugoslovenskim minimalnim traženjima. Napomenuo je da je neprihvatljivo što zapadne sile traže od Jugoslavije da izravna platni bilans, a s druge strane ne dozvoljavaju joj da pomoći upotrebi za investicije bez kojih to nije mogućno postići.¹⁹

Hariman i Džojs nisu negirali opravdanost generalnog ekonomskog kursa Jugoslavije koji je obrazlagao Tempo. Oni su potvrdili da je vlada SAD zainteresovana za privredni prosperitet Jugoslavije i stoga joj i pruža svoju nesebičnu pomoć. Međutim, kao problem istakli su razlike u gledištima Jugoslavije i SAD u vezi tempa i načina realizacije postavljenog cilja. Pored toga, predočili su jugoslovenskoj strani ogromne teškoće koje Međunarodna banka ima u pribavljanju finansijskih sredstava u Velikoj Britaniji i Francuskoj, s obzirom da se vlade tih zemalja plaše da bi u sadašnjoj ekonomskoj situaciji pomoći Jugoslaviji samo još više povećala njihovu inflaciju.²⁰

Slična su stanovišta dvaju strana bila izložena i u nizu razgovora sa predstavnicima ambasade SAD u Beogradu — otpovnikom poslova Jakobom Bimom (Jacob Beam), Ričardom Alenom (Richard Allen) i Harlemom Klivlendom (Harlem Cleveland). Jugoslovenskoj strani je predočeno da vlada SAD nema ništa protiv programa industrijalizacije, ali da je zacrtani »tempo izgradnje prebrz« i da su Jugosloveni »previše nestrpljivi«. Na pitanje Tempa »Zašto se u pogledu kapitalne izgradnje Jugoslavija tretira sasvim suprotno od drugih zemalja kojima se pomoći daje baš za povećanje njihove reprodukcije?«, odgovoren je da se Jugoslavija kasnije od tih zemalja uključila u program pomoći, da je odbrila Maršalov plan i obaveze koje iz njega proističu, a vezane su za evropsku bezbednost. Tempova opaska da Jugoslavija daje veći doprinos u borbi protiv agresije Sovjetskog Saveza nego bilo koja evropska kontinentalna zemlja, ostala je bez komentara.²¹

Višemesecne diskusije jugoslovenskih i zapadnih predstavnika o dajloj strategiji ekonomskog razvoja Jugoslavije nisu imale naročitog efekta na iznalaženje opšteprihvatljive platforme buduće saradnje. Na osnovu dogovora u Vašingtonu, tri zapadne sile su sačinile tekst Ed-Memoara o Tripartitnoj pomoći Jugoslaviji, koji je 10. jula 1952. uručen jugoslovenskoj vladi.²² U njemu su gotovo ultimativno postavljeni uslovi za dodelu ekonomске pomoći. Od jugoslovenske vlade zahtevalo se da smanji godišnji obim investicija i u tu svrhu ustanovi sistem prioriteta; da obavezno konsultuje vlade SAD, Velike Britanije i Francuske u vezi

¹⁹ Isto, f-15. 732. *Zabeleška o razgovoru S. V. Tempa sa A. Harimanom i R. Džojsom, specijalnim predstavnicima Stejt Departmenta, Vašington, 17. 3. 1952.*

²⁰ Isto.

²¹ Isto, 1019. *Zabeleška o razgovorima S. V. Tempa, predsednika Saveta za industriju i građevinarstvo FNRJ, Ž. Veselinova, predsednika privrednog saveta Vlade NR Srbije i B. Crnobrnje, pomoćnika ministra inostranih poslova, sa predstavnicima ambasade SAD: J. Bimom, R. Alenom i H. Kimlerom, 28. 4. 1952.*

²² Isto, f-19. 1953. *Aide-Memoire Vlada SAD, Ujedinjenog Kraljevstva i Francuske o pružanju ekonomске pomoći Jugoslaviji, 10. 7. 1952.*

sa budućim zaduživanjima u inostranstvu ukoliko bi ona išla mimo Međunarodne banke; da pitanje regulisanja dugova reši na Konferenciji kreditora; da hitno uravnoteži svoj platni bilans i preduzme adekvatne mere s tim u vezi. Pored toga, u Ed-Memoaru je nagovušteno da tri zapadne sile nameravaju da bespovratnu ekonomsku pomoć Jugoslaviji u što kraćem roku ukinu, s time što bi je u međuvremenu postepeno smanjivale.²³

Tako restriktivan stav Zapada u vezi produžavanja Tripartitne ekonomskе pomoći Jugoslaviji bio je rezultat ocene da plan razvoja Jugoslavije za 1953. godinu znatno nadmašuje njenu akumulativnu sposobnost, pa i raspoložive kreditne potencijale tri zapadne sile. Očigledno je bilo da je jugoslovenska vlast u projektovanju svoga privrednog plana i budžeta unapred ukalkulisala ne samo zapadne zajmove, nego i bespovratnu pomoć. Za SAD, Veliku Britaniju i Francusku je bilo neprihvatljivo da tako nešto podrži, tim pre što su one i opštu jugoslovensku koncepciju ekonomskog razvoja smatrале neprimerenom i preambicioznom. Vodeće zapadne države su i inače za ekonomski prosperitet Jugoslavije bile zainteresovane samo uslovno, ukoliko bi se ona opredelila za postepeno integriranje u zapadno tržiste i sprovela značajnu političku demokratizaciju. U postojećoj situaciji svoj ekonomski angažman one su svodile u granice neophodne kooperativnosti, dovoljne da se obezbedi odbrambena sposobnost Jugoslavije, odnosno njena nezavisnost u odnosu na Sovjetski Savez i adekvatna unutrašnja stabilnost sistema kako se ne bi dovodila u pitanje realizacija tog političkog cilja. Međutim, u praksi su se gotovo obavezno javljale teškoće u pokušajima Zapada da takvu politiku svede u željene okvire. Jugoslovensko rukovodstvo je, naime, svesno političkog značaja svoje trenutne međunarodne pozicije, uvek pronalazilo način da izbori daleko povoljniji tretman od onoga koji mu je u prvom momentu namenjen. To pravilo se potvrdilo i u slučaju navedenog Ed-Memoara.

Usmena reakcija Jugoslavije na zahteve tri zapadne sile usledila je tri dana po uručivanju Ed-Memoara. Sva oština i odbojnost te reakcije došla je do izražaja u razgovoru J. B. Tita i američkog ambasadora Alena 13. jula 1952. na Bledu. Tito je ovaj dokument, s obzirom na njegov ton, sadržaj i duh, ocenio kao neprihvatljiv. Upozorio je njegove kreatore da ukoliko nisu spremni da promene svoj stav, Jugoslavija će odbiti dalju ekonomsku saradnju i preduzeti mere da samostalno realizuje svoj investicioni plan. »Za nas to neće biti laka odluka, ali mi u tom slučaju ne bi mogli drugačije postupiti, jer bi inače upropastili onaj politički kapital koji smo do sada stekli.

Takva situacija iziskivat će napor da se narodu objasni zašto je došlo do prekidanja pomoći što će povući za sobom takođe i objavljanje njihovog Aide-memoirea i našeg odgovora. Nama je potpuno jasno da ovakav završetak do sada ostvarene saradnje u pogledu pružanja pomoći Jugoslaviji nije poželjan i da on mora da izazove nepoželjne političke posledice koje sigurno ne žele ni oni kao ni mi.

Mi se slažemo sa konstatacijom u Aide-memoaru da pomoć treba što prije da prestane i da se u međuvremenu postepeno smanjuje, me-

²³ Isto.

đutim, mi smo uvijek zamišljali završetak pružanja pomoći kao događaj koji će potvrditi našu dosadašnju prijateljsku saradnju i stvoriti bazu za dalju takvu saradnju, a ne kao događaj koji će pomutiti naše odnose. Mi ne nastojimo da što prije dođemo u situaciju u kojoj nam pomoći neće biti potrebna zato da izmijenimo našu politiku prema SAD, nego zato jer smatramo da nije normalno, da nije ni u našem ni u njihovom interesu da se produži ovakvo stanje. No mi želimo i poslije obustave pomoći da nastavimo sa politikom prijateljstva prema SAD.«²⁴

Rezolutan Titov odgovor i njegova odlučnost u nastupu, sudeći po reakciji Alena, imali su ogroman efekat. Američki ambasador je, naime, odmah posle Titovog izlaganja, počeo da relativizuje značaj Ed-Memoara, ističući da je on rezultat kompromisa stavova triju vlada, pri čemu »on nije siguran u kojim delovima i u kojoj meri se odražava želja i stav njegove vlade.« Napomenuo je da je jugoslovenska vlada »suviše ozbiljno shvatila sadržaj Ed-Memoara... čiji značaj prelazi doduše značaj usmenog razgovora, ali nije nota.« Radi rešavanja nastalog spora predložio je da Ed-Memoar ostane tajna i da se ne objavljuje, već da se pristupi daljim razgovorima čiji eventualni povoljni ishod u vidu sporazuma bi bio prezentiran javnosti.²⁵

Bez obzira na ispoljenu spremnost američkog ambasadora da se sporna situacija prevaziđe i iznade opšteprihvatljiv kompromis²⁶, 28. jula 1952. usledio je jugoslovenski odgovor na Ed-Memoar tri zapadne sile. U njemu su u celini odbačeni prigovori iz navedenog dokumenta kao neutemeljeni, neopravdani i neprihvatljivi.²⁷

Iako su prilikom predaje odgovora ambasadori Velike Britanije i Francuske izrazito negativno reagovali²⁸, posle dve nedelje došlo je do ponovnih kontakata jugoslovenskih predstavnika i predstavnika triju zapadnih sila. Konačan rezultat teških pregovora i mukotrpнog usaglašavanja diplomatskim kanalima bio je Sporazum o produženju Tripartitne pomoći za period od 1. jula 1952. do 30. juna 1953.²⁹

Ovaj sporazum je predstavljao svojevrstan kompromis dveju strana. Jugoslavija je u to vreme bila suočena sa pogubnim posledicama suše koja je ozbiljno dovodila u pitanje goli opstanak stanovništva. Te posledice po žetvu žitarica bile su mnogo teže nego one tokom suše 1950., koja je takođe ozbiljno ugrozila poljoprivrednu proizvodnju u Jugoslaviji. U 1952. godini prinosi pšenice pali su na 35% od fizičkog proseka u predratnom periodu. Ukupna poljoprivredna proizvodnja pala je na 57% u odnosu na nivo iz 1951 (praktičan kraj kolektivizacije i obaveznog otkupa na selu doprineo je neznatnom smanjenju potreba za uvozom). Politika SAD »održavanja Tita na površini« — »keeping Tito afloat« nametala je potrebu urgentnog eliminisanja postojeće disproporcije.

²⁴ Isto, f-15, 1559. *Zabeleška o razgovoru Maršala Jugoslavije J. B. Tita sa ambasadorom SAD G. Alenom*, Bled, 13. 7. 1952.

²⁵ Isto.

²⁶ Takvo opredeljenje vlade SAD naročito dolazi do izražaja tokom razgovora Alena sa Leom Matesom koji je u to vreme zamjenjivao —. Kardelja, s obzirom da je jugoslovenski ministar inostranih poslova bio na višemesečnom lečenju. Videti: Isto, f-15, 1605 i 1670.

²⁷ Isto, f-19, 1953.

²⁸ Američki ambasador Alen je ispoljio umeren stav i držao se rezervisano. Isto, f-15, 1670.

²⁹ *Službeni list FNRJ*, br. 7/14. 6. 1957.

Stejt department je ocenio da drastična nestaćica može da dovede do nezaposlenosti i unutrašnjih nemira, što bi dovelo u opasnost odbranu zemlje, jer bi se povećale mogućnosti oružane intervencije Sovjetskog Saveza. Zapad je, stoga, bio spremna na izvesne ustupke Jugoslaviji, ali ne toliko iz humanih razloga, koliko zbog održavanja njene odbrambene sposobnosti.³⁰

Kompromis dvaju strana postignut krajem leta bio je, refleksija navedene situacije. Jugoslovenska strana se obavezala da će ekonomsku pomoć koristiti za što skorije uravnoteženje platnog bilansa, što ju je obavezivalo da drastično smanji uvoz opreme, revidira svoj investicioni program — odloži brojne investicije i zatraži odgađanje stranih kratkoročnih zajmova. Pored toga, Jugoslavija se obavezala da će konsultovati tri zapadne sile pre ugovaranja bilo kakvih novih stranih zajmova za svoj investicioni program ukoliko oni ne bi dolazili od Međunarodne banke za obnovu i razvoj³¹ i da će sarađivati sa ovim državama radi pronalaženja pogodnog načina za poboljšanje strukture svoga inostranog dugovanja.

Da bi izašle u susret Jugoslaviji vlade triju zapadnih zemalja su u posebnom članu Sporazuma priznale važnost njenog industrijskog razvoja i u tom smislu saglasile se da se Jugoslavija pridržava sistema prioriteta za dovršavanje investicionog programa. Pri ustanovljavanju prioriteta polaziće se od toga u kome stepenu neki projekat doprinosi poboljšanju platnog bilansa i u kom stepenu je dati projekat završen. Isto tako, kao kriterij će se uzimati u obzir i rok potreban za završenje objekta i mogućnost datog objekta da se takmiči na svetskom tržištu.³²

Posle zaključivanja Tripartitnog sporazuma kojim je obezbeđen nadzor Zapada nad korišćenjem pomoći, novac počinje teći. Za 1952. godinu Jugoslavija je primila punih 120 miliona dolara. Od toga američki doprinos iznosio je 78 miliona dolara (65% od ukupne sume), ideo Velike Britanije bio je 27,6 miliona dolara (23%), a Francuska je učestvovala sa 14,4 miliona dolara (12%). Ipak, takoreći čitav iznos Tripartitne pomoći morao je biti strogo namenski korišćen — za nabavku hrane, što je bio i jedini način da se pokrije nedovoljna poljoprivredna proizvodnja.

³⁰ Ljubiša Adamović, Džon Lempi i Rasel Priket, n. d., str. 41.

³¹ Ova tačka reflektuje bojazan Zapada da bi njegova pomoć mogla poslužiti, makar posredno, finansiranju investicionog programa koji je Jugoslavija uporno pokušavala da sproveđe bez obzira na upozorenja svojih spoljopolitičkih partnera da je on preambiciozan i nema adekvatno pokriće niti unutar zemlje, niti u okvirima stranog kreditnog potencijala.

³² DASMIP, PA, 1952, str. pov, f-19, 1953.

DRAGAN BOGETIĆ

PROBOJ MEĐUNARODNE IZOLACIJE I EKONOMSKI ARANŽMAN JUGOSLAVIJE SA ZAPADOM 1952.

Rezime

Uspostavljanje ekonomske saradnje Jugoslavije i Zapada početkom 50-tih godina, u vreme oštре blokovske polarizacije sveta, predstavljalo je značajnu novinu u međunarodnim odnosima i presedan teško prihvatljiv za hladnoratovsku logiku posleratnog sveta.

U to vreme potpuno je apsurdno delovalo da jedna komunistička država sarađuje isključivo sa zemljama suprotne ideološko-političke orientacije, a da svoju vojnu strategiju prvenstveno kanališe na jačanje odbrambene moći u odnosu na blok država pod sovjetskom kontrolom. Međutim, i ovaj put se pokazalo da je u politici sve mogućno. Kao i obično, faktor prevazilaženje uzajamnih političkih animoziteta i antagonizma bili su obostrani interesi. Jugoslovensko rukovodstvo je na taj način ostvarilo svoj cilj — sprečilo intervenciju istočnoevropskih država na svoju teritoriju i saniralo katastrofalno stanje u privredi. Zapadne sile, pak, uspele su da, bar u izvesnoj meri, odvoje od prosovjetskog bloka država jednu potencijalnu članicu i time dovedu u pitanje monolitnost tog pokreta.

Ekonomska saradnja Jugoslavije sa Zapadom predstavljala je ključni preduslov realizacije njene nove spoljnopolitičke strategije usmerene na probijanje međunarodne izolacije i konsolidaciju unutrašnjeg režima. Svoju kulminaciju ova saradnja dostigla je 1952. godine. Naravno, tu se nije radilo o pravoj ekonomskoj saradnji dva relativno ravnopravna partnera. U pitanju je bila bespovratna pomoć zapadnih sila motivisana tako reći isključivo vojnopoličkim interesima. Međutim, to je bio i put da se bar donekle utiče na prilagođavanje jugoslovenske privrede zapadnoevropskim ekonomskim imperativima, što će kasnije imati izuzetan značaj na prelazak na kreditne odnose između dvaju strana i realnije privredne programe u Jugoslaviji.

DRAGAN BOGETIĆ

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN YUGOSLAVIA AND THE WEST IN 1952 AND BREAKING THROUGH INTERNATIONAL ISOLATION

Summary

The beginning of commercial relations between Yugoslavia and the West in the early fifties was a precedent, significant but difficult to conceive at a time in which the world was polarized into blocs and governed by the logic of cold war.

It seemed absurd that a communist country should develop relations solely with countries having opposite ideological and political leanings, while strengthening its defenses against countries belonging to the Soviet bloc. Tsih only showed that, as ever, all is possible in politics. The motive for overcoming political animosity and antagonism lay in mutual interests. Yugoslav authorities achieved their double purpose of preventing the intervention of east-European countries on Yugoslav territory and of healing the country's ailing economy. The Western powers, on the other hand, managed to, at least partly, draw a potential member away from the pro-Soviet bloc, shaking its unity.

Yugoslavia's commercial relations with the West presented a chance to exercise its new strategy in foreign policy aimed at breaking through international isolation and consolidating the position of the regime. These commercial relations, which reached their peak in 1952, were never an actual cooperation between equal partners, they were instead one-sided, irreclaimable aid given by the Western powers and motivated almost solely by military and political interests. However, it was also a way of influencing Yugoslav economy somewhat towards adapting to Western economic requirements, which would later be an important reference for obtaining credits from the West and introducing more realistic economic programs in Yugoslavia.

INTERDISCIPLINARNA KOMUNIKACIJA

PRVOSLAV RALIĆ

Vanredni profesor,

Beograd, Ustanička 179

KAKO ĆE BUDUĆA ISTORIJA OCENJIVATI 20. VEK?

UDC: 94 »19«

ABSTRACT: Tema članka je sagledavanje osnovnih odlika 20. veka sa stanovišta istorije budućnosti. Ocene 20. veka su protivrečne, pa niko u budućnosti neće moći da otkrije bitnu razliku između »ideologije krvi i tla« 20. veka, »autoritarnog« humanizma masa i monopolne ideologije »ljudskih prava«. Članak je rađen na osnovu relevantne opšte literature.

Već smo bili u prilici da čitamo ocene da je 20. vek »stoleće zlih«. To je poznati argument iz »zlog demona«. Njegova glavna premissa jeste utvrđivanje nedokazane pretpostavke, u koju se veruje, da je u 20. veku probuđen demon zla i da se on manifestovao u neviđenoj empirijskoj meri. O tome šire nešto kasnije. Sada je bitno utvrditi da će taj argument ne samo usložiti istinitu ocenu 20. veka već će otvaranjem poznatog pitanja odnosa »moralu i zakona« zamagliti preciznije procene istorijskog sadržaja veka na izmaku.

Drugi razlog za sumnju da će trajati »velika zabuna« oko procesa istorijskog dosega i granica 20. veka jeste argument koji proističe iz promenljivosti opažanja »novih savremenika«. Ljudima 21. veka neće biti od velikog interesa da minuciozno prate promene koje su se događale u 20. veku jer će biti »zauzeti« svojim istorijskim projekcijama. Nove ljudi neće interesovati »kauzalnost« u prošlosti, između ostalog i zato što neće imati živa svedočanstva opažanja o njoj.

Zauzeti drugim istorijskim poslovima i drugim kvalitetom svakidašnjice ljudi 21. veka, među njima i istoričari, često će isticati sveobuhvatnost argumenta obmane koja je zahvatala ljude 20. veka zbog nedovršene interesne igre socijalnih grupa, nacija i država.

U svakom slučaju, umnožiće se ljudi skeptici koji će se susretati sa različitim a suprotnim svedočanstvima (i izjavama) o 20. veku pa ih i to neće podsticati da idu ka sigurnom суду o istorijskoj prirodi i iskustvu 20. veka. U nanosu protivrečnih istorijskih dokumenata (a oni su bili takvi zbog snage protivrečnih tendencija) stvorice se više-manje dovoljan razlog za uzdržavanje od jasnog suda o sadržajima istorijski upravo završenog 20. veka.

Najzad, verovatno ne i poslednje, pojavljuje se novi fenomen razumevanja istorije, vidljiv dobro već pri kraju ovog veka. To je medijski problem. Treba pažljivo saslušati Žana Bodrijara:

»Zaboravlja se po malo previše da je sva naša stvarnost prešla na medijski kabl, uključujući i tragične događaje iz prošlosti. To znači da je prekasno za njihovu proveru i istorijsko shvatanje, jer je ono čime se odlikuje naša epoha i naš kraj veka, činjenica da su instrumenti te pojmljivosti nestali. Istoriju je trebalo razumeti dok je bilo istorije«.¹

Medijska revolucija sa kojom se suvereno već ulazi u 21. vek sakriće od savremenika mnoge istorijske istine 20. veka. Istorija će se filmski praviti, izlagati na kasetama, elektronski označiti, sa novim komercijalnim mitom uobličavati. Ona će se, proizvoljno, crtati na kompjuterima jurišne generacije. Postaće zanimljiva kompjuterska igra. Tada će biti već daleko prošlo vreme kada se neki događaj mogao razobliti, istina otkriti. Jedan istorijski proces može biti otvoren, to je istina, samo kada postoji posledično suđenje. U pravu su, zato, autori koji govore da je sada već dockan za mnoge istorijske procene, analize, jer se nalazimo na drugoj strani istorije, tamo gde ona, to kao da još ne primećujemo, teče na drugim kolosecima i interesima. Sve je manje one istorije koja daje osnova da se prouči istorijski nalaz o onome što se desilo. Ne samo moralna i kolektivna već i istorijska svest postaje medijski efekat. Dovoljan je medijski usklik: »To nije postojalo« i da to za savremenika ne postoji, dovoljni su novi crtani i igrami mitovi, od kojih mnogi i zabavljaju, i da brzo ostane zaboravu sva kob »ideologije krvi i tla« koja je pirovala u 20. veku. Bodrijar je i ovde u pravu: »Istorija nikada ne pušta ponovo ploče«².

Smisao istorijskog

Ako 20. vek u istorijskoj samosvesti ljudi i bude »zaboravljen« ili potisnut, neće to biti veliki ljudski gubitak. Posebno u pogledu vremena čoveka u kvalitativnom smislu te reči. Bolje je u 21. vek ući sa duhovnim pitanjima 19. veka i civilizacijskim velikim inovacijama 20. veka. Čovek mora sa izvora, a ne uvira u 21. vek. Ponornice 20. veka su nedokučive, premnogo ih je, ne zna se gde izviru. Sukob triju mogućnosti u 20. veku nije dao razrešenje. On se iznutra potro. Boljevički komunizam mase, totalitarizma i nasilja, fašizam kao vrhunski rasistički nacionalizam i koncept gradanske demokratije, tri obeležja 20. veka, počela su da se mešaju, prelivaju, kradu jedan drugom metode, čak i ciljeve. Tri velika tragična obeležja epohe: sva tri u krajnjoj liniji totalitaristička i oligarhijska, zasnovana na monopolu sile. Ko će moći u budućnosti da otkrije bitnu razliku između »ideologije krvi i tla«, autortarnog »humanizma masa« i monopolne ideologije »ljudskih prava«?

Zato se i moramo vratiti pitanju: šta je bilo pre pojave tih ideologija, koja su zdrava jezgra osvajanja ljudske slobode, slobode ličnosti i zajednice. Mora se tražiti neko drugo vreme za ljudsku istoriju, a vreme nije puko proticanje već ljudski kreativni i slobodni novi čin. Treba nam istorijska misao takvog vremena. U tu misao spada i iskustvo: ono što je bilo, ono nije. Nek večnosti ostane sve što je prošlo, a istoriji samo ono što čoveka može vratiti njegovoj suštini.

¹ Žan Bodrijar: *Prozirnost zla*, Novi Sad 1994, str. 85.

² Isto, str. 89.

Uvereni smo da će u 21. veku doći do velike metodološke »čistke« u istoriji. Moramo se oslobođiti istorije integralne prošlosti. Identifikacija istorije i prošlosti (one puke, empirijske, »dokumentarne«, koja ne pulsira u savremenicima) nanela je velike štete istorijskoj nauci i istorijskoj samosvesti. Time se, pored ostalog, produžavala ljudska ne-savršenost do naših dana i obnavljala sva ljudska nemoć nastajanja slobodnog čoveka. Otuda i mnogi zastoje u slobodi sve do kraja ovoga veka. Moraće se pitati za stanovište razumevanja čovekove prošlosti. Ona je, bez tog stanovišta, sama po sebi, veliki teret, balast savremenog čoveka. Taj savremeni čovek i jeste još uvek u praistoriji zbog toga što sopstvene i društvene snage nije učinio svojima. Premnogo se živilo unatrag i u tome je izdašno pomagala i klasična istorijska nauka. Naravno, za život unatrag glavnu kriticu snose samoprolamovani i ustoličeni činioci vlasti i društvenog razvoja. Oni su odgovorni za neuomoljivu činjenicu da se čovek učini identičan sa postojećim društvenim stanjem.

Ima već znakova da će se u 21. veku pojaviti i nova istorijska samosvest o tome da istorija nema snagu »objektivnog« ili »prirodnog« zakona, da je ona sopstveno čovekovo delo, bez obzira da li se rađa u formi otuđenja, ili većeg ili manjeg osvajanja čovekove slobode. Prošlost nije ono što je bilo već ono što je čovek uradio i što danas na njega deluje. Zato on može čuvati, ali i menjati svoju prošlost, posebno onu ropsku, nehumanu, agresivnu, protiv drugih ljudi i naroda usmerenu. Istorija shvaćena na takav način nije više puka prošlost, jer je delatno prisutna u sadašnjosti³.

Šta je, dakle, naša prošlost? Evo jednog, po našem mišljenju, relevantnog odgovora: »Jednom riječju, naša prošlost, ukoliko to uopće jest i želimo da bude i naša i prošlost, mora proći kroz naše vlastito dijelo koje ju prenosi u budućnost. Ono više nije samo dijelo prošlosti, nego i dijelo budućnosti koje samo kao takvo može da obnovi i podigne 'na viši nivo djelo (ili djela) prošlosti kao našu kulturnu baštinu, jer je ono samo — kao krčenje budućnosti i otvaranje novih mogućnosti — jedini istinski i realni kriterij koji omogućuje da se u njoj samoj kao prošlosti razluči vrijedno od nevrijednog, trajno od prolaznog, značajno od efemernog, veliko od malog, ono čime se ponosimo od onoga čega se stidimo, bitno od sporednog i površnog, progresivno od reakcionarnog, revolucionarno od kontrarevolucionarnog⁴.

Na takvom razumevanju istorije 21. vek bi mogao da otkrije prednosti i granice 20. veka.

Protivrečne ocene naše epohe

Koliko je nama poznato nijedan ljudski istorijski vek nije naišao na tolike kontraverzne ocene kao što je to slučaj sa 20. vekom. Naravno, za to ima i objektivnih razloga.

Prva decenija 20. veka počela je relativno mirno: na jednoj strani su se iskazivali novi ali važni elementi građanske demokratije, postojao je određeni nivo međudržavne i međunacionalne građanske tolerancije,

³ Vidi delo Milana Kangrge: *Smisao povijesnoga*, Zagreb 1970, str. 164.
⁴ Isto, str. 166.

mnoge monarhije su težile modernom liberalizmu i demokratiji (bilo je tu i prvih rezultata), a na drugoj strani je trajala inercija kolonijalnog sistema, nasilja i rasizma na toj osnovi. Počele su da se pojavljuju i tendencije manifestovanja već uzdrmanih velikih imerija (Austro-Ugarske, Turske, Ruske) u smislu njihovog aktualnog potvrđivanja. Pojavljuju se novi imperijalni zahtevi.

To je i uslovilo da je već u drugoj deceniji 20. veka došlo do lokalnih ratova, a zatim do velikog Prvog svetskog rata. Različite su posledice tog rata. Na jednoj strani dolazi do oslobođanja i ujedinjenja pojedinih naroda (stvaranje prve Jugoslavije), na drugoj, pribiranja snaga za svetski revanš, na trećoj do pojave prve socijalističke revolucije u svetu — Oktobarske revolucije 1917. godine.

Počinju veoma čudni paralelni politički, ekonomski i vojni procesi u svetu. Na jednoj strani imamo pobedu boljševičkog komunizma (koji se brzo deformatiše pretvarajući sovjete u državu), na drugoj strani rastu snage koje će dovesti do fašizma, agresivnog rasizma, do tada nepoznatog u svetu po svom univerzalnom zahtevu da nametne princip »više rase«, »jedino dostojanstvenog naroda na planeti«. Na trećoj strani traju procesi razvoja građanske demokratije, ustavne države, prava građana. U toku tih promena dolazi do jačanja nasilja, totalitarizma i oligarhije i u fašističkoj Nemačkoj i u Sovjetskom Savezu. Bogate i kolonijalne zemlje kriju se iza »demokratskih projekata«. Naravno, u njima ima pozitivne istorijske energije, ali zajedno sa istorijskim licemerjem koje se zasniva na eksploraciji ljudi, radnika i mase kolonijalnih zemalja, posebno Afrike, Azije i Latinske Amerike.

Drugi svetski rat dovodi do naknadnih kompromisa zemalja demokratije sa totalitarnim Sovjetskim Savezom. O tome posebno ubedljivo govori Alaksandar Solženjicin u poznatom predavanju »Sovjetski Savez i Zapad« održanom u Vašingtonu 30. juna 1975. Tu on dokazuje kako i zašto su kapitalisti postali saveznici komunista. On izričito tvrdi da se može reći »hvala« zapadnjačkom kapitalu što je smožden pokret slobode u Sovjetskom Savezu. »I ako se danas lov na ljudska bića sprovodi sa najboljom i najnaprednjom tehnologijom, i zato mogu da se zahvalim vašim zapadnjačkim kapitalistima⁵.

Poznato je da duže vreme traje period »hladnog rata«. Zatim dolazi jedni kažu do »sloma«, drugi do »privremenog potiskivanja« sovjetskog socijalističkog modela. U svakom slučaju, dolazi do poremećaja odnosa među velikim silama. Raspadom i nestankom super-sile SSSR-a, SAD preuzimaju ulogu jedinog arbitra moći na svetskoj pozornici. One i dalje tu svoju moć drže u mimikriji »ideologije ljudskih prava«, iako bi precizno epirijska analiza pokazala da baš SAD spadaju u prvog i najvećeg prekršioča ljudskih prava na planetarnom nivou. One to čine sistemom sankcija protiv određenih zemalja »u ime demokratije« monopolom nad svetskim informacijama, poništavanjem bogatstva različitih kultura, nametanjem svoga jezika za univerzalni jezik sveta, svođenjem ljudskih vrednosti, posebno vrednosti slobode ličnosti i naroda, na sredstvo svojih pragmatičnih političkih i ekonomskih interesa.

Pogledajmo panoramu ocena o bitnim oznakama našeg veka.

⁵ Aleksandar Solženjicin: *Sovjetski Savez i Zapad*, Minhen 1978, str. 11.

Jedni 20. vek smatraju vekom zlih. To je vreme zla koje čovečanstvo do sada nije upamtilo. Nema veka u kome su izvršeni veći zločini. To je ujedno i vek u kome je ubijen najveći broj ljudi od kada postoji čovečanstvo. Totalitarni sistem, na obe strane, sproveo je neslučeni genocid nad ljudima i narodima. Nove institucije zločina dostigle su vrhunac. To su Aušvic, Dahau, Jasenovac. To je Gulag, Sibir. To je i Hirošima. Tu su i moderni logori: sankcije prema »neposlušnim« (čitaj: samostalnim) zemljama. Mnogi istoričari ističu, drugi se sa tim slažu, da je 20. vek najvarvarskiji među svim vekovima, da drži svetski rekord u masovnim ubistvima. Ovo je vek rasizma, mržnje, ultranacionalizma, separatizma, vek hoda ka plemenskoj zajednici ljudi u najmonstruoznijim oblicima etničke mržnje i likvidacije.

Velika grupa marksističkih ideologa, od Lenjina do 1989. godine, kvalifikovala je ovaj vek kao »epohu socijalističke revolucije«. Marksizam je »misao savremene epohе«. Iako j ova ocena u mnogim aspektima dovedena u pitanje, njena inercija je još tu. Javlja se i nuda da će oјaćati, na drugim osnovama, u 21. veku.

Najveći broj istoričara Zapada, a i mnogih drugih socijalnih teoretičara, stoji na stanovištu da će se ovaj vek prepoznavati po slomu komunizma, boljševičkog socijalizma, totalitarnog sistema Istoka. Ovo je vek pobede građanske demokratije, ustavne države i građanskih prava.

Vaskrs ideje slobode

Sa mnogih, pak, strana stižu i upozorenja da svojevrsni totalitarizam, monopol nad nasiljem i presuđivanjem o pravu nacija na samopredelenje — zahvata građansku demokratiju, posebno SAD. Glavni dokaz za tu ocenu jeste razaranje autoriteta Organizacije ujedinjenih nacija (OUN) i njeno pretvaranje u instrument najveće svetske sile. Totalitaristička iskušenja i ponašanja demokratskog sveta aktuelizuju tezu o »kraju istorije«, kao delu slobodnog čoveka, o »kraju demokratije«.

Na izmaku 20. veka kao da se sve jasnije vidi: boljševizam, fašizam i građanska demokratija svode se na zajednički imenitelj: totalitarizam.

Koja je, onda, alternativa vredna iskustva za naredni vek?

To, izgleda, nikada nećemo saznati. Unifikacija je opšta. Sile integracije, koje postoje i koje su objektivne, jednake su silama dezintegracije, koje takođe postoje i koje su objektivne.

Dosadašnja istorija kao da prestaje da bude učiteljica života. Ona nas uči opasnom, nedorečenom, iracionalnom. Mnoga stara pitanja ostaju nerešena: igre Zapada i Istoka, samostalna moć obnove kapitala iza leđa ljudskih potreba i slobode ljudi i nacija, sukob Severa i Juga. Otuda i sva relevantnost pitanja: jesmo li na putu da izbrišemo 20. vek. Hoće li se u 21. veku čuti mnoge stare istorijske ploče ili će one utihnuti?

Ne smemo zaboraviti da je 20. vek paradoksalan i po tome što je u vreme velikog pada humanizma i kulture snažno napredovao u civilizacijskim tvorevinama. Mislimo pre svega na veliki zamah naučno-tehnološke revolucije.

Možda će se ovaj vek upravo pamtitи po slomu kolonijalizma i răđanju naučno-tehnološke revolucije. Sve ostalo je otvoreno. Posebno moralno pitanje na planeti.

Hoće li 21. vek biti radikaljan pokret naroda, pojedinca i država ka nedosegnutim prostorima i sadržajima ljudske slobode. Potrebna je nova nada, vaskrs ideje slobode, obnova sveta bogatih autentičnih ljudskih novih potreba.

Ali, pripazimo na upozorenje. Ono je važno: »Na koncu, možda se godina 2000-ta neće čak ni desiti... sasvim naprosto što će parabola istorije toliko da se spusti u obrnutom smislu da više nikad neće moći da prevaziđe horizont vremena? Istorija je bila jedna asimptotska putanja koja se u nedogled približava svome kraju, ali ga nikako ne do diruje i najzad se udaljuje od njega u suprotnom smeru«⁶.

Hoćemo li iz »doba ekstremizma« 20. veka ka kraju ljudske istorije? Ovaj vek treba proglašiti malim, polupraznim da bi se otvorio prostor čovekove nove istorijske inicijative.

PRVOSLAV RALIĆ

KAKO ĆE BUDUĆA ISTORIJA OCENJIVATI 20. VEK

Rezime

Više je razloga zbog kojih se ljudi u 21. veku neće ozbiljnije baviti »istorijskom istinom« 20. veka. Olaka ocena da je 20. vek »stoleće zlih« neće mnogo uzbudjavati ljude a ni istoričare 21. veka. Nova svakidašnjica i nove istorijske projekcije za sledeći vek činiće izlišnim bavljenje istorijskim događajima 20. veka. Neće biti podsticaja za bitan i celovit sud o ovom veku. Uticaj masmedija je u tome gotovo presudan. Danas masmediji »kroje« i prošlost i savremenost i budućnost. Više nema istorije kao ljudskog događanja. Sve je prešlo na medijski kabl. Istina je što kažu oni koji imaju monopol nad medijima. Ruše se stari mitovi, stvaraju novi.

Nel treba gubiti vreme na otkrivanje istine o 20. veku. Bolje je u 21. vek ući sa pitanjima koja se tog veka tiču i sa velikim civilizacijskim inovacijama 20. veka. Na planu duha reč je o oskudnom veku. Niko u budućnosti neće moći da otkrije bitnu razliku između »ideologije krvi i tla« 20. veka, autoritarnog »humanizma masa« i monopolne ideologije »ljudskih prava«. Bićemo oslobođeni istorije integralne prošlosti.

Protivrečne ocene 20. veka se ne daju razrešiti. Na njegovom izmaku kao da se jasnije vidi: boljševizam, fašizam i građanska demokratija — svode se na zajednički imenitelj. Hoćemo li iz doba ekstremizama 20. veka ka kraju ljudske istorije? Ovaj vek treba proglašiti malim, polupraznim, da bi se otvorio pravi prostor čovekove nove istorijske inicijative ka vaskrsu ideje i čina individualne i društvene slobode.

⁶ Žan Bodrijar: *Prozirnost zla*, Novi Sad 1994, str. 92—93.

PRVOSLAV RALIĆ

HOW WILL HISTORY EVALUATE THE 20th CENTURY IN THE FUTURE?

Summary

There are several reasons why people in the 21st century will not bother to search for the »historical truth« of the 20th century. The cursory opinion that the 20th century is »the century of evil« will not rouse the attention of historians or of other people in the 21st century. The present and new historical conjectures for the coming century will make superfluous any attention given to historical events of the 20th century. There will be no motivation for reaching a comprehensive and meaningful evaluation of that century. The transition caused by the mass media is almost decisive. The mass media »presents« the past, present and future. History as a sequel of human events no longer exists, it has been absorbed by the media cable. Truth is what those who rule the media tell us. Old myths are destroyed, new ones created.

Time should not be wasted in discovering the truth about the 20th century. It is better to embark on the 21st century with questions regarding the new century and armed with the great inventions of the 20th century. A modest century where matters of the spirit are concerned. No one in the future will be able to unravel the essential difference between the »ideology of blood and soil« of the 20th century, the authoritarian »humanism of the masses« and the monopolistic ideology of »human rights«. We shall be free of the history of the integral past.

Contradictory evaluations of the 20th century are not easily resolved. Towards the end of the 20th century it seems easier to see: bolshevism, fascism and bourgeois democracy come down to the same common denominator. Will we go from the extremes of the 20th century to the end of human history? This century should be declared small, almost void in order to make place for man's new historical initiative, for the growth of ideas and the act of individual and social freedom.

ISTORIJA ISTORIOGRAFIJE

UBAVKA OSTOJIĆ-FEJIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

NOVIJA KRETANJA U ISTRAŽIVANJIMA SAVREMENE ISTORIJE U FRANCUSKOJ

Originalan naučni rad

UDC: 930.1(44) »19«

ABSTRACT: U članku se prikazuju novija kretanja u istraživanjima savremene istorije u Francuskoj. Pod uticajem najnovijih događaja krajam 20. veka i u francuskoj istoriografiji dolazi do preispitivanja, pa se primećuje i zaokret od konцепција »Anal« prema »događajnoj« istoriji. Osnova rada je relevantna francuska literatura.

Istraživanja savremene istorije u Francuskoj, kojima su odlučujući podsticaj davali istoričari okupljeni oko časopisa »Anal«, nalaze se krajem 20. stoljeća pred novim raskršćima i iskušenjima. Svojevrsni pokazatelj stvaralačkog nemira, gotovo zebnje, jeste veliki broj radova teorijske i metodološke prirode koji su proteklih godina objavljeni u francuskim časopisima za savremenu istoriju.

Simbolična smena stoljeća i milenijuma jeste dobrodošao povod, ali nikako ne i razlog. Časopis »Anal« započeo je kritičko preispitivanje pokreta koji je oličavao više od pola stoljeća, i koji je suvereno vladao francuskom savremenom istorijom, upravo o 60-godišnjici izlaska prvog broja (1929—1989)¹. Razlozi koje je tek trebalo otkriti naveli su najpronicljivije među istraživačima savremene istorije u Francuskoj da se upitaju zašto poluvekovna saradnja uspostavljena daleke 1929.godine između istoričara i istraživača drugih društvenih nauka — posebno sociologije — više nije, ili nije u tolikoj meri delotvorna i zašto je potrebno novo epistemološko razgraničenje? Odnosi između istorije i sociologije, do osnivanja »Anal«, zasnivali su se na uzajamnom epistemološkom isključenju. Šarl Senjobos, istraživač moderne istorije i jedan od osnivača pozitivističke škole u istoriografiji, pozivao se, na prelazu između 19. i 20. veka, na mišljenje Fistela de Kulanza, kada je tvrdio da je istorija »nauka o društvenim činjenicama, dakle sociologija«. Nasuprot tom mišljenju, Emil Dirkem, utemeljitelj sociologije kao aka-

¹ Povodom obeležavanja izlaska prvog broja objavljeno je nekoliko zanimljivih teorijskih i metodoloških radova upravo iz oblasti odnosa savremene istorije i drugih društvenih nauka. Pominjemo najznačajnije: Robert Boyer, *Economie et Histoire: Vers de nouvelles alliances*, »Annales«, Novembre-Décembre 1989, 1397—1426; Marcel Roncayolo, *Histoire et Géographie: Les fondements d'une complémentarité*, Isto, 1427—1434; Gérard Noiriel, *Pour une approche subjectiviste du social*, Isto, 1435—1459; Alain Boureau, *Propositions pour une histoire restreinte des mentalités*, Isto, 1491—1504.

demskie discipline, zamerao je istoričarima sklonost ka nominalizmu i u pionirskom delu »Pravila sociološkog metoda« tvrdio da je suvišno istraživati sve činjenice vezane za jednu individualnu pojavu, pošto samo jedno dobro izvršeno posmatranje omogućava da se uspešno izvede zakon. To je poziv sociologije. Ove naizgled nepomirljive razlike ublažene su osnivanjem »Anal«.

Posezajući podjednako za istorijskim kao i za sociološkim metodom, tražeći u istoriji i modele (strukturu) i jedinstvenost, odnosno neponovljivost događaja, analisti su bez većih posustajanja i nedoslednosti doveli francusku savremenu istoriju do kraja 20. stoljeća. Za generacije istoričara, čak i onih koji se nisu neposredno pozivali na njihovo iskustvo, višeglasje je uvek postojalo — analisti su predstavljali neku vrstu moralne paradigm u svojoj nauci. Otkud, dakle nelagodnost i kolebanja? Jednoznačan odgovor nije lako pružiti, mada je najbliži istini bio redakcijski (nepotpisani) uvodnik za jubilarni broj 1989. godine, koji je skretnao pažnju na određenu rehabilitaciju »dogadajnog« u istoriografiji, pa i izvesno vraćanje istoricizmu. Naime, neprekidno insistiranje na više-slojnosti istorije, na fenomenu »dugog trajanja«, kao da je uspavalo osetljivost jednog broja istoričara, bliskih analistima, za sve pojave kojima se »novo« događa u istoriji. I to upravo u trenutku kada je praksa na dobrom delu Zemljine površine iz temelja poljuljala neke modele »srednjeg« i »kratkog« trajanja (konjunkture i događaje), tako rado korišćene u savremenoj istoriji: na primer, društvenu praksu koja je na ravni savremene istorije proizvela i održavala »realni socijalizam« u zemljama Istočne Evrope. Masovni, naizgled spontani pokreti, koji su decenijama postojeću »konjunkturu« odstranili i istorijski marginalizovali, pokazali su da je budućnost, s jedne strane, u celosti ugrađena u prolosti, ali sa druge strane nesaglediva primenom metoda stavljanja u različite, nedodirljive vremenske ravni, koji su analisti rado primeđivali. Neosetljivost na »dogadajno«, tako svojstvena francuskoj istoriografiji, još od vremena pobjede nad pozitivizmom i osnivanja »Anal«, time je izgubila svoje metodološko utemeljenje, svoj »alibik«. Pred razrušenom »konjunkturom«, pojedinci izvan istorijske nauke davali su uglavnom retorska i prigodna tumačenja, a istraživači savremene istorije mogli su se prisjetiti da je proticanje vremena, a ne njegovo razvrstavanje, jedina prava specifičnost istorije u odnosu na druge društvene nauke.

Kretanjima u francuskoj savremenoj istoriji svakako pogoduje i pomenuta atmosfera smene epoha i podsećanje na velike događaje 20. veka, koji iz oblasti zbira individualnih polako prelaze u kolektivno pamćenje, podstičući time drugu vrstu interesovanja. Od velikih tema savremene istorije koje privlače pažnju francuskih istoričara, u meri u kojoj je to pojedincu moguće, treba izdvojiti društvenu i političku krizu Francuske između dva rata, Drugi svetski rat, pokret otpora i veoma bolno pitanje kolaboracije, posebno u svetlosti progona i izručenja Jevreja, problemi kolonijalne istorije i dekolonizacije i, najzad, iz novijeg vremena, problemi oblika i krize prakse socijalizma u Francuskoj i drugim evropskim zemljama.

Posledice Prvog svetskog rata zaokupljaju pažnju savremene francuske istoriografije. Izrazito segmentiranje francuskog društva (ekonomsko, socijalno, demografsko itd.), nakon završetka Prvog svetskog

rata, koje je načelo nacionalni i državni organizam Francuske u prevečerje Drugog svetskog rata, predmet je stalnog proučavanja. Nekoliko okruglih stolova i tematskih brojeva časopisa posvećeno je pokušajima rekonstrukcije i tumačenja intelektualne i moralne klime Francuske između dva rata. U zemlji koja je modernoj evropskoj političkoj misli zaveštala tradicionalnu podelu društvene i političke pozornice na »levicu« i »desnicu«, zanimljivo je uočiti da i savremena istorija u podeli specijalizacija, kadrovskoj, metodološkoj, itd. prati i poštuje ovu podelu.²

Drugi svetski rat privlači osobitu pažnju francuskih istoričara. Kao i na našem prostoru, uočljiva je snažna sklonost ka introspekciji i preispitivanju vrednosti. Novija istraživanja u kolaboraciji višiskog režima vide ne samo očajnički pokušaj dela činovničkog aparata da se spasi »što se spasiti može«, već i delotvorno oruđe u ostvarenju nekih ciljeva novog poretku: posebno je to slučaj sa odnosom višiskog aparata prema Jevrejima.³

Pomenuta dela kao moralni putokaz nailaze na snažan odjek u kulturnoj javnosti, često razočaranoj besprekornim građanskim i političkim karijerama jednog dela članova bivšeg višiskog aparata u posleratnim godinama. Nastavljući tradiciju velikih sinteza posvećenih istoriji Francuske, nekoliko kolektivnih i individualnih dela posvećeno je pokretu otpora u Francuskoj i posleratnoj rekonstrukciji do uspostavljanja De Golove Pete republike.⁴ Uočljiv je, međutim, »paralelan tok« između

² Na primer, u proučavanju dva relevantna pitanja za politički i duhovni život nacije između dva rata, pitanju vlasti i percepciji istorije, kojima je ugledni časopis »Revue d'Histoire moderne et contemporaine« posvetio posebne brojeve. Serge Bernstein, *La perception de la puissance par le parti radical-socialiste*, Revue d'Histoire moderne et contemporaine, 1984, 619—636; Jean-Jacques Becker, *La perception de la puissance par le parti communiste*, Isto, 636—643; Danièle Zaraffa, *La perception de la puissance dans la formation démocrate-chrétienne*, Isto, 643—658; Rosemonde Sanson, *La perception de la puissance par l'Alliance démocratique*, Isto, 658—666; Jean-Paul Brunet, *Le PPF et la notion de puissance nationale (1936—1939)*, Isto, 666—678. Ista politička razgraničenja pohe primjenjena su i za proučavanje istorije u službi pedagogije: Olivier Dumoulin, *Les Annales d'Histoire économique et sociale face au problème de l'enseignement de l'histoire* № Hors serie, 1984, 19—31; Danièle Tartakowsky, *Le PCF et l'enseignement de l'histoire avant la Seconde guerre mondiale*, Isto, 31—41; Michèle Cointet-Labrousse, *Le gouvernement de Vichy et les réformes de l'enseignement de l'histoire*, Isto, 41; Jacques Gourault, *Instituteurs syndiqués et enseignement de l'histoire entre les deux guerres*, Isto 139—165; Jacques Portes, *Autour de la révolution de l'enseignement de l'histoire*, Isto, 183—193; Jean Peyrot, *Les réalités de l'enseignement de l'histoire des années 1930 aux environs de 1960: approches et bilan provisoire*, Isto, 193—213. Henri Dubief, *Cent ans d'enseignement de l'histoire*, 1881—1981, *bilan du Colloque*, Isto, 213.

³ Philippe Burrin, *La dérive fasciste, Doriot, Déat, Bergery, (1933—1945)*, Paris 1989; Yves Chevalier, *L'antisémitisme. Le Juif comme bouc émissaire*, Paris 1990; Jean Paul Cointet, *La légion française des Combattants. Vers le parti unique, Vichy 1940—1945*, Paris 1991; Michèle Cointet-Labrousse, *Vichy et le fascisme*, Paris 1988; Etienne Dejonghe, *L'Occupation en France et en Belgique, 1940—1944*, Paris 1988; Marc Ferro, *Pétain*, Paris 1988; Georges Wellers et Serge Klarsfeld, *La France et la question juive*, Paris 1984; Harry Roderick Kedward, *Naissance de la Résistance dans la France de Vichy*, Paris 1991; Pierre Milza, *Fascisme français. Passé et présent*, Paris 1988.

⁴ François Bloch-Lainé et Jean Bouvier, *La France restaurée, 1944—1954. Dialogue sur les choix d'une modernité*, Paris 1987; Jean-Baptiste Duroselle, *L'abîme 1938—1945*, Paris 1983; Pierre Gerbet, *Le relèvement, 1944—1949*, Paris 1991; *Histoire économique et sociale de la France dirigée par Fernand Braudel et Ernest*

savremene istorije kroz prizmu »višijskih godina«, i nacionalne istorije u kojoj je u središtu pokret otpora i De Golova diplomatska i politička borba za priznanje kontinuiteta Francuske i derogaciju režima u Višiju. Mnogo toga razdvaja pomenuta dva krila u francuskoj savremenoj istoriji: izvori, metodi, sve do suprotstavljenih moralnih predznaka u izlaganju rezultata. Povezuje ih, međutim, trajan interes naučne i šire čitalačke publike za godine Drugog svetskog rata.

Istorija kolonijalne imperije i posebno procesa dekolonizacije posle Drugog svetskog rata takođe je nepresušna tema francuske savremene istorije.⁵ Tako je istorija rata u Indokini i alžirskog rata ujedno i istorija francuskog društva u ogledalu, kroz sukobe dela studenata i intelektualaca sa određenim tradicionalističkim segmentima društva u procesu dekolonizacije.⁶

Nešto usled potreba univerzitetske nastave, a nešto usled pomenu-tog interesovanja javnosti, savremenu istoriju u Francuskoj danas u znatnoj meri odlikuje zaokupljenost nacionalnim problemima: istorija drugih evropskih i vanevropskih nacija zanimljiva je ukoliko dotiče francusku istoriju, što je donekle slučaj u velikim ratnim i političkim sukobima 20 veka, ali sve ređe na koncu procesa dekolonizacije i svoje-vrsnog redimenzioniranja francuske politike u okvirima evropske zajednice. Najveće interesovanje francuske savremene istorije je za vo-deće ekonomski i vojne sile savremenog sveta SAD, Rusiju i Kinu, a u osletno manjoj meri za prošlost evropskih suseda i partnera, što može izazvati nedoumicu. No, i tu je teško tražiti doslednost. Tako je francuska istoriografija jedno vreme veće interesovanje ispoljavala za Kanadu nego za SAD, s obzirom na broj sunarodnika koji u njoj žive (frankofonskih Kanađana).⁷ Savremena istorija SAD utemeljena je u Francuskoj najviše zaslugom dvojice velikih istraživača savremenog doba, Pjera Renuvena i Žana Batista Dirozela.⁸ Prva katedra za američku istoriju otvorena je u Francuskoj na Sorboni tek 1967. godine.⁹ Prirodno je bilo očekivati da će bilateralni francusko-američki aspekti savremene američke istorije podstaknuti veće istraživačke napore od unutrašnje

*Labrousse T. IV 3 vol. »Années« 1950 à nos jours. Conclusions générales, Paris 1984; Jean-Pierre Rioux, *La France de la Quatrième République*, Paris 1985; Odile Rudelle, *Mai 1958. De Gaulle et la République*, Paris 1989.*

⁵ Alžirski rat bolno je urezan u kolektivnom pamćenju Francuza. Sadašnji interes za njegovo proučavanje nije samo jubilarnog karaktera: proteklo je četrdeset godina od njegovog početka (1954—1994). U Francuskoj je prisutna velika zajednica Francuza iz Alžira (pieds noirs), kao i Alžiraca arapskog i berberskog porekla koji su posle proglašenja nezavisnosti takođe našli utočište u Francuskoj (harkis). No, možda najakutniji neposredni interes za proučavanje alžirskog rata valja tražiti u sadašnjim previranjima koja iz temelja potresaju Alžir, na raskrsnici između islamskog integrizma i principa laičke države, za koje se zalaže poredak.

⁶ *Indochine Alerte à l'histoire. Ni opprobre ni oubli*, Paris 1985; Alain Rustcio, *Les communistes français et la guerre d'Indochine 1944—1954*, Paris, 1985; Daniel Le Couriard, *Les socialistes et les débuts de la guerre d'Indochine (1946—1947)*, »Revue d'Histoire moderne et contemporaine« II, 1984, 74; Jean-Pierre Rioux (sous la direction de) *La Guerre d'Algérie et les Français*, Paris 1990.

⁷ Yves-Henri Nouailhat, *L'histoire du Canada vue de France*, »Revue d'Histoire moderne et contemporaine« II, 1990, 230 i dalje.

⁸ Jean-Baptiste Duroselle, *DeWilson à Roosevelt. Politique extérieure des Etats-Unis*, Paris 1960.

⁹ Claude Fohlen, *Bilan de l'Histoire américaine en France ou testament d'un américainiste*, »Revue d'histoire moderne et contemporaine«, 37, 1990, 349—354.

američke istorije: to se posebno odnosi na istoriju francusko-američkih odnosa u presudnim razdobljima Prvog i Drugog svetskog rata¹⁰. Pripadnici su, posebno u naučnim časopisima, i radovi posvećeni unutrašnjoj američkoj istoriji¹¹.

Interesovanje za sovjetsku, posebno rusku savremenu istoriju, podstaknuto je u poslednjoj deceniji krizom realnog socijalizma i pojavom novih država u okviru nekadašnjeg Sovjetskog Saveza i u Istočnoj Evropi. Verovatno usled silovitosti i brzine promena, kao i nedostatka istorijske distance, relativno je malo istorijskih sinteza posvećenih poslednjim godinama Sovjetskog Saveza (razdoblju Gorbačova — prestrojci), i obnavljanju ruske države pod Jelcincem.¹² Nasuprot relativnoj oskudici istorijskih radova, brojni su prevodi memoarskih dela istaknutih učesnika sovjetske i ruske istorije na francuski jezik (na primer memoara Gorbačova i Jelcina), kao i nastojanja da se objavi grada malo poznatih sovjetskih arhiva. Interesovanje za ove potonje podstaknuto je između ostalog izvesnom radoznašću kulturne javnosti, koja očekuje da će se u njima naći i neko zrno znanja za savremenu francusku istoriju.¹³ Časopis »Analys« otvorio je svoje stranice ruskim istoričarima koji proučavaju izvesne teme sovjetske i ruske savremene istorije¹⁴. No, u celini gledano, savremena istorija Rusije i Istočne Evrope veoma sporo postaje oblast naučnog proučavanja. Osobito je u tom pogledu poučan primer jugoslovenskog prostora, koji u najnovijem periodu, uprkos velikom interesovanju javnosti, nije obuhvaćen valjanom sintezom iz pera francuskog istoričara. Prigodni napis jednog broja novinara i publicista, iako se ponekad zasnivaju na delimičnom poznavanju izvora, ne zadovoljavaju merila istorijskog metoda.¹⁵ Tek u nešto po-

¹⁰ André Kaspi, *Le temps des Américains. Le concours américain à la France en 1917—1918*, »Publications de la Sorbonne«, 1976; Yves-Henri Noualhat, *France et Etats-Unis aout 1914—avril 1917*, Paris, »Publications de la Sorbonne«, 1979, Pierre Mélandri, *Les Etats-Unis jace à l'unification de l'Europe 1945—1954*, Paris 1980; Annie Lacroix-Riz, *Une «politique douce» précoce; Paris face à la politique allemande de Washington 1944—1945*, »Revue d'Histoire moderne et contemporaine« 38, 1991, 428—461.

¹¹ André Kaspi, *L'Histoire de l'Amérique du Nord vue de France*, »Revue d'Histoire moderne et contemporaine« II, 1990, 177—180; Pierre Mélandri, *Perspectives françaises sur la politique intérieure américaine*, Isto, 1995—205; Jean Heffer, *L'Histoire économique et sociale des Etats-Unis en France depuis 1945*, Isto, 205.

¹² Sa jednim zaista značajnim izuzetkom Elen Karer d'Ankos (Hélène Carrère d'Encausse), člana francuske Akademije i najuticajnijeg tumača ruske istorije u svremenoj Francuskoj. Videti na primer njen rad: *L'Empire éclaté*, Paris 1990.

¹³ Tako je u sovjetske arhive dospela bogata građa o francuskom slobodnom zidarstvu između dva svetska rata, koja je prvo zaplenjena od strane nemačkog okupatora, a zatim po slomu nacizma dospela u sovjetske arhive.

¹⁴ Videti na primer: Dina Khapaeva et Nicolai Kopossov, *Les Demi-Dieux de la mythologie soviétique. Études sur les représentations collectives de l'histoire*, »Annales«, juillet—octobre 1992, 963—987; zanimljivo je i sledeće viđenje »Analys« iz pera uglednog sovjetskog istoričara: Youri Bessmertny, *Les »Annales« vues de Moscou*, »Annales«, janvier—fevrier 1992, 245—259.

¹⁵ Karakteristično je u tom pogledu delo Pola Garda, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Paris 1992, koje se uz dobru meru pristrasnosti odlikuje i odsustvom samostalnih heurističkih i kritičkih metoda. Solidnije delo Žorža Kastelana *Histoire des peuples balkaniques*, Paris 1991, nije u celini posvećeno istoriji jugoslovenskih naroda. Isti autor nedavno je objavio *Istoriju Centralne Europe (Histoire de l'Europe centrale)*, Paris 1994), koja se takođe dotiče jugoslovenskog prostora.

voljnijem položaju je jugoslovenski prostor u francuskoj naučnoj periodici, posebno u uglednom »Časopisu za modernu i savremenu istoriju«¹⁶

Postoji izvestan raskorak, koji smo primerima pokušali da ilustrujemo, između programskog opredeljenja francuske savremene istorije i metoda koje je praksa u određenoj meri iznudila. Mahom u napisima teoretske prirode, duh »Anal« iz 1929. godine i dalje je prisutan. VERNI KRILATICI Lisjena Fevra, od pre pola stoljeća: »Srušimo pregrade koje dele znanjal«, korifeji savremene istorije u Francuskoj žele da u nju ugrade rezultate svih društvenih nauka. Oni rado tvrde da »istorija postoji u sadašnjosti, da bi prihvatala i prilagođavala budućnosti iskustva minulih društava.«¹⁷ Kao neka vrsta utehe sledi zaključak: druge društvene nauke, sklone po navici da se bave više sadašnjošću nego prošlošću, (na primer ekonomija, sociologija itd.), mogu pružiti najveći doprinos istoriji. Istraživač savremene istorije, posebno ako je poreklom sa našeg podneblja, ipak nema razloga za preterani optimizam. Ni ujedinjene društvene nauke, ni »diltajevska« simetrija prema predmetu istraživanja, ne uspevaju da za savremenu istoriju u Francuskoj izbore onaj položaj koji u njenom predstavljanju i popularisanju imaju dnevni mediji ili memoari političara i javnih radnika. Upravo savremenoj istoriji, kao nauci primamljivi a prolazni cvetovi, oduzimaju moguće čitaoce i umanjuju uticaj u javnosti. Iako je po broju objavljenih naslova savremena istorija danas produktivnija nego što je ikada bila, ona je, usled pomenute konkurenциje, prinuđena da se prilagođava i revidira neke kriterije koji su joj ranije obezbedivali visoki ugled. Ne kriju li se u toj okolnosti razlozi za rehabilitaciju »dogadajne istorije« i, u izvesnoj meri, duha istoricizma u francuskoj savremenoj istoriji, na izmaku 20. stoljeća?

UBAVKA OSTOJIĆ-FEJIC

NOVIJA KRETANJA U ISTRAŽIVANJIMA SAVREMENE ISTORIJE U FRANCUSKOJ

Rezime

Časopis »Anal« započeo je kritičko preispitivanje pokreta koji je oličavao više od pola stoljeća i suvereno vladao francuskom savremenom istorijom, upravo o 60-godišnjici izlaska prvog broja (1929—1989). Postavilo se pitanje: zašto posle pola veka saradnja uspostavljena daleke 1929. godine između istoričara i istraživača drugih društvenih nauka — posebno sociologije — više nije, ili nije u tolikoj meri delotvorna, i zašto je potrebno novo epistemološko razgraničenje? Ova kretanja su

¹⁶ Vladimir Fisera, *Communisme et intégration supranationale: La Revue La Fédération balkanique (1924—1932), »Revue d'Histoire moderne et contemporaine«*, III, 1987, 497.

¹⁷ »Parce qu'il n'y a d'histoire que dans un présent qui requalifie pour de nouveaux emplois l'espace d'expérience passé des sociétés.« Uz obrazloženje promene podnaslova »Anal« (*Annales, Histoire, Sciences sociales*), redakcijski uvodnik, »Annales«, Janvier-fevrier 1994, 1, 3—4.

podstaknuta opštom atmosferom smene epoha, podsećanja na velike događaje 20. veka, koji iz oblasti zbira individualnih polako prelaze u kolektivno pamćenje i time podstiču drugu vrstu interesovanja. Neprekidno insistiranje na višeslojnosti istorije u fenomenu »dugog trajanja« uspavalo je osetljivost jednog broja istoričara Francuske, bliskih analistima, za pojave kojima se »novo« događa u istoriji, i to upravo u vreme kada je praksa na dobrom delu Zemljine površine poljuljala iz temelja neke modelle »srednjeg« i »kratkog« trajanja (konjunkture i događaje), tako rado korišćene u savremenoj istoriji: na primer društvenu praksu koja je na ravni savremene istorije proizvela i održavala »realni socijalizam« u zemljama Istočne Evrope.

Od velikih tema savremene istorije koje privlače pažnju francuskih istoričara izdvajaju se: društvene i političke krize Francuske između dva svetska rata, Drugi svetski rat, pokret otpora i veoma bolno pitanje kolaboracije, posebno u svetlosti progona i izručenja Jevreja, problemi kolonijalne istorije i dekolonizacije, i iz najnovijeg vremena problemi oblika i krize prakse socijalizma u Francuskoj i drugim evropskim zemljama.

UBAVKA OSTOJIĆ-FEJIC

NEW MOMENTS IN THE STUDY OF MODERN HISTORY IN FRANCE

Summary

The magazine »Annals« has commenced a critical review of a movement which it represented for more than half a century and which sovereignly ruled French modern history, precisely on the magazine's 60th anniversary (1929—1989). It was asked why after half a century of cooperation, established in 1929, between historians and representatives of other social sciences — especially sociology — this cooperation is no longer effective, or not as effective as it used to be and why a new epistemological classification was necessary. This is caused by the general atmosphere of change from one epoch to the next, the memory of the crucial events of the 20th century, which are slowly passing from the sum of individual memories into the sphere of collective memory, thereby inspiring a different type of interest. The repeated insistence on the existence of many layers of history, on the phenomenon of »long duration«, has numbed the sensibility of some French historians, those close to annualists, to events which represent the »new« in history, and this at a time when reality in most parts of the world has disputed the models of »medium« and »short« duration (conditions and events), so readily used in modern history: for instance the social practice which in the sphere of modern history produced and kept up »real socialism« in the countries of East Europe.

Some of the significant topics attracting the attention of French historians are: the social and political crisis in France between the world wars, the Second World War, the Resistance and the embarrassing question of collaboration, especially in view of the persecution and extradition of Jews, problems of colonial history and decolonization and, the most recent problem matter, the forms and crisis of socialism as practiced in France and other European countries.

SMILJANA ĐUROVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ISTORIJA MORALA I ETIKA RATA I REVOLUCIJE — OTVORENA TEMA ISTORIOGRAFIJE SAVREMENE ISTORIJE

Originalan naučni rad

UDC: 172.4 : 930.1

ABSTRACT: U članku se prvi put analitički sistematizuju istraživanja istorije morala i etike rata i jugoslovenske revolucije 1941—1945. godine. Tema je otvorena 60-tih godina kada je u utvrđen kodeks moralnih vrednosti jugoslovenske revolucije. Kao pojave sa one strane Dobra od istoričara su istraživani: individualni teror, frakcijske borbe, bratobilački rat, »leve greške«, staljinističke čistke u Sovjetskom Savezu, kolaboracija, izdaja, pljačka, genocid. Korištena su opšta dela o moralu i relevantna istoriografska i filozofska literatura nastala u Jugoslaviji poslednjih pola veka.

Kao mnogi, i mi smo opsednuti nastojanjem »da sagledamo svet« ove 1995. godine. Ove godine se obeležava 50-godišnjica završetka Drugog svetskog rata i pobjede nad fašizmom, jednog od najvećih događanja u 20. veku. U isto vreme ove, 1995. godine navršava se decenija od smrti francuskog istoričara, koji je obeležio epohu svetske istoriografije, pa i naše, analiste Fernanda Brodela (Fernand Braudel, 1902—1985). Čini nam se veoma uputnim upravo sa stanovišta novih preispitivanja tokova istorije i istoriografije da podsetimo šta je Brodel kazao šta treba da učini »onaj ko želi da sagleda svet.« Evo toga teksta: »...onaj ko želi da sagleda svet treba da definiše jednu hijerarhiju pojedinačnih sila, struja i kretanja, a zatim da ponova sagleda tu opštu konsetalaciju. U toku tog proučavanja, biće potrebno da istraživač u svakom trenutku pravi razliku između dugotrajnih evolucija i kratkotrajnih razdoblja burnih zbivanja, s tim što će ova posmatrati polazeći od njihovih neposrednih izvora, a one prve u neprekinutom toku počev od jednog udaljenog vremena... U svakoj 'sadašnjosti' združene su evolucije različitog porekla i ritma; današnje vreme izvire istovremeno iz onoga što je postojalo juče, prekjuče i nekad davno«.¹

Pred nama su napori opštih preispitivanja kraja 20 veka, a pre svega zbivanja koja se odigravaju na jugoslovenskom prostoru. Po karakteru istorijskih zakona, zbivanja su tektonska, pomeranja se odvijaju u dubinama Istorije, ili su se već odvila, a sada su izbile na površinu. Pred

¹ F. Brodel, *Istorija i društvene nauke. Dugo trajanje, Spisi o istoriji*, Beograd, 1992, 102.

budućim istoričarima je da utvrde da li je kraj 20. veka, možda, tipično vreme jedne od evropskih restauracija, na primer, one koja se desila porazom Napoleona na Vaterlou. Da li rušenje Berlinskog zida nije za Evropu novi Vaterlo, ali ovaj put u Berlinu beskrvni, ali zato po sili prenosa energije krvava je bitka na Jugoistoku Evrope, na Balkanu.

Smatrali smo da je posebno zanimljivo i važno, živeći u sred velikog vrtloga svetske Restauracije, koja se zove »novi svetski poredak«, u senci velikih novih »Svetih alijansi«, misliti temu o *moralu ljudi*, kao *posebnoj sili ljudske istorije*. Možda je insistiranje i pozivanje na moral poslednja odbrana Čoveka pred Prirodom Zemljine planete, pred navalom onih drugih sila, sila rata i razaranja, uništenja, athezije. Zakoni Univerzuma, zakoni Harmonije, na strani su mira i morala. Sa druge strane toga su Haos i Anarhija, a istorijska nauka je danas, nazačlost daleko od toga da se na ovaj upitni način bavi ovim pojavama.

Hrabrost suprotstavljanja zlu i neke druge ljudske vrline u vreme ratova, ali i u vreme borbe za pomake u razvoju civilizacije na Zemlji, stvarale su Homerove i Karlajlove heroje (T. Karlajl, *O herojima*, Beograd 1988) i često u Istoriji činile da vojnički i brojčano slabiji, ali moralom jači, pobede moćne silnike ljudske istorije. Svojim hrabrim, odvažnim i vizionarskim idejama moralno jaki pojedinci, tzv. »velike ličnosti« u mirna vremena istorije ljudi preokreću tokove Istorije bez rata i ubijanja, rušenja. Najveća ličnost ovoga tipa i istorijskoga značaja moderne civilizacije jeste inženjer Nikola Tesla. Zbog redukcionizma istoriografije, Tesla je međutim, van Istorije, pa čak i naše nacionalne.

U savremenoj opštoj krizi »kraja istorije«, kako neki sagledavaju kraj 20. veka, najjača argumentacija za tu tezu je konstatacija o krizi morala. Po nama da bi istoričari izvukli »pouku istorije« iz razvoja moderne civilizacije, oni moraju pre svega izvršiti prethodnu *sistematisaciju* pojava bitnih za 20. vek, ali i ispitati ponova sve ono što u današnje vreme po Brodelu »izvire istovremeno iz onoga što je postojalo juče, prekjuće i nekada davno«. Iako postoje tendencije revidiranja i Brodela i restauracije događajne istorije, ovde se Brodel ne može revidirati i pogrešno tumačiti. Bez obzira koliko će nastajuća nova istoriograf-ska paradigma i u samoj Francuskoj, ili na svetskom nivou, ona što se artikuliše na svetskim sesijama istoričara o čemu upozorava Sava Živanov, biti revidirana ili ne.

Sile istorije se moraju posmatrati u njihovom izbijanju na površinu Istorije u dubinama tektonskih pomeranja, tj. pojava i kretanja opšte *prirodne istorije čoveka*. Istoriografija će morati prihvati kad-tad neke konstatacije mladog Engleza o silama istorije, ili ukazivanja na to Pokrovskog i Đurđeva. Ne može se zanemarivati na početku 21. veka prirodno-istorijsko u istoriji ljudi. Moral sa svim njegovim elaboracijama je jedna od važnih sila prirodne istorije ljudi. U srpskoj istoriji, ona je proces dugog trajanja, dužeg od Brodelovih definicija. Presudna je bila u istorijskim momentima i periodima kada je srpski narod kao narod sa svojim teritorijalnim identitetom na Jugoistoku Evrope, Balkanu, branio svoj dalji opstanak na ovom prostoru pred azijskim i evropskim invazijama velikih razmara, koje su pokušavale da ga zbrišu sa lica Istorije. Marko Miljanov je u »Primerima čoštva i junaštva« izvršio kodifikaciju moralnih vrednosti Crnogoraca u vreme njihovog sučeljavanja sa velikom

najezdom Turaka Osmanlija na Balkan i njihovog prodora u Evropu.² Omer vojničke snage Otomanskog carstva, koje su ipak pobedili, nesrazmeran je bio, i u velikoj meri nadmašivao Crnogoraca. To je jedna od pojava u Istoriji o kojima se govori u ovom tekstu.

Omer vojničkih snaga, i u brojčanoj srazmeri i u ratnoj tehnici Sila Osovine prilikom napada na Kraljevinu Jugoslaviju i u vreme okupacije zemlje u Drugom svetskom ratu 1941—1945. godine bio je u velikoj nesrazmeri sa Narodnoslobodilačkom vojskom Jugoslavije, koja je formirana i sve vreme rata vodila borbu za oslobođenje zemlje, osnivajući se na taktici partizanskog rata. Iako znatno slabija brojčano i tehnički, Narodnoslobodilačka vojska Jugoslavije je na kraju 1945. godine izvojevala oslobođenje zemlje od okupatora, među kojima je dominirala vojna moć Hitlerove Nemačke. Tako je mnogo nadmoćniju silu Istorije, evropsku fašističku koaliciju, pobedio daleko slabiji vojnički i tehnički, »mali« narod Balkana 'srpski' i to u jednom od najvećih zbivanja moderne istorije. Ovo je istorijska činjenica koja je neoboriva bez obzira na sva nova upinjanja kataklizmijanske istoriografije, koja se pojavila u Istočnoj i Zapadnoj Evropi, ali i u Jugoslaviji, pod pritiskom pada Berlinskog zida, da dokaže suprotno, odnosno da Drugi svetski rat nije još završen 1945. g. kad je završen, i da se sada završava povedom Nemačke. Kako i Zašto je uspelo srpskom narodu da pobedi u Drugom svetskom ratu? Zašto, to je veliko pitanje filozofije istorije. A jedan od uvek važećih odgovora do sada za srpsku istoriju, kada bi se postavljala slična pitanja, jeste: pobedila je etička vertikala srpske istorije, koja je jedna od najjačih sila srpske istorije. Naravno, da se ovde ne isključuju i ostale argumentacije, kao što je pomoć Antifašističke koalicije i dr. Ali je u presudnim momentima (Sutjeske i Neretve, Igman-skog marša i dr.) presudila sila istorije koja se artikuliše kao »čojstvo i junaštvo«.

Krajem 20. veka pokolebana je iznova artikulacija vrednosti ljudskog života, a pitanje perspektive i preživljavanja ljudske rase na ovoj Planeti otvorilo se u najdramatičnijim razmerama u do sada poznatoj istoriji ljudi na Zemlji. Posebno se u konstalaciji planetarne geo-strateške strukture dramatično postavlja pitanje preživljavanja malih naroda Planete, a time i srpskog naroda, suočenih sa novom velikom političkom paradigmom najrazvijenijih država, sa tzv. »novim svetskim poretkom«. Isprovocirana ova pitanja istorijskim događanjima koje simboliše rušenje Berlinskog zida i raspad SSSR-a, kao i otvaranja najprljavijeg u istoriji rata, rata na prostoru bivše SFR Jugoslavije, u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, čine da započeti društveni preobražaji Trećem tehnološkom revolucionom u mnogim delovima Planete stoje pred enigmom nepoznatog, za neke u SAD pred »posustajanjem budućnosti«³, a za druge pred »krajem istorije«⁴. Šta je sa onim trećima, sa istorijskom svesti o eposi koja se artikuliše u Beogradu? Za te treće, za nas konkretno, iskušenja humanizma se čine tako velikim danas, kada imamo spoznaju o ljudskoj prirodi koja je u stanju da u svojim ekstremnim ispoljavanjima jednog dela svoje prirode izrodi i genocidnu stranu pre-

² M. Miljanov, *Primjeri čojstva i junaštva*, Cetinje, 1975.

³ J. Rifkin, *Posustajanje budućnosti*, Zagreb 1986.

⁴ F. Fukujama, *Kraj istorije*, »Treći program«, Beograd 1995.

ma celim narodima, kao što se to dešavao u toku Drugog svetskog rata, ali se dešava i danas širom Planete, pa i na jugoslovenskom istorijskom prostoru. Ove upozoravajuće pojave na pragu nove civilizacije, ako je bude, jer je senka tehnološkog uništenja čoveka na Zemlji samog sobom do te mere preteća, nužno nameću imperativ okretanja prema izučavanju prirodno-istorijskih zakonitosti u razvoju ljudske vrste na Zemlji. Mi smo se odlučili da započnemo ta istraživanja sa stanovišta istorije moralja, kao egzistencijalne vertikale ljudske egzistencije i odnosa čoveka prema čoveku, ali i prema prirodi u sebi samome, kao i prirodi Planete i Univerzuma.

Početni, ali i najteži, kritičko-istorijski pristup ovome jeste sistematizacija znanja o problemu koji je pred nama. Branko Petranović je započeo sistematizaciju znanja iz savremene istorije Jugoslavije, kada je u zavetnoj knjizi »Istoričar i savremena epoha⁵ u kritici vremena i istoriografije izvršio uporedni osvrt na revolucije 20. veka sistematizujući i analizirajući iskustva ruske, kineske i jugoslovenske revolucije, izdvajivši ta događanja kao posebna u ovom veku. Sinteza istorije 20. veka moći će da se sačini tek posle analize svih do sada stečenih znanja o ovoj eposi ljudske istorije. Branislav Đurđev je smatrao da su analiza i sinteza najvažniji stupanj u prerastanju istoriografije u istorijsku nauku.⁶

Ako »današnje vreme izvire istovremeno iz onoga što je postojalo juče, prekjuče i nekada davno« po Brodelu, onda »Uvod o rimskoj filozofiji i njenu stoicizmu« koji je napisao filozof Miloš Đurić,⁷ kome naša kultura najviše duguje za ugradnju antičkih moralnih vrednosti kao opštectovečanskih u našu tradiciju, upozorava na ono »nekada davno«. To davno, to su između ostaloga Senekini Rimljani, to je njihov Imperium Romanorum, njihova stoička filozofija, čiji stožerni deo po Đuriću je etika. Po etičkoj filozofiji oni su dobili svetsko-istorijski značaj. »Etički cilj života«, kaže M. Đurić, »jeste razuman život, tj. život kojim čovek nikad ne protivreči sam sebi, svojim delanjem ne poriče svoju reč ili sadašnjom delatnošću prošlu, nego radi što po svom najboljem uverenju smatra za dobro i tako svagda ostaje sam sebi jednak. Zenon je rekao da je cilj etičkog života skladan život, a Kleant je dodao sa prirodom, i od tada je ostalo načelo: živeti u skladu sa prirodom«.⁸

M. Đurić smatra da je za Rimljane bila važna veština vođenja rata i politike, pametan postupak prema pobeđenim, politička organizacija i pravne ustanove, mnogo važnije od umetnosti, spekulativne nauke i filozofije, koji su kod Helena dostigli najveći stepen razvoja. Rimljani su na osnovu jake discipline vojničke i građanske, rodoljublja i ljubavi građanina prema slobodi, zatim jake privrženosti državi kao i svojim vojnim, političkim i pravnim ustanovama izgrađenim do najveće mere stvorili Imperium Romanorum od sitne državice. Glavne osobine Rim-

⁵ B. Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd 1994.

⁶ B. Đurđev, *Stupnjevi razvoja istoriografije u istorijsku nauku*, Naučno društvo BiH, »Radovi«, knj. XX, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo 1963.

⁷ M. Đurić, *Uvod o rimskoj filozofiji i njenom stoicizmu*; L. A. Seneka, *Rasprava o blaženom životu i odabrana pisma Luciliji*, Beograd 1990. M. Đurić objavljuje 1968. *Humanizam kao politički ideal, ogled o grčkoj kulturi*.

⁸ Isto, 21.

ljana su bile izdržljivost, hrabrost, postojanost u teškim danima, požrtovanje i zalaganje za opštu rimsku stvar. Ove osobine su učinile po Đuriću da su oni bili dobri vojnici, vešti državnici i advokati, razgovetni besednici, a vrlo malo religioznici, umetnici i filozofi. Za Rimljane su važile Enejeve reči da »Na običajima starim stoji država rimska i na juncima« (Moribus antiquis res stat Romana virisque).⁹

Za temu je važna i knjiga M. Đurića »Humanizam kao politički ideal. Ogled o grčkoj kulturi«, Beograd 1968. godine. U njoj se on bavi određenjem grčke kulture, državom i društvenim Homerovim svetom ljudi i bogova, idejom pravde kod Hesioda, spartanskim idealom čovekogradačina, Solonovim političkim programom, Aristotelovim vrednostima, filozofskom kritikom tradicije u Grka, Periklovim idealom demokratije, Platonovom velikom obnovom, Aristotelovim osvećenjem tradicije i preobražajem humanističkog idealta.

U jugoslovenskoj istoriografiji temu vrednosno-humanističke strane jugoslovenske revolucije otvorio je 60-tih godina filozof, etičar i istoričar Milan M. Miladinović na naučnom skupu u Bihaću 1969. godine sa referatom »Moralni lik članova SKOJA u revoluciji«.¹⁰ On će iste godine u »Arhivistu« objaviti i članak o izvorima za etiku revolucije¹¹ i zasnivanju etike¹² jugoslovenske revolucije. Godine 1964. objavio je rad »Mesto i uloga subjektivnih snaga u izgradnji moralne svesti«, istražuje osnovne pojave humanizma jugoslovenske socijalističke revolucije, piše rad filozofsko-istorijskog karaktera o moralu kao jednom od oblika društvene svesti.¹³ Bavi se izrazito istoriografskim temama, kao što su: korišćenje revolucionarnih tradicija drugih naroda i prethodnih istorijskih perioda u Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda protiv fašizma, moralne vrednosti SKOJA, etički karakter odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. Posebno ga interesuje moralno-humana su-

⁹ Isto, 11.

¹⁰ M. M. Miladinović, *Moralni lik članova SKOJA u revoluciji, Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936—1941*, »Zbornik radova naučnog skupa«, Bihać 25—26. 9. 1969.

¹¹ M. M. Miladinović, *Izvori za etiku revolucije*, »Arhivist«, 2, Beograd 1969, 83—115.

¹² Pošto će u ovom tekstu biti često u upotrebi reč »etika«, »etički«, »moral« i sl., po jedino ispravnom principu antičkih filozofa smatramo da se treba unapred odrediti prema pojmu, pa ovde dajemo Vujaklijinu definiciju tih termina: »Etika (grčki ethos, običaj) fil. deo filozofije koji proučava i procenjuje moralne vrednosti (što je dobro ili što je rđavo, što treba da bude ili što ne treba da bude), poreklo ili načela moralnosti...« — »etički (grč. ethikos) koji spada u etiku, koji se tiče etike ili je u vezi sa etikom, moralan, moralno čist«; — »moral (lat. mos gen. moris običaj, moralis) fil. skup običaja, naročito dobrih običaja, onih koji omogućuju povoljan i skladan opstanak i razvitak pojedinca i društva, vrlina, kreplost, najviši zakon održanja ljudskog društva... fig. duševno raspoloženje, duh, hrabrost, npr. vojnički moral.« (M. Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd 1986, 301, 585).

¹³ M. M. Miladinović, *Moral kao jedan od oblika društvene svesti*, Beograd 1965. Miladinović ima veliku bibliografiju radova o problemu morala jugoslovenske revolucije. Navećemo samo neke: *Osnovni problemi humanizma Jugoslovenske socijalističke revolucije*, Beograd 1965; *Moralno-politički lik komunista Vojvodine u NOR-u i revoluciji*, Beograd 1971; *Moralni lik komunista juga Srbije u revoluciji*, »Leskovacki zbornik«, IX, Leskovac 1969, 69—86; *Moralna svojstva komunista u revoluciji*, Beograd 1972; *Osnovne moralne vrednosti socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945*, Leskovac 1980. Ostalo vid. D. Ručnov, *Bibliografija radova (1944—1994)* prof. dr Milan M. Miladinović, Beograd 1994.

ština revolucije i problem humanizma u revoluciji, bitke na Neretvi i Sutjesci kao »simboli hrabrosti«, internacionalizam jugoslovenskih učesnika španskog građanskog rata, moralne vrednosti »narodne vlasti«, moralno-politički činioци samoodbrane naroda u Narodnooslobodilačkom ratu, partizansko junaštvo, Tito, moralno-kulturna suština kulturno-zabavnog rada u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. On postavlja i pitanje kritike prema revolucionarnoj prošlosti.

Miladinović je na osnovu istraživanja ustvrdio da je u jugoslovenskoj revoluciji izvršena i duboka moralna revolucija. Uspostavljen je nov sistem vrednosti koji je prihvatan u toku borbe, i kao takav potiskivao buržoaski, feudalni i religijski sistem vrednosti. Po njemu, radilo se o sistemu vrednosti »koji je postajao ljudska potreba, program borbe, izlaz iz duboke ljudske drame izazvane ratom, okupacijom zemlje i ponašanjem okupatora i kontrarevolucionara. Samo zato što je postajao ljudska potreba i jedini mogući izlaz iz krize on je prihvatan i postajao važeći«. Za Miladinovića, prethodni, buržoaski moral imao je svoje izvore u privatnoj svojini. Ustvrdio je da revolucija nije dovela do kraja eksproprijaciju esproprijatora, niti uzela posede privavnim licima, pa su na taj način ostale materijalne osnove za održavanje građanske svesti i morala koji su bili potisnuti i fundamentalno ugroženi od socijalističke revolucije.¹⁴

U borbi za novu, socijalističku otadžbinu, u kojoj će čovek moći da bude najviša vrednost, da se realizuje sloboda, ostvaruje rad i stvaralaštvo i afirmiše bratstvo i jedinstvo, manifestovala se po njemu moralno-humana suština revolucionarnog patriotizma. Jugoslovenski revolucionarni patriotizam čini sastavni deo fundamentalnih moralnih vrednosti socijalističke revolucije, a moralno-humana vrednost patriotizma izrasla je »iz samog čina ljubavi i svesti o potrebi stvaranja društveno-ekonomski nove sadržine otadžbine. U tom stvaranju kroz borbu ugrađuju se ljudski život kao vrednost, ali i revolucionarni ideal koji predstavljaju vrednost kojem čovek teži.« Moralne vrednosti se javljaju kao program i kao ono što jeste. Taj revolucionarni sistem vrednosti bio je otvoren za prijem tradicionalnih i vrednosti budućnosti. Po Miladinoviću, osnovne moralne vrednosti socijalističke revolucije u Jugoslaviji bile su: čovek kao najviša vrednost revolucije, sloboda, bratstvo i jedinstvo¹⁵, rad i stvaralaštvo, jugoslovenski revolucionarni patriotizam. Od ličnih moralnih vrednosti to su: radost, čovečnost, hrabrost, druželjubivost, poštenje. Načela etike socijalističke revolucije su bila: jednakost, ravноправnost, proleterski internacionalizam, solidarnost, sklad misli i dela, jedinstvo ličnosti i kolektiva i lični i društveni interesi u revoluciji. Ona je negirala fašističku i građansku moralnu svest.

Sedamdesetih godina, filozof Andrija Stojković je u članku »O značaju naučne obrade moralnih vrednosti naše revolucije« skrenuo pažnju da je za mnoge još otvoreno pitanje etičke komponente marksisti-

¹⁴ M. M. Miladinović, *Osnovne moralne vrednosti socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945. godine*, Leskovac 1980, 264.

¹⁵ U jugoslovenskim uslovima »bratstvo i jedinstvo« je po Miladinoviću znalo način rešavanja nacionalnih suprotnosti izazvanih nacionalnim ugnjetavanjem i neravnopravnosti, ali i više od toga. O tome vid. M. M. Miladinović, *Osnovne moralne vrednosti socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945. godine*, n. d., 234.

zma kao naučnog socijalizma, odnosno moralne osnove socijalističke revolucije.¹⁶

Pitanje etičnosti i neetičnosti revolucija novoga i najnovijeg doba otvoreno je još od francuske buržoaske revolucije i njene gilotine sa koje se skotrljala među sankilote glava Marije Antoanete,¹⁷ a likvidacije među revolucionarima: Robespierom, Dantomom i dr. dobine artikulaciju da revolucija »jede svoju decu«. Francuska revolucija je zavela i posebno oblačenje kao običaj revolucije.

Stojković smatra da je pitanje etičnosti i neetičnosti revolucije otvoreno, jer je niz autora kao što su V. Sombart, B. Kroče, K. Kaucki, M. Adler, neokantovci, i dr., tvrdio na osnovu analize marksističke misli da je Marksova misao aetična. Većina marksista i mnogi nemarkisti tvrdili su suprotno, a među njima su bili: E. Bernštajn, K. Popov, E. Kamenka i dr. Među Jugoslovenima bili su to D. Nedeljković, V. Pavićević, D. Leković, V. Rus, B. Zihlerl i dr.

On se slaže sa »antropološkim marksistima« koji zaključuju da je Marks u toku celog svoga života nastupao kao »naslednik velike evropske humanističko-etičke tradicije« i da je pitanje etičkog smisla marksizma pozitivno rešeno u poznatoj raspravi E. Kamenka »The Ethical Foundation of Marxism«, London 1963 godine. Sistem vrednosti stvaran za vreme jugoslovenske revolucije, po Stojkoviću, izgrađivao se i pre toga u teoriji i praksi jugoslovenskog socijalističkog, socijaldemokratskog i komunističkog pokreta, koji su pravi naslednici fonda opštečovečanskih moralnih vrednosti našeg patrijarhalnog i građanskog društva.¹⁸ Analizirajući moralističko-etičke poglede naprednog liberalnog građanstva Srbije 19. veka, Stojković je zaključio da dok su tadašnji liberali obično negovali kompromisnu teonomno-autonomnu koncepciju, socijalisti su razvijali ateističku, ili religijski indiferentističku autonomnu etiku. Međutim, i liberali i socijalisti su razvijali etiku dužnosti, prvi prema građanskim i opštečovečanskim vrednostima, a socijalisti prema proleterskim i opštečovečanskim. U oblasti praktično-normativne etike u 19. veku građanstvo Srbije je razvijalo elektičku etiku, oslanjajući se na S. Mila, Spensera i dr. zapadnoevropske liberalne ideologe. Kao moralni imperativ ta etika je imala onaj koji je sličan Kantovom i biblijskom, izražen u »Želi i čini drugome što bi htio da i tebi drugi žele i čine«. Srpski liberalni ideolog Vladimir Jovanović dao je ovu skalu vrednosti: istinoljubivost, familijarnost, rodoljublje, slobodoljubivost, pravdoljubivost, samopoštovanje, uzajamno poštovanje, držanje zadane reči, lojalnost, nezavisnost, borbenost, racionalno samopoštovanje, dobročinstvo, vrednoća, štedljivost, uzajamnost usluga, »čovečansko bratstvo« i optimizam.¹⁹

Socijalista Svetozar Marković je vrline smatrao za »svojstva čoveka«. Dao je i svoju sistematizaciju vrlina svakog čoveka koji može biti socijalista: snažan karakter i poštenje, radljivost, simpatija prema drugim ljudima tj. socijalni utilitarizam odnosno uzajamnost i žrtva za

¹⁶ A. B. Stojković, *O značaju naučne obrade moralnih vrednosti naše revolucije*, M. M. Miladinović, *Bibliografija radova*, Beograd 1974, 5.

¹⁷ E. i Ž. de Gonkur, *Istorija francuskog društva za vreme revolucije*, Beograd 1953, 379.

¹⁸ A. B. Stojković, n. n., 7.

¹⁹ Isto.

zajednicu. Ta svojstva pre svega imaju, po njemu, dobri radnici. Takvi »čelik-karakteri« često hoće da učine nemoguće, »svojim ramenima da pokrenu svet iz običnog koloseka«, i oni su »glavna snaga za ostvarenje budućeg društva«. Na njima jedino može počivati socijalističko društvo, i po njemu u običnom životu se nalazi mnogo takvih ljudi.²⁰

Radomir D. Lukić je u referatu »Shvatanje morala Svetozara Markovića« na 9. »Svetozarevim susretima« 1983. ukazao na uticaj Darvina na shvatanja Markovićeva o moralu, pa prema tome i na njegovo biologističko polazište. Čovek je, moglo bi se reći, društvena životinja, tj. on ima instinkt društvenosti, iz koga proističe i njegova ljubav prema drugim ljudima i spremnost da ih pomogne, pa i po cenu žrtvovanja svojih dobara. »Moral je jedan vid instinkta društvenosti, koji zahteva da čovek radi u korist zajednice, kako bi obezbedio njen najviše dobro, odnosno sreću pri čemu time obezbeđuje i svoju sreću.« Marković je izvršio, po Lukiću, dopunu Darvinove teorije koja se u velikoj meri poklapa sa dopunom Kauckog u delu »Etika i materijalističko shvatanje istorije«, a odnosi se na pojam griže savesti. Samostalno je razradio pitanje izgrađivanja moralnog karaktera čoveka, koje je danas jedno od glavnih pitanja psihologije morala. U razmatranje o moralu on uvodi i klasni činilac, pokazujući kako dolazi do revolucije i kako se pro-pašcu vladajuće klase propada njen moral i pobedi nov moral (radničke klase).²¹

Naši socijalisti 19. veka su prema istraživanjima A. Stojkovića u svojim moralno-etičkim shvatanjima, pored istorijsko-materijalističke osnove, zastupali i neka istorijsko-idealistička i druga ograničenja koja su se sastojala u prenaglašavanju uloge nauke i filozofije, a naročito moralnosti u socijalističkom društvenom preobražaju. Oni su zastupali etiku istorijskog prava proletarijata Marksove Internacionale spojenu sa etičkim socijalizmom Ž. Žoresa, E. Berštajga, P. Kropotkina, posebno N. G. Černiševskog, D. I. Dobroljubova i dr. Stojković smatra da je deo duboke istine i »u ovoj strani njihovih zabluda u činjenici da političko-ekonomski deo socijalističke revolucije ne može biti ostvaren bez presudnog ljudskog faktora, a pogotovo kulturna revolucija, koju političko-ekonomski progres samo omogućava ali sam sobom stihijno ne donosi.«²²

Socijalističkoj etici posebnu pažnju su posvećivale i socijaldemokratske partije jugoslovenskih zemalja formirane u periodu od 1894. do Prvog svetskog rata 1914—1918. godine. Boreći se za socijalistički humanizam, one u njemu vide smisao naučnog socijalizma. Tako T. Kacle-rović piše brošuru o socijalističkom moralu godine 1902. postavljajući ga slično F. Engelsu kao klasni socijalistički moral, koji preuzima trajne elemente opštečovečanskog morala. Zasnivajući ga na radnoj teoriji antropogeneze, u radu vidi nužan uslov ne samo ljudskog života već i merilo vrednosti pojedinca i zajednice. Principi toga morala su: socijalni utilitarizam, ateizam, klasni solidarizam i uzajamnost, borbenost itd.²³ Ovde su pripadali F. Železnikar (Slovenija), E. Kristan (Hrvatska),

²⁰ Isto, 8.

²¹ R. D. Lukić, *Shvatanje morala Svetozara Markovića*, Naučni skup »Moral u učenju Svetozara Markovića danas«, Deveti Svetozarevi susreti, Svetozarevo 1983.

²² Isto, 9.

²³ Isto.

D. Ilić (Bosna i Hercegovina), T. Kaclerović (Srbija), kao i R. Dragović i D. Tučović.

Između dva svetska rata 1918—1941. godine teorijskim problemima komunističke etike u komunističkom pokretu Jugoslavije posebno su se bavili Dušan Nedeljković, Sima Marković i Živojin Cvetković. Prema Ž. Cvetkoviću, marksisti, klasni radnički pokret ne počiva na etičkim osnovama, iako je sav prožet dubokim etičkim smislom i osećanjem, već na ekonomskim i svetsko-istorijskim principima, odnosno na zakonima razvijenog modernog društva.²⁴

U vreme razvoja komunističkog pokreta između dva svetska rata i narastanja antifašističkog pokreta pred Drugi svetski rat Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), osnovan oktobra 1919. godine, dobija izuzetni značaj u moralno-političkom vaspitanju mlađih generacija. Te generacije će se u vreme Hitlerovog napada na Kraljevinu Jugoslaviju 1941. godine staviti na stranu Narodnooslobodilačke borbe, koju će najviše i izneti. SKOJ je bio »škola mlađih heroja«. SKOJ i omladinski pokret 1918—1941. godine posebno su izučavali istoričari Slavoljub Cvetković i Miroljub Vasić, pre svega kao političku organizaciju mlađih komunista, a zatim i široku narodnofrontovsku organizaciju. Daleki odjek visokomoralnog, istrajnog i požrtvovanog borca za opštu dobrobit i ideje socijalističke revolucije i komunizma, ostao je i do danas vezan za ime skojevaca. Otvoreno je pitanje koliko je ukidanje SKOJ-a 1948. godine doprinelo eroziji socijalističkog i komunističkog morala u posleratnom razvoju jugoslovenskog društva. To pitanje će biti aktuelno i za buduće istraživače istorije morala jugoslovenskog socijalizma, kao i pitanje zašto je SKOJ likvidiran, ako se zna koliko je bila velika njegova uloga u pobedi nad fašizmom, kao i pobedi jugoslovenske revolucije.

S. Cvetković je u monografiji »Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928. godine«, Beograd 1966, već uočio razliku u statutu i programu između SKOJ-a i KPJ u vreme njegovog osnivanja. Program SRPJ(k) je u prvi plan u to vreme isticao političke i ekonomске zadatke i nije postavljao nikakve revolucionarne zahteve, dok se u Programu SKOJ-a objavljenom 15. januara 1920. kaže, između ostalog, sledeće: »... Oslobođenje proletarijata kao klase izvršice se samo revolucijom, a to će reći nemilosrdnim rušenjem temelja buržoaskog društva, uzimanjem društvene vlasti u ruke proletarijata i zavođenjem proleter-ske državne vlasti, tj. proleterske diktature, pod kojom će se izvršiti uništenje starog i ostvarenje novog, boljeg i jedinog društvenog komunističkog poretku. Ruska komunistička revolucija pokazala je put kojim treba da ide proletariat celog sveta. Ona je iznad svega dokazala istinu, da je za oslobođenje društva od buržoaske vladavine jedino sposoban klasno svestan i socijalistički revolucionarni proletariat. .«²⁵

Pod uticajem Komunističke omladinske internacionale SKOJ je u svoj program uneo taj revolucionarni opšti program, koji je u komunističkom pokretu zauzeo avangardistički stav. Cvetković će avangardizam istaći kao jedno od karakterističnih moralnih svojstava komunističke

²⁴ Isto.

²⁵ S. Cvetković, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928*, Beograd 1966, 60.

omladine Jugoslavije 20-tih godina 20. veka. Program Komunističke omladinske internationale je zahtevao da najvažniji zadatak komunističkih omladinskih organizacija bude u to vreme neumorna politička agitacija i neposredna borba za komunizam, učešće u obaranju kapitalističke vlasti i »vaspitanje omladinaca za zidare komunističkog društva«.²⁶

Miroslav Vasić objavljuje 1977. monografiju »Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929—1941. godine« u kojoj razjašnjava konfuziju nastalu posle uputstava o reorganizaciji SKOJ-a donesenih posle VII kongresa Komunističke internationale i VI kongresa Komunističke omladinske internationale 1935. u Moskvi, kada se traži da se omladinski pokret pomoći komunističke partije u svakoj zemlji prilagodi konkretnom nivou i zahtevima omladine, promeni metod rada, borbe i vaspitanja. Traženo je da se na osnovu jedinstvenog najšireg fronta pridobiju sve nefاشističke masovne organizacije omladine za borbu protiv fašizma, bespravila i militarizma, a za ekonomski, kulturne i druge interese mlađe generacije.²⁷ Rad na sprovođenju tog kursa u KPJ preuzeće i Josip Broz Tito posle dolaska u zemlju 1936. i 1937, za što kao karakterističan Vasić navodi Titov članak »SKOJ na novom putu«, objavljen u »Proleteru« maja 1937, koji je bio platforma za reorganizaciju SKOJ-a.

Od profesionalnih istoričara jedino je Petar Kačavenda direktno u studiji »SKOJ i omladina u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije 1941—1945«, objavljenoj 1975. otvorio temu istorije morala u ratu i jugoslovenskoj revoluciji iznevši rezultate svojih istoriografskih istraživanja u četiri posebne glave knjige: »Lik članova SKOJ-a pripadnika NOV i POJ i njegov vaspitni značaj«²⁸, »Faktori izgradnje lika člana SKOJ-a«²⁹, »Prijem u SKOJ«³⁰ i »Vrste kazni u organizaciji SKOJ-a i njihov vaspitni značaj«³¹.

Razbijajući važeće u tadašnjoj istoriografiji Narodnooslobodilačkog rata i jugoslovenske revolucije, koja se zanimala samo za politički i vojni faktor istorije tog jednog od najvećih događanja nacionalne istorije 20. veka, Kačavenda uvodi u istoriografiju rezultate istraživanja o drugim faktorima istorije — moralu kao sili istorije. Za to vreme, ovo je bilo veoma hrabro, jer su istoričari savremene istorije bili još jednu veliku bitku, revolucionarnu po svome karakteru, bitku sa konzervativnim shvatanjima istorijske distance. Uvažavajući moralnost kao faktor istorije on je ukazao na jedan od osnovnih razloga, ili bar nezaobilaznih u razumevanju jugoslovenske pobjede 1945. godine. Fenomen moralnih snaga partizanskih odreda i revolucije nalazi se po njemu u mladoj generaciji pripadnika SKOJ-a. On o tome iznosi i brojčane podatke, kada navodi da je 2/3 rukovodećeg kadra na kraju Narodnooslobodilačkog rata bilo iz redova mlađe generacije, a u oružanim snagama Narodnooslobodilačke vojske preko 600.000 mlađih ljudi. U oružanoj borbi 1941—1945. godine poginulo je preko 100.000 članova SKOJ-a, kroz koji je za to

²⁶ Isto, 62.

²⁷ M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929—1941. godine*, Beograd 1977, 346.

²⁸ P. Kačavenda, *SKOJ i omladina u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije 1941—1945*, Beograd 1975, 260—280.

²⁹ Isto, 281—290.

³⁰ Isto, 291—302.

³¹ Isto, 303—308.

vreme prošlo oko 400.000 omladinaca (mladića i devojaka). Na početku 1941. SKOJ je imao 35.000 članova, a na kraju 1945. godine 150.000. U Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ) na kraju rata bilo je uključeno 1.500.000 mlađih ljudi iz svih društvenih slojeva širom zemlje.³² Kačavenda je dao i detaljnu tabelu omladinaca — pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta, koji su proglašeni za narodne heroje. Bilo ih je 506, od kojih je 440 poginulo u Drugom svetskom ratu braneći otadžbinu i ideale socijalizma.³³

Moralni lik skojevaca po Kačavendi obuhvatao je moralne vrline, ponašanje, moralna shvatanja, prenošenje revolucionarnog morala na omladinu, humanizam, rad na samovaspitanju i samoobrazovanju. »Vaspitavani i nadahnuti verom u čoveka, članovi SKOJ-a su stupanjem u oružanu borbu za ostvarenje nacionalne slobode i socijalnih ciljeva istovremeno vodili borbu i protiv dehumanizacije društva i čoveka koji je sa sobom nosio fašizam i snage u zemlji koje su mu služile. U toj borbi su se oplemenjivale i ličnosti što je dovelo do afirmisanja široke lepeze ljudskih vrlina, koje su u tada najvećem iskušenju pred kojim se našlo čovečanstvo u svojoj istoriji pokazivale da čovek ostaje čovek, ako se bori za njegove interese, za njegovo očelovečenje. U tome su korenji otpora KPJ i SKOJ-a i drugih patriotskih snaga nasilju, nepravdi, teroru, poniženju čoveka i svođenju njegove ličnosti na stvar, koja služi za ostvarivanje antiljudskih ciljeva. Učestvovanjem u oružanoj borbi od prvih partizanskih odreda pa do kraja rata, članovi SKOJ-a su kroz nju duhovno bogatili svoju ličnost, sticali iskustva, dolazili do novih saznanja i pogleda i borili se za čoveka u vreme kada je bio doveden u pitanje i njegov biološki opstanak.«³⁴

Kačavenda daje sledeću kodifikaciju moralnih vrednosti skojevaca: humanizam, hrabrost, drugarstvo i solidarnost, disciplina i odgovornost, iskrenost, revolucionarnost, internacionalizam, revolucionarni romantizam i dr.

Prva sistematizacija saznanja nagomilanih tokom decenija o istoriji morala jugoslovenske revolucije i Narodnooslobodilačkog rata 1941—1945. ne bi bila potpuna kada ne bi pokušali da sistematizujemo i pojave sa druge strane Dobra, odnosno negativne pojave koje su sa druge strane humanističke istorije čoveka, ali su u Istoriji. Kao pojedinačne, mnoge od njih su uočene na samom početku istraživanja nacionalne istorije 20. veka u nas koja se bavila jugoslovenskim komunističkim pokretom i međunarodnim komunističkim pokretom između dva svetska rata, kao što su terorizam, posebno individualni teror i frakcijske borbe o čemu je pisao S. Cvetković u navedenoj monografiji, ali³⁵ i u studiji »Idejne borbe u KPJ 1919—1928«, Beograd 1985. godine. Sledeća pojava koja je uzdrmala i koštala komunistički pokret u svetu sa stanovišta moralnih vrednosti, posebno humaniteta projekta svetske socijalističke revolucije, a koja je desetkovala kadrovske mnoge komunističke partije, pa i KPJ, bile su staljinističke čistke u Sovjetskom Savezu. O njima je u istoriografiji dato nekoliko opštih ocena u istorijama

³² Isto, 408—409.

³³ Isto, 268.

³⁴ Isto, 261—262.

³⁵ S. Cvetković, n. d.

KPJ³⁶, kao ocena u istorijskoj sintezi, a istoriografski pojedinačno je istražena sudbina pojedinih jugoslovenskih komunista koji su stradali u tim čistkama, kao što su braća Vujović, o čemu je objavljen zbornik radova sa naučnog skupa u Požarevcu³⁷, kao i monografija B. Gligorijevića.³⁸ U celini u jugoslovenskoj istoriografiji ta pojava monografski nije obrađena.

Monografski su više obrađene pojave ove vrste koje su došle do izražaja u toku Drugog svetskog rata, a univerzalna su pojava evropske istorije toga vremena, posebno nemačke, kao i ostalih fašističkih država i njihovih saveznika. Među tim pojavama su pljačka materijalnih i kulturnih dobara, njihovo korišćenje, ali i njihovo uništavanje. Te pojave je u nizu monografija detaljno istraživao Nikola Živković.³⁹

Ubistva u ratu, posebno genocid, a Drugi svetski rat ima samo u Jugoslaviji preko milion ubijenih ljudi, prema moralnim vrednovanjima najteži je prekršaj (»Ne ubij« je prva biblijska zapovest hrišćanskog morala). Od pojedinačnog ubistva, mučenja, zlostavljanja po zatvorima i logorima, najteža pojava amoralnosti koja se dogodila sa stanovišta humanizma pored eksperimentalne *in vivo* je genocid nad celim narodima: slovenskim, posebno Srbima, zatim Jevrejima i Romima, čiji priпадnici su masovno uništavani u logorima smrti u Nemačkoj, ali i na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske u Jugoslaviji, u Jasenovcu i dr. kao i u mnogim hercegovačkim jamama. Institut za savremenu istoriju u Beogradu je objavio seriju monografija o logorima i genocidu, koje su nastale kao posledica višedecenijskog naučnog istraživanja na posebnom projektu.⁴⁰ Poslednja objavljena knjiga iz serije posebnih izdanja jeste »Genocid nad srpskim narodom u NDH — Budi katolik ili umri«.⁴¹

Jedna od pojava koja se ispoljila u toku Drugog svetskog rata i jugoslovenske revolucije u Jugoslaviji jeste i bratoubilački rat, koji ima odlike građanskih ratova poznatih u svetu. Iz oblasti političke istorije o tome je napisano bezbroj radova, ali ne i sa moralnog aspekta. Od pojava karakterističnih za ponašanje ljudi u uslovima okupacije zemlje od moćnih tuđinskih vojski ispoljili su se kukavičluk, sumnja, kolaboracija i izdaja. Jovan Marjanović je knjigom o Draži Mihailoviću prvi naučno otvorio problem kolaboracije⁴². Iako o njoj ima dosta utvrđenih činjenica o političkoj istoriji Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, temu izdaje je nedavno filozofsko-istorijski elaborirao Branko Petranović u

³⁶ *Istorijski Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985. i dr.

³⁷ *Revolucionarna misao i delo braće Vujović*, Požarevac 1981.

³⁸ B. Gligorijević, *Između revolucije i dogme*, Zagreb 1983.

³⁹ N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975. i dr.

⁴⁰ U okviru toga projekta objavljena je biblioteka »Stradanja i otpori«, i u njoj devet studija i monografija o logoru Banjica, Buhenvaldu, Aušvicu, Mauthauzenu i dr. Vid. *Bibliografija Instituta za savremenu istoriju 1984—1994*, »Istorijski 20. veka«, br. 2, Beograd 1994, 221.

⁴¹ G. R. Dakina, *Genocid nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Budi katolik ili umri*, Beograd 1995.

⁴² J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Beograd 1979; M. Colić, *Kolaboracionističke oružane formacije u Jugoslaviji 1941—1945. godine*, »Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija«, 2, Beograd 1977, 61—80.

članku objavljenom u časopisu »Istorija 20. veka«,⁴³ kao i u već navedenoj knjizi »Istoričar i savremena epoha«.⁴⁴

Pojave unutrašnje likvidacije bez suđenja unutar pokreta NOP-a, poznate kao »leve greške« ili »leva skretanja«, ispoljene 1942. u jednoj od najtežih ratnih godina kada je Nemačka bila osvojila gotovo celu Evropu, monografski nisu istražene, ali ih je otvorio Miša Leković u članku »Mere Centralnog komiteta KPJ u prvoj polovini 1942. godine protiv levih skretanja u politici KPJ«, koji je zapravo saopštenje sa naučnog skupa »Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije 1941—1945. godine kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija«.⁴⁵

Da se istoriografija savremene istorije u Jugoslaviji otvara svom dubinom prema istraživanjima istorije morala i totalne istorije koja su nekada pripadala usamljenicima u nauci, smelim i istinoljubivim, govori i najnovija knjiga Đorđa Stankovića »Izazov nove istorije«.⁴⁶

SMILJANA ĐUROVIĆ

ISTORIJA MORALA I ETIKE RATA I REVOLUCIJE — OTVORENA TEMA ISTORIOGRAFIJE SAVREMENE ISTORIJE

Rezime

Kraj 20. veka zahteva sistematizaciju znanja do kojih se došlo o ovom veku i događanjima u njemu, pre svega onim najvećim koja su menjala istorijsku sliku vremena i tiču se Brodelovih procesa dugog trajanja, a takvi su Drugi svetski rat i velike svetske revolucije. Jedna od njih je i jugoslovenska revolucija u Drugom svetskom ratu. Posebno je važna sistematizacija i analiza radova u jugoslovenskoj istoriografiji savremene istorije koja su otvorila ovu temu i koja se bave pitanjem iskušenja humanizma, a to su istraživanja komunističkog pokreta tokom Drugog svetskog rata i jugoslovenske revolucije 1941—1945. godine. Imput tim istraživanjima dali su i filozofi koji su se bavili utvrđivanjem moralnog kodeksa jugoslovenske revolucije i istorijom morala, učestvujući u raspravi o etičnosti i neetičnosti revolucije, koja se smatra otvorenom.

⁴³ B. Petranović, *Pojam izdaje u Jugoslaviji — između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize*, »Istorija 20. veka«, 1-2/1993. str. 207—216.

⁴⁴ B. Petranović, *O relativizaciji pojma izdaje*, »Istoričar i savremena epoha«, n. d., 163—171.

⁴⁵ M. Leković, *Mere Centralnog komiteta KPJ u prvoj polovini 1942. godine protiv levih skretanja u politici KPJ*, »Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije 1941—1945. god. kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija«, 1, Beograd 1977, 37—50; U istom zborniku V. Glišić je objavio tekst *Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1942. godine*, a Z. Stipetić *Uloga inteligencije Hrvatske u moralnom, intelektualnom i političkom pripremanju socijalističke revolucije Jugoslavije* (37—50).

⁴⁶ Đ. Stanković, *Izazov nove istorije*, Beograd 1992. Vidi posebno poglavlje *Egzodus Srba Zlatne doline, Istorijске dimenzije genocida* (21—96).

SMILJANA ĐUROVIĆ**THE HISTORY OF MORALITY AND ETHICS OF WAR REVOLUTION
— AN OPEN QUESTION OF THE HISTORIOGRAPHY
OF MODERN HISTORY***Summary*

The end of the 20th century and the events which have happened and are still happening require a systematic classification of knowledge which has been accumulated about the 20th century and about what has transpired in that period, especially the crucial events which have changed the historical picture of historical time and concern Brodell's process of long duration, such as World War II and the revolutions which took place worldwide, one of which was the Yugoslav revolution, occurring at the same time as those events of World War II which happened in the southeastern region of the Balkans. It is especially important to classify and analyze the historiographic works in Yugoslav historiography of modern history which deal with this topic and which study the trials of humanism, works dealing with the history of the Yugoslav Communist Party and the Communist Youth League of Yugoslavia, World War II and the Yugoslav revolution from 1941 to 1945. A contribution to this study was given by philosophers who explored the moral code of the Yugoslav revolution and the history of morality, participating in the debate regarding the open question of the existence or absence of ethics in the revolution.

POLEMika

TOMA MILENKOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

JOŠ JEDNOM O »NEDOSLEDNOSTI U PRIMENI ISTORIJSKE METODOLOGIJE«

Na našu opsežnu kritiku magistarskog rada Koste Nikolića *Boljševizacija KPJ 1919—1929, Istorische posledice*, objavljenu u časopisu »Istorijske metodaologije« br. 1/1994. pod naslovom *Nedoslednost u primeni istorijske metodologije* (str. 201—222), autor je odgovorio u istom časopisu br. 2/1994. tekstrom pod naslovom *Naličje jedne kritike* (str. 191—202). U našoj kritici uglavnom smo ukazali na nekorišćenje rezultata najvećeg dela prethodne istoriografije, na deo faktografskih grešaka, falsifikata i nedoslednosti u primeni istorijske metodologije, kao i na uzroke koji su do toga doveli. Odgovoreno nam je u prepotentnom i svadalačkom tonu, prebacivanjem polemike sa stvarnog na pretežno ideo-loški teren, sa puno neobrazloženih omalovažavanja, diskvalifikacijama, podmetanja, sumnjičenja i ponovljenih falsifikata. Smatrajući da polemika pokazuje ne samo sa kakvim argumentima raspolažu polemičari, nego i kakvi su ljudi, ističemo da ne prihvatamo »polemički stil« koji nam nameće autor. Bavićemo se samo konkretnim.

Kritikovani obično nisu zadovoljni kritikom svojih radova, jer smatraju da su oni bolji nego što ih kritika prikazuje. Čini im se da je kritika preoštra, nepravedna, zlonamerna ... Nije u tom pogledu izuzetak ni Nikolić. Međutim, za razliku od većine kritikovanih on ne sumnja u vrednost nijednog dela svoje knjige, odbacuje sve kritičke primedbe (ili ih bar formalno i javno ne prihvata), a uzrok kritike vidi u ličnosti kritičara, koga proglašava za nosioca i branioca komunističke istoriografije u nas, koji ga podseća »da kritička istoriografija još nije odnela prevagu nad dogmama, iluzijama, predrasudama, stereotipima.« On »sustinu kritike« svoje knjige vidi u »nekorektnosti i neznanju kritičara« (192). Tako u načelu, a sada da vidimo kako sve to izgleda na primerima.

Ne nalazeći u kritici dovoljno uporišta za dokazivanje Milenkovićeve, tobožnje, pripadnosti »staroj školi«, za njegov konzervativizam i opterećenost komunističkim dogmatizmom, Nikolić zloupotrebljava rad Ljubodraga Dimića, *Istoriografija i ideologija — jugoslovensko iskustvo 1945—1955*,¹ koji citira čak pet puta (191—192). Dimićeve negativne ocene jugoslovenske istoriografije u navedenom periodu nama pripisuje. Objasnjenja radi navodimo da smo 1945, kada počinje period koji Dimić obrađuje, još nosili kratke pantalonice, a do 1955, kada se taj period završava, još nismo postali student istorije. Onovremena istoriografska

¹ Godišnjak za društvenu istoriju, sv. 1, Beograd 1994, 35—54.

produkција nije mogla kasnije da utiče na nas, jer u tom periodu nije napisan nijedan iole značajniji naučni rad iz novije istorije Jugoslavije.

Milenković je, po mišljenju autora, potpuno nekompetentan da ocenuje njegov rad, »jer sve svoje primedbe i osporavanja zasniva na sopstvenim istraživanjima koja se većim delom odnose na radnički i socijalistički pokret, a manjim delom na KPJ...« (193). Čudna su Nikolićeva obrazloženja za dokazivanje kritičareve nekompetentnosti. Zar sopstveno bavljenje određenom problematikom ne čini istraživača upravo kvalifikovanim za tu oblast? Zar KPJ nije deo radničkog pokreta?

U uvodnom bloku Nikolić nas podučava kako je trebalo da pišemo kritiku. On kaže: »Kritičar se nije odredio ni prema metodološko-koncepcijским osnovama naše knjige, ni prema zahtevima savremene istorijske nauke. Njegova kritika je lišena originalnosti i kritičarske probojnosti, pre svega inovativnosti« (193). »... Nema opažanja ni ocena o koncepciji, teorijsko-metodološkom pristupu; o razvoju i strukturiranju procesa, ključnim i prelomnim momentima iz istorije KPJ« (194). Generalizovana, ta ocena znači da kritičari ne treba samostalno da ocenjuju istoriografske radove, nego treba da se obraćaju autorima da bi ih ovi uputili šta i kako da »kritikuju«. Hvala lepo na savetu, ali suviše smo »staromodni« i »konzervativni« pa ćemo i dalje kritikovati ono što, po našem mišljenju, zaslužuje kritiku i na način kako mislimo da to treba činiti. A naslov naše kritike, podsećamo, glasi »Nedoslednost u primeni istorijske metodologije«, mada je umesto reči nedoslednost mogla da se upotrebni i mnogo teža reč.

Nikolić tvrdi da se »nekorektnost« kritičara »sastoji u: nesistematičnosti pristupa, nepreciznosti kritikovanih iskaza i ocena — oni se najčešće daju van konteksta, a istovremeno se izostavljaju bitna mesta kritikovanih stavova. Često se različiti stavovi veštački spajaju u jednu celinu, čime se remeti nit našeg iskaza, pa se onda podvrgavaju kritici.« »Kritičar uopšte nije shvatio materiju o kojoj smo pisali« (192). Dakle, glavna mana kritičara je što nije preštampavao cele kritikovane pasuse pa bi se time, tobože, onemogućile mnoge zloupotrebe. Na taj način bi se obim kritike nepotrebno utrostručio, a u suštini se ništa ne bi promenilo, jer bi promašaji ostali to što jesu. Uostalom, Redakcija časopisa sada traži drastično skraćivanje polemike.

A evo kako izgledaju Nikolićevi konkretni odgovori. U predgovoru svog magistarskog rada tvrdi da je marksistička istoriografija radničkog pokreta depersonalizovana. »U najvećem broju radova govori se o klanoj borbi, radničkoj klasi, buržoaziji, teroru države — nema ličnosti« (9). Kada mu je ovaj kritičar ukazao na besmisao podvučenog dela teksta (201—202), on odgovara: »Kolega Milenković apsolutno ne razume naš stav da je marksistička istoriografija bila depersonalizovana. On je to shvatio bukvalno — da se u tim radovima uopšte ne spominju ličnosti. On ne razume da je glavna odlika marksističke istoriografije bilo uvođenje 'radnih masa' i 'radničke klase' kao osnovnih nosilaca celokupne ljudske istorije, nasuprot 'buržoaskim teorijama' o ulozi ličnosti u istoriji« (195). Mi prihvatamo da marksistička istoriografija izvodi radne mase na istorijsku scenu, ali ona ne isključuje ličnosti, kako to neosnovano karikira autor. I još nešto. Marksističku istoriografiju ne čini marksističkom subjekt njene obrade (radnička klasa) i eventualno »navijanje« za jednu stranu, već celokupan metodološki pristup proble-

mu. A u tom pogledu se dela većine istoričara radničkog pokreta malo razlikuju od ostale istoriografije. Ne ulazeći na ovom mestu u širu raspravu o ulozi ličnosti u istoriji, jer sučeljavanja na tom polju još nisu završena i dalje tvrdimo da naša istoriografija radničkog pokreta u celini nikada nije bila na tako niskom nivou da se »u najvećem broju radova« nisu pominjale ličnosti.

Našeg međusobnog sporenja oko toga kojih dana je februara 1919. F. Filipović boravio u Budimpešti i da li su i koliko mađarski komunisti »finansijski pomagali revoluciju u Jugoslaviji« ne bi bilo da je Nikolić pregledao sećanja Lazara Vukićevića koja se čuvaju u Arhivu Srbije, jedina sećanja koja je jedan učesnik radničkog pokreta napisao pre Drugog svetskog rata. (Streljan je na Banjici juna 1941). Na naše osporavanje da su »Filip Filipović, Matuzović i Drobni formirali [...] 29. marta 1919. godine 'Jugoslovensku komunističku frakciju' u Mađarskoj« [JKF], jer Filipović posle povratka u Beograd sredinom februara 1919. nije više odlazio u Mađarsku (205), Nikolić ironično odgovara da mi za tu tvrdnju ne navodimo izvor »osima ako u istorijske izvore prvo reda ne svrstava[m] sopstvene tekstove« (196). Posle toga kategorički tvrdi: »Jugoslovenska komunistička frakcija u Mađarskoj jeste formirana 29. marta 1919. a ne 'oko 25. marta' kao što tvrdi naš kritičar.« Umesto što ironiše bilo bi bolje da je pogledao izvore na koje se pozivamo u svom članku. Tu, između ostalog, pominjemo izveštaj sa *Prethodnih dogovora za Kongres u Brodu*, koji su održani 28—30. marta 1919. u Beogradu, a objavljen je u *Radničkim novinama* 31. marta 1919. Najvažnija tačka dnevnog reda bilo je razmatranje Platforme za ujedinjenje, koju su prethodnih dana izradili Lapčević, Košanin, Topalović i Filipović. Prisustvo poslednjeg na prethodnim dogovorima se izričito spominje.² Posle rečenog, i autoru mora biti jasno da se Filipović nije mogao u isto vreme (29. marta) nalaziti na dva mesta. Međutim, JKF ipak nije formirana 29. marta, kako apodiktički tvrdi Nikolić, već ranije. Upravo naš kolega iz Instituta, dr Vujica Kovačev, odličan poznavalač mađarskih izvora i literature, savestan i pouzdan istraživač, argumentovano je dokazao da je JKF stvorena »u periodu od 22. do 25. marta 1919. godine«, ali kao njene osnivače nigde ne pominje Filipovića i Drobnija.³ A Filipović nije mogao da učestvuje u formiranju JKF, jer je bio zauzet izradom pomenute Platforme i drugim pripremama za Kongres ujedinjenja (što je bilo važnije od JKF). Ali čak i da nije bilo tih razloga on ne bi mogao da pređe u Mađarsku, jer su jugoslovenski organi, odmah po uspostavljanju sovjetske vlasti u Mađarskoj 21. marta, zatvorili demarkacionu liniju i zaustavili svaki saobraćaj između dve zemlje.

Na našu opasku da »u Jugoslaviji 1919. nije bilo terorističkih komunističkih organizacija, ali da su postojale ilegalne komunističke organizacije« (206) autor traži da razjasnimo razliku između tih organizacija, jer je on očigledno ne uviđa (196). Umesto da udovoljimo njegovoj želji, upućujemo ga da u kom bilo leksikonu stranih reči pogleda značenje reči teror i njenih izvedenica. Posle toga će, verovatno, i njemu

² T. Milenković, *Doprinos Filipa Filipovića stvaranju KPJ*, »Socijalizam«, 1/1979, 164—167, 172—174.

³ Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije — Veze između jugoslovenskih i mađarskih komunista 1918—1919. i učešće Jugoslovena u mađarskoj revoluciji 1919. godine*, Beograd 1987, 103.

postati jasna razlika između tih dveju organizacija. Sem te semantičke razlike postoji još važniji suštinski razlog koji govori da je tu reč zaista samo o ilegalnim organizacijama. Naime, one u toku 1919. nisu izvršile nijedan teroristički akt.

Nikolić očigledno više voli da postavlja pitanja nego da na njih odgovara, napad pretpostavlja odbrani. A to i nije neka nova i originalna taktika. Mnogi joj pribegavaju. Tako on pita: »Molimo našeg kritičara da nam objasni kojim je naučnim metodom utvrdio da mi imamo averziju prema časopisu 'Prilozi za istoriju socijalizma'? Da li je to metod moderne istorijske nauke ili princip nekih drugih institucija koje su se i te kako mešale u nauku u nekim prošlim vremenima? Da li na taj način do 'saznanja' dolaze naučni radnici ili neki drugi ljudi? Da je pažljivije pogledao spisak izvora i literature, T. Milenković ne bi postavljao takvo pitanje« (169). Teška artiljerija po mušicama i to sve da bi se prikrili sopstveni propusti! Na prvo pitanje autor je već dobio odgovor (206—207), ali ga je očigledno »zaboravio«. Tamo mu je u četiri slučaja ukazano na *publikovane dokumente* (a ne autorske rade) u 'Prilozima...' koji se direktno odnose na njegovu temu, a on ih nije koristio. U jednom slučaju je opširnom i autentičnom izvoru pretpostavio sećanje dato nakon 40 godina od događaja i, logično, puno grešaka. Zašto? Nije valjda imao teškoća da dode do časopisa? Izdavala ga je kuća u kojoj radi i danas ga ima po radnim sobama. A »Priloge za istoriju socijalizma« je pomenuo u spisku izvora i literature da bi mu spisak izvora bio duži i delovao ubedljivije. Ako ga je koristio, kao što želi da kaže, zašto nije konsultovao pomenute objavljene dokumente?

Na naše ukazivanje na apsurdnost autorove tvrdnje da su »jugoslovenski [komunisti] povratnici [iz Sovjetske Rusije] izdavali naređenja«, autor odgovara da pod citiranim nije mislio da su »naređivali nekome kome nisu mogli. Hteli smo, tvrdi on, da ukažemo na manir, način ponašanja, stanje svesti *toliko karakteristično za kasniji period* kada su naređenja izdavana i ljudima koji ih nisu dobровoljno sledili ni prihvatali« (196). Naučno, nema šta! Zbog toga što su komunisti *kasnije* izdavali naređenja »ljudima koji ih nisu dobrovoljno sledili...« treba im tu osobinu pripisati i 1919. kako bi čitalac o njima stekao što nepovoljniji utisak od samih početaka!

Veran svom maniru preslišavanja, Nikolić pita: »Otkud našem kritičaru ideja da smo napisali kako je raskorak između rukovodstva SRPJ(k) i ilegalnih organizacija postojao iz početka?« (196). Odgovaramo: nigde nešto tako nismo napisali. Nikolić je to izmislio.

Nikolić piše: »Što se tiče osporavanja antijugoslovenske orijentacije povratnika, upotrebimo izraz kolege Milenkovića: '...ti problemi su razrešeni u našoj istoriografiji'. I to vrlo ubedljivo [tvrdi autor]. Trebalо je samo pročitati knjigu kolege Vujice Kovačeva« [pa se u napomeni poziva na napred navedeno delo, ali ne ukazuje na stranice na kojima se nalazi dotični tekst]. Obaveštavamo magistra Nikolića da smo monografiju Kovačeva pročitali vrlo pažljivo još u rukopisu, jer smo bili jedan od recenzenzata (što se vidi sa druge stranice knjige), ali u njoj nismo naišli na podatke o antijugoslovenskoj orijentaciji povratnika iz Rusije. Međutim, postoje suprotni fakti. Naime, na osnivačkoj ilegalnoj konferenciji Saveza pelagićevaca, održanoj 9. marta 1919. na Stražilovu (delegati su bili pretežno povratnici iz Rusije), pored ostalog, usvojena

je Programska deklaracija Saveza. Na političkom planu ta deklaracija traži »uništenje odeljenih država« i stvaranje »jedne jugoslovenske socijalističke sovjetske republike.«⁴ Napominjemo da su jugoslovenske istorijske pokrajine, koje su posle Prvog svetskog rata ušle u sastav Kraljevine SHS, na čelu imale pokrajinske vlade. Na njih misle pelagićevci kada traže »uništenje odeljenih država.« Dakle, jugoslovenski komunisti povratnici iz Rusije nisu 1919. hteli da dezintegrišu Kraljevinu SHS, već su želeli da buržoasku monarhiju zamene socijalističkom sovjetskom republikom, a to nije antijugoslovenstvo. Oni protiv postojeće jugoslovenske države nisu istupali iz nacionalnih već iz socijalno-političkih pobuda.

Sa Nikolićem je vrlo teško polemisati, jer čovek nikada nije načinio što on stvarno ne zna, a što se pravi da ne zna. Tako (na str. 197) pita: »U čemu T. Milenković vidi razliku između diktature i 'ustanka, rata, revolucije, borbe'« (208). Umesto što po običaju drugome postavlja pitanja bolje bi uradio da je uzeo priručnike i obavestio se o suštini revolucije i diktaturi proletarijata.

Nikolić voli da zamagljuje i iskrivljuje tuđe stavove. Nisu u suprotnosti orientacija na oružani ustank i antiparlamentarizam (197), ali su u suprotnosti te dve stvari sa njegovom tvrdnjom u knjizi da je »Sva njena [KPJ] aktivnost u legalnom periodu bila podređena samo jednom cilju — osvajanju što većeg broja glasova i poslaničkih manda-ta« (208).

U vezi sa našim sporenjem oko broja isključenih centrumaša iz KPJ, Nikolić nam sa visine savetuje da »preciznije sabere[mo] sve one koji su isključeni iz KPJ zbog solidarisanja sa Manifestom opozicije« ili da konsultujemo knjigu Branislava Gligorijevića 'Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje' ... »pa će[mo] ipak doći do broja 153.« »Preciznijeg sabiranje« smo izvršili mnogo ranije nego što nam je autor savetovao, ali smo došli do drugačijih rezultata. Reč je o tome da su *Manifest opozicije* potpisala 53 centrumaša iz Beograda. Pošto im se sa objavljinjem brošure žurilo, nije bilo vremena da je šalju u Bosnu, kako bi je i tamošnji centrumaši pročitali i potpisali, već su to učinili na poverenje i na neviđeno. Takvih je 62. Plenum KPJ je 10. decembra 1920. doneo odluku da se prvi *potpisnici* Manifesta isključe iz KPJ i njihova imena su taksativno navedena. Pored imena Dragiše Lapčevića stavljena je zvezdica, a u napomeni objašnjeno da je on 19. novembra 1920. obavestio Simu Markovića da svojevoljno istupa iz KPJ, što su *Radničke novine* objavile 7. decembra. Znači, iz KPJ su isključena 52 beogradска centrumaša. Za bosanske centrumaše je plenum rešio da se »stave pod partijski sud«, kako bi se utvrdilo da li su stvarno dali potpise na Manifest, pa onda postupiti po Statutu KPJ. Ponovljena su 62 imena navedena u Manifestu.⁵

Statut KPJ (čl. 34) propisuje prilično komplikovanu proceduru obrazovanja i rada partijskih sudova. S obzirom na to, pitamo autora zašto je siguran da su *svi* Bosanci isključeni iz KPJ pre kraja 1920, od-

⁴ Nikola Grulović, *Jugoslovenski komunistički revolucionarni savez »Pelagić«*, »Zbornik Matice srpske za društvene nauke« br. 22, Novi Sad 1959, 123. Grulović donosi pomenutu deklaraciju u integralnom obimu.

⁵ *Radničke novine* 14. 12. 1920. Citirana odluka je preštampana u zborniku dokumenata »Drugi (Vukovarski) kongres KPJ« (priredili U. Vujošević, V. Kovačev), Beograd 1983, 268—269.

nosno pre donošenja Obznane? Pitanje je utoliko umesnije što oni nisu pripadali jednoj mesnoj organizaciji.

A sada nekoliko reči o prepotentnoj preporuci Nikolića ovom piscu da »preciznije sabere« potpisnike *Manifesta opozicije*. Videli smo da su iz KPJ sigurno isključena 52 beogradska centrumaša, dok se za Bosance to ne zna. Mada i osnovci znaju da se različite stvari ne mogu sabirati, u ovom slučaju dozvoljavamo i tu mogućnost. Međutim, zbir brojeva 52 i 62 ne iznosi 153, kako bespogovorno tvrdi autor, već 114. Otkuda »višak« od 39?

Nikolić se u svom odgovoru služi i očitim podvalama i poturanjima izmišljenih činjenica. Tako piše: »Da li naš kritičar zaista misli da je Kominterna morala uvek direktno i otvoreno da interveniše, pa da se uvaži njen stav? Ako tako misli, onda ne razume elementarne principe odnosa sekcije prema centrali ili misli da je već tada pokazana 'vizionarska neposlušnost'« (197). To »inkriminisano« mesto kod nas glasi: »Inače, Kominterna se nije direktno mešala u spor [isključenje centrumaša iz KPJ — T. M.], kako bi se to moglo shvatiti iz citiranog [Nikolićevog] teksta. Činila je to indirektno, preko anticentrumaški intoniranih dokumenata usvojenih na njenom Drugom kongresu...« Zar to nije razbijanje otvorenih vrata?

Nema mesta Nikolićevom čuđenju što mu zameramo da ne govori o pokušaju vlade da prosto prokrijumčari kroz skupštinu antikomunistički zakon (uredbu) o redu i radu, o suspendovanju legalno izabrane i u dužnost uvedene komunističke opštinske uprave u Beogradu, o militarizaciji železničara i rudara i o Obznani (197—198), kao o karikama u lancu vladinih nezakonitih i protivustavnih postupaka u cilju suzbijanja komunističkog pokreta. Sve je to kod dela komunista stvorilo čvrsto uverenje da se u Jugoslaviji ništa ne može postići legalnom borbom, a kod izvesnog broja, da treba pristupiti individualnom teroru protiv najviših nosilaca državne vlasti. Bez tih predznanja i ukazivanja na uzročno-posledičnu zavisnost, kasnija događanja ostaju nejasna, postupci pristalica individualnog terora nemotivisani, kao dela patoloških zločinaca. Nikolić samo pominje suspenziju beogradske komunističke opštine, a analizu Obznane okreće protiv komunista (47, 88).

Dokle ide Nikolićeva samouverenost, razmetljivost i potcenjivanje kritičara vidi se i po tome što on dovodi u pitanje sposobnost kritičara da razume jezik kojim se služi. On »naivno« pita: »... Zar je 'militarizacija rudara i železničara' (valjda rudnika i železnicu?) ključna tema za razumevanje kasnijih zbivanja?« (198). Odgovaramo: Da, vrlo je važna u lancu događaja! A pre nego što je one tri i po reči u zagradi podsmešljivo stavio pod znak pitanja, pametnije bi uradio da je u nekom leksikonu stranih reči utvrdio značenja reči militarizacija. U konkretnom slučaju, militarizacija železničara i rudara znači davanje ovlašćenja nadležnim ministrima da u slučaju potrebe mogu pozvati železničare i rudare na vojnu vežbu, a tada za njih važe vojni sudovi. Čak će i Nikolić priznati da se vagoni, lokomotive, skretnice, rudarska okna i sprave ne mogu militarizovati, odnosno pozivati na vojnu vežbu i izvoditi pred vojne sudove!

Služeći se podmetanjem svojih izmišljotina, Nikolić piše: »Kritičar ne veruje ni izveštajima policije iz Beća o hapšenju Milkića i Markovića

i zapleni novca.« Pa nam drži moralnu i stručnu lekciju. »To više nije stvar naučnog poštenja već upornog zalaganja da se odbrani nešto što se ne može odbraniti argumentima struke« (198). Ponovo smo pročitali svoju kritiku i nigde nismo našli mesto gde izražavamo neverovanje da su Milkić i Marković početkom oktobra 1921. hapšeni u Beču i da je tom prilikom kod prvog zaplenjena velika suma novca. To je plod autorove »bujne stvaralačke mašte.« On prvo izmisli i poturi nešto kritičaru, pa ga posle zbog te svoje izmišljotine napada. To je »strogog naučno poštenje« i baratanje »argumentima struke!«

Jedno od ključnih mesta našeg spora sa Nikolićem jeste njegovo insistiranje da se Milkić 20. aprila 1922. nalazio u Beogradu i da je tom prilikom od policije primio veliku sumu novca, ukradenu prethodno od KPJ. O tome smo opširno pisali u našoj kritici. Zato *molimo* čitaoce da ponovo pročitaju taj tekst (211—212). Nikolić nam je takođe opširno odgovorio, ne ustupajući ni za milimetar od onoga što je napisao u knjizi (198). Iz čisto praktičnih razloga ni taj tekst ne možemo citirati, te *molimo* čitaoce da i njega ponovo pročitaju.

Podimo redom, da bi utvrdili ko pokazuje »zavidan nivo neznanja« i još po nešto. Autor s nasladom citira našu rečenicu u kojoj je napravljena štamparska greška pa deluje nespretno i treba da dokaže našu nepismenost! A finansijski dokumenti zaista postoje! Naime, IK Komunističke internationale je imao svoju posebnu Budžetsku komisiju u periodu 1919—1927. godine. Njena dokumentacija se nalazi u 'Ruskom centru za čuvanje i proučavanje dokumenata novije istorije' u Moskvi (bivši SPA IML) fond 495, opis 82 sa 26 arhivskih jedinica, ali se istraživačima ne daje na uvid.⁶ A što se tiče našeg »krajnje nekorektnog postupka« oko pozivanja na rukopis autorovog magistarskog rada, evo kako je do toga došlo. U vezi sa, tobožnjim, Milkićevim dolaskom u Beograd 20. aprila 1922. i prijemom novca od policije, Nikolić je u knjizi bio toliko nejasan da smo *moralni* da konsultujemo rukopis kako bi saznali šta je stvarno htelo da kaže. Uostalom, koliko je to bilo »nekorektno« vidi se i po tome što sada i sam Nikolić kaže: »Marković i Milkić jesu proneverili partijske novac i to impozantnu količinu« (198). A nepotni dokaz za to je »originalni izveštaj beogradske policije, gde se lepo vidi Milkićev potpis.« Pogledajmo šta стоји u tom dokumentu. On počinje: »PROTOKOLL aufgenomen am 20. April 1922. in Präsidium...« itd. Dakle, dokument je na nemačkom jeziku. Na srpski ga je preveo Milorad Simonović, poznati stručnjak u toj vrsti posla, tako da nema mesta sumnji u autentičnost prevoda. Prevod glasi: »ZAPISNIK sačinjen 20. aprila 1922. godine u Predsedništvu Policijske direkcije s gospodinom Ilijom Milkićem, trgovcem sa stanom u Beču, XIX Arbesbahgase 23, koji je ovde prispeo sa svojim pravozastupnikom dr Samuelom Šlezingerom.

Istome smo stavili do znanja da mu Policijska direkcija može uručiti novac koji стоји na njenom raspolaganju, a koji su poreske vlasti zadržale i njoj predale, i to 15.770 američkih dolara, 190,5 maraka, 500 engleskih funti, 4.100 dinara i 900 francuskih franaka, ukoliko se on obaveže da ovaj novac deponuje u banku ili neku drugu novčanu usta-

⁶ Vid.: Краткий путеводитель по рцхидни, Москва 1993, 75.

novu, i pri tome ne u sef, i ukoliko Policijskoj direkciji omogući uvid u svoj bankovni konto u svako doba i na zahtev izveštava o podignutim sumama. Ako bude postupao suprotno preuzetoj obavezi, to bi, kao i upotreba novca u političke svrhe, imalo za posledicu trenutno proterivanje Ilije Milkića iz zemlje i službeno zatvaranje njegovog bankovnog konta.

Na ovo Ilija Milkić izjavljuje: Ja ču izvršiti peuzetu obavezu da svoj novac deponujem kod neke banke i da tu banku obavestim da je Policijskoj direkciji dopušteno da u svako doba traži izveštaj o stanju mog bankovnog konta. Dok nađem banku, molim da se pomenuti novac pred mom pravozastupniku dr Samuelu Šlezingeru.« Sličnu izjavu je dao i Milkićev pravozastupnik Šlezinger. A zatim slede potpisi: dr H. Preser, policijski savetnik, Ilija Milkić, dr Samuel Šlezinger i svedoci: Franc Hopel i F. Kacenšloger.

Ako je stvarno polazio od pretpostavke da se sve citirano dogodilo u Beogradu, Nikolić je morao da se zapita: Zašto beogradska policija jedan javni dokumenat sa jugoslovenskim državljaninom, Srbinom, sastavlja na nemačkom jeziku? Zašto Milkić u Beogradu, gde ima zakonitu ženu, decu i stan, navodi stan u Beče? Otkad to u Beogradu postoji Policijska direkcija, kad je poznato da tu od 19. veka pa do oktobra 1944. godine deluje Uprava grada Beograda?⁷ Na koji to način, pomenute, kod Milkića u Beču zaplenjene pare, volšebsnim kanalima stigoše u Upravu grada Beograda? Po kom to zakonu beogradska policija ima pravo da proteruje iz zemlje državljanje Jugoslavije, ako ne rukuje novcem kako ona odredi? Zašto su, sem Milkića, svi potpisnici citiranog dokumenta ljudi sa nemačkim imenima i prezimenima? Zar su u beogradskoj policiji radili sve sami Nemci? Slična pitanja se mogu nizati u nedogled i uvek bi se dobio isti odgovor. Da je ozbiljnije analizirao navedeni dokumenat, a to je kao naučni radnik *bio dužan* da učini, Nikolić bi *neminovno* došao do zaključka da on nije nastao u Beogradu nego u Beču. Uostalom, arhivski radnici, koji nisu eksperti za ovu temu, napisale na kartici u arhivskoj kartoteci (KI 1922/52) »Zapisnik o sa-slušanju Ilije Milkića, sastavljen u Predsedništvu Policijske direkcije u Beču 20. aprila 1922. godine.« Zar ni to ne pokoleba autora i ne natera ga da posumnja da se zaista ne radi o Beogradu?

Međutim, postoje i drugi dokumenti koji upućuju na zaključak da Milkić tada nije dolazio u Beograd. Ne znajući pod kojim je uslovima bečka policija vratila Milkiću pomenuti novac, Centralni izvršni odbor KPJ je 9. maja 1922. iz Beograda tražio od Sime Markovića u Beču da utiče na Milkića, kako bi novac koji će dobiti od bečke policije predao Partiji, odnosno P. Pavloviću i D. Cekiću, kojima će CIO poslati uputstva o njegovoj upotrebi.⁸ Kada bi Nikolić uprkos svoj navedenoj dokumentaciji ipak tvrdoglavno istražao na Beogradu, time bi dokazao da njemu nisu važni ni formalni, ni suštinski dokazi, ma koliko bili oči-

⁷ U svom radu autor tvrdi da je taj zapisnik sačinjen u »policijskoj direkciji Uprave grada Beograd« (76), što predstavlja besmislicu svoje vrste. Iz toga konteksta proizlazi da je policijska direkcija odeljenje ili ekspozitura Uprave grada Beograda. Time autor pokazuje da ne zna značenje reči direkcija (»vrhovno upravno ili nadzorno telo u nekom preduzeću, društvu i sl.«). A dve »vrhovne« policijske ustanove u Beogradu istovremeno nisu mogle da postoje!

⁸ AJ, KI, 1922/111.

gledni. Čini nam se da su kod njega nenaučni razlozi bili presudni. On ne preza ni od grubih, vulgarnih falsifikata, samo da bi komuniste pojedince, pa i celu KPJ prikazao u što nepovoljnijem svetlu. Marković (sekretar) i Milkić (blagajnik Zagraničnog CK) bili su neosporni prvaci KPJ, Kada za njih »dokaže« da su lupeži velikog stila, on čekuje da će čitaoci i sami zaključiti da su obični članovi takođe sve sami lopovi.

Nikolić i drugim »argumentima« pokušava da »dokaže« kako se Milkić aprila 1922. zaista nalazio u Beogradu. Međutim, to mu ne polazi za rukom. Naime, neosnovana je tvrdnja kako kritičar (odnosno Milenković) »ne priznaje da je Milkić mogao bar dva puta [ilegalno] za četiri godine da uđe i izade iz zemlje« (196). Autoru očito nije poznato da su svi jugoslovenski komunisti, koji su sredinom 1921. sudelovali na Trećem kongresu Komunističke internacionale i Osnivačkom kongresu Crvene sindikalne internacionale u Moskvi, hapšeni čim su se vratili u zemlju, odležali su nekoliko meseci u zatvoru, a više njih je žestoko izbatinano. Za Milkića je jugoslovenska policija znala ne samo da je učestvovao na sva tri prva kongresa Komunističke internacionale, nego da je kao predstavnik KPJ bio član najvišeg rukovodećeg tela te međunarodne organizacije. Dakle, po njenim merilima, on je morao da bude veći krivac od svih ostalih. Pa, ipak, takav čovek legalno dolazi u Jugoslaviju, policija ga ne hapsi, vraća mu gomilu para i jedino je on, od svih jugoslovenskih komunista, mogao legalno, sa znanjem policije i sa njenim pasošem, do mile volje da putuje u inostranstvo i da se vraća kući!! Kada bi sve to bilo tačno, što autor nelogično i neosnovano samo pretpostavlja, s pravom bi ga smatrali za lošeg istoričara, kada ne bi zaključio da je Milkić bio policijski agent! Jer, jedino policijski ljudi mogu uživati toliku blagonaklonost svojih zaštitnika. A da su izložene pretpostavke neutemeljene pokazuje i sledeći dokumenat. Kada se krajem avgusta ili prvih dana septembra 1926. vratio u Beograd, Milkić je dao opširan intervju Životi Milojkoviću, tada komunističkom disidentu. Praveći uvod u intervju, Milojković piše: »*Posle punih jedanaest godina koje je proveo u emigraciji* sa svima njenim teškoćama i patnjama, *pre nekoliko dana vratio se u našu sredinu, u Beograd,* drug *Ilija Milkić*.⁹ Oduzme li se od 1926. jedanaest godina, dolazi se do zaključka da se Milkić neprekidno nalazio u emigraciji od 1915. godine, a to je tačno.

Zamorno je već i monotono opovrgavati proizvoljne kvalifikacije autora o našoj »nekorektnosti i nestručnosti«. Na str. 199. optužuje nas da smo ga »naopako citirali« i da smo »povezivali elemente koji... ne sačinjavaju celinu.« A evo o čemu je reč. Naslov njegovog trećeg potpoglavlja drugog dela, a prve glave rada glasi: »*Sudski procesi protiv komunista (1919—1929)*.« U prvoj rečenici posle naslova on kaže: »Stvarni odnos države prema revolucionarnoj delatnosti najbolje se ogledao u sudskim procesima. *Komunistima je suđeno prema odredbama Zakona o zaštiti države*« (102). Koji čitalac, kada pročita citirano, neće zaključiti da se to odnosi na sve komunističke procese 1921—1929? On i sam u odgovoru kaže: »Kada smo na str. 102. napisali da je komunistima suđeno po Zakonu o zaštiti države, to se odnosilo generalno na procese

⁹ »Radničko jedinstvo« br. 26, 5. 9. 1926, *Mišljenje jednog vernog proleterskog borca*.

do 1929. godine, a kada smo na str. 107. napisali da im nije bilo suđeno po tom Zakonu, *to se nije odnosilo na sve komuniste*, ... već na strogo određene lidere KPJ optužene po delu atentata na regenta (kralja) Aleksandra» (199). To se zove »naknadna pamet.« Nije kritičar kriv što je autor površan, brzoplet i neprecizan. On je kritikovao ono što je pročitao u radu, a nije znao na šta je autor mislio. I ako treba na koga da se ljuti, onda mora samo na sebe.

Dajući psihološke portrete petorice jugoslovenskih komunista intelektualaca kao reprezentanata jugoslovenskih komunista uopšte, autor je napisao: »Moša Pijade je pripadao onoj grupi jugoslovenskih komunista koja je, *od samog početka delovanja revolucionarnog pokreta bila za puni boljševički kurs* (195). Kada smo mu dokumentovano dokazali da je M. Pijade stupio u komunistički pokret 1920. godine i da stoga nije mogao »od samog početka« tog pokreta, tj od stvaranja Jugoslavije, da bude »za puni boljševički kurs«, jer nije ni bio u njemu (220), on ustanovali da se mi »ne snalazimo u vremenu i prostoru.« Pravda se: »Kada smo [tj. Nikolić] napisali, *što je toliko očigledno[!?*], da je M. Pijade od svog delovanja u revolucionarnom pokretu (od trenutka kada je postao član KPJ) bio za puni boljševički kurs, *nismo napisali da je bio 'levičar'* i kada je odmah posle Prvog svetskog rata uređivao list 'Pravdu'« (201). Nikolić očigledno vrda i pokušava naknadno da kamuflira svoju faktografsku grešku načinjenu iz neobaveštenosti. Nemojalno je za sopstvene greške okrivljavati drugoga!

Nikolić se uvredio što smo u kritici rekli da je za prvu glavu trećeg dela rada samo »jednim okom«, na brzinu i površno osmotrio deo relevantnih izvora i literature. Posledica je: prosto neverovatan broj promašaja, faktografskih grešaka i slično (200). Smatra da je trebalo da obrazložimo sve te promašaje. Za to bi nam trebalo 20 štampanih stranica, što bi bilo suvišno. U činjenici da smo se koncentrisali samo na jedan pasus, vidi dokaz da drugih primedaba nismo ni imali. Prvo ćemo mu odgovoriti na pitanje: »Zašto kolega Milenković uporno izbegava da spomene knjigu B. Gligorijevića 'Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929', ... iz koje se vidi da jeste decembra 1918. usvojen Zakon o osiguranju radnika.« Kada već toliko insistira, da mu odgovorimo. Pomenutu knjigu Gligorijevića uopšte ne izbegavamo (ali ne vidimo gde je trebalo da je pomenemo?), čitali smo je i vrlo dobro znamo šta u njoj piše, jer smo jedan od njenih recenzentata. Na kraju 310. i početku 311. stranice te knjige piše: »Zbog toga je među prvim zakonskim predlozima, koje je izradila prva jugoslovenska vlada već u decembru 1918. godine, bila zakonska osnova o osiguranju radnika.« Dalje Gligorijević objašnjava koje su sve prepreke stajale na putu za usvajanje tog zakonskog predloga, pa nastavlja: »Zbog toga se nov pokušaj da se donese jedinstvena mera osiguranja javila tek krajem decembra 1920. godine, u vidu jedne uredbe... Ova uredba o osiguranju radnika izšla je tek 27. juna 1921.« (311). Dakle, Gligorijević jasno kaže da je decembra 1918. izrađen zakonski predlog, a »precizni« i »strogo naučni« Kosta Nikolić to »prevodi« na svoj jezik i tvrdi da je zakon o osiguranju radnika tada i usvojen. On ne pročita korektno izvor već grubo falsifikuje činjenice, a kada mu na to ukažemo, on krivicu baca na zlonamernog kritičara. Pita: »Koje izvore nismo koristili [za ovaj deo rada]? (200). Odgovaramo: pre svega Službene novine Kraljevine SHS

i zakone koje sâm pominje, jer to su za ovu problematiku »izvori prvoga reda.« Potrebno je da te zakone, uredbe i sl. propise pažljivo pročita od početka do kraja i da ih shvati, pa mu se neće događati grubi promašaji.

U našoj prvoj kritici Nikolićevog magistarskog rada konstatovali smo da u njemu ima »i krivotvorena, mada nije uvek jasno da li su to mahinalne greške ili svesni falsifikati« (221). Posle izloženih slučajeva takvu dilemu više nemamo: autor vulgarno i svesno vrši falsifikovanje izvora, što je, ipak, reda pojava u nauci. Međutim, ima nešto čudno i nerazumljivo u svemu tome. Falsifikatori kriju svoje tragove, a Nikolić upućuje čitaoca na izvor, koji nedvosmisleno otkriva falsifikat! Kako on, kao ekspert za psihologiju, objašnjava takvo svoje ponašanje?

Nikolić je toliko »obavešten« i »pun znanja« o zaštiti i osiguranju radnika prvi posleratnih godina da upućuje svog starijeg kolegu Milenkovića na dva fonda Arhiva Jugoslavije: Ministarstvo trgovine i industrije i Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja. »Onda [Milenković] ne bi napisao neistinu kako nije sačuvana grada radničkih komora u Jugoslaviji, posebno komore u Beogradu, osim one u Zagrebu« (200). Obaveštavamo Nikolića da su nam oba fonda davno poznata. Prvi smo čak citirali desetak puta u našoj studiji *Privremeno radničko zagonodavstvo u Jugoslaviji (od kraja Prvog svetskog rata do donošenja Vidovdanskog ustava)*,¹⁰ koju on očigledno ignoriše. Što se tiče fonda Ministarstva socijalne politike, to je obično autorovo paradiranje i obmanjivanje čitalaca. Naime, samo se četvrtina jedne fascikle (osme, arh. jed. 23), inače siromašnog fonda Ministarstva socijalne politike za međuratni period, odnosi na zaštitu radnika od 1927—1930. godine i tu nema ničega što stvarno ima veze sa zaštitom radnika. Ovaj fond je Nikolić uneo i u spisak izvora i literature svog magistarskog rada, iako ga nije koristio (jer nije imalo šta). Ne znamo kako da shvatimo rečenicu o radničkim komorama. Znači li ona da je Nikolić otkrio njihovu građu? Ako misli na dokumente Radničke komore u Istorijском arhivu Beograda, onda je u velikoj zabludi, jer to su samo fragmenti nekadašnje kompletne arhive.

Nikolić voli da pridikuje sa visine. On kaže: »Ako naš kritičar priznaje da nije kompetentan da piše o psihološkoj uslovjenosti ponašanja komunista i profilu njihovih ličnosti [nigde nije tako rečeno — T. M. J.], ako ne poznaje dovoljno psihologiju kao nauku, neka ne sprečava druge [odnosno njega koji je stručnjak u toj oblasti — T. M.] da o tome pišu« (200). To »sprečavanje« se odnosi na neke autorove očigledne »psihološke« promašaje. »Iako su ti problemi suviše složeni za njega, nastavlja prepotentno Nikolić, kolega Milenković je postavio i jedno pravo pitanje: 'Kako ti ljudi [komunisti], čija je glavna vrlina »ne misliti ništa« [kako tvrdi Nikolić] uspeše da uzmu vlast u velikom delu sveta i da se na njoj održe 70 ili 50 godina, a neki je i dalje drže'? Naš je odgovor — silom. Elementarnom silom,« odgovara mudro autor. Naravno, ta nečasna sila je rezervisana samo za komuniste. Engleska buržoaska revolucija je izvršena u čistim belim rukavicama, u njoj nisu pale mnogobrojne žrtve, a Kromvel, u ime građanske klase, nije tamanio sve

¹⁰ *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Zagrebu*. vol. 11. Zagreb 1982. 109—232.

one koji su mu se našli na putu. A šta tek reći za francusku buržoasku revoluciju, koja je progutala desetine hiljada života, a čuvena gilotina neumorno odsecala glave osobama oba pola, svih uzrasta i klase, pa i onih koji su jedno vreme druge slali na gilotinu. Zna li Nikolić neko drugo sredstvo kojim su se dosad sprovodile sve revolucije? A što se sile tiče, to je batina sa dva kraja. Ne retko se u prošlosti događalo da se ona, kod neodgovarajuće upotrebe, okrene protiv onog ko je drži. Znači, i za njenu upotrebu je potreban razum!

Pri kraju naše kritike zamerili smo autoru što je napisao knjigu o boljševizaciji KPJ, a nigde nije dao celovito objašnjenje šta podrazumeva pod tim pojmom (221). Iz knjige je vidljivo da pojmovi boljševizam i boljševizacija nisu nepromenljiva kategorija već evoluiraju, a autor to ne objašnjava. Kako se može pisati ozbiljno i naučno o nekom problemu, a da se on prethodno bliže ne definiše? Ono što nije učinio u knjizi, autor daje u odgovoru. On piše: »Što se tiče definicije pojma 'boljševizacija', smatramo da je stručnoj, ali i široj publici, *sasvim jasno* šta on označava« (201). Kratko, jasno i »strogog naučno«! Prosto da čovek ne poveruje da takvo objašnjenje može dati neko ko pretenduje da ga smatraju naučnim radnikom! Čak da današnja »stručna« i »šira javnost« stvarno precizno zna šta autor podrazumeva pod boljševizacijom u određenom periodu, a ne zna (neka o tome sproveđe kratku privatnu anketu među poznanicima »stručnjacima« i šire pa će videti kakve će odgovore dobiti), pitamo, hoće li čitaoci i posle 20, 50 i više godina znati što o boljševizmu? Da li je svoj rad pisao za jednokratnu dnevnu političku upotrebu ili je želeo da stvori delo trajne vrednosti?

Zamerili smo autoru što u radu nije ukazao na razliku između boljševizma i staljinizma (221). Veran sebi i svojim mnogo puta iskazanim manirima, on pita: »Da ne bismo ulazili u raspravu o pojmovima 'boljševizam' i 'staljinizam'... jedno pitanje kolegi Milenkoviću: ...2) U čemu kolega Milenković vidi razliku između ova dva pojma?« (201). Nikolićevo pitanje je sasvim »umesno«. Pošto je Milenković napisao knjigu o boljševizaciji KPJ i u njoj koristio pomenute pojmove, a nije ih objasnio, red je da to učini sada! Bolje ikad nego nikad! Zahvalni smo autoru i za ovoliko »odgovora.« Mogao je da kaže kako je i to poznato čitaocima. Ako on sada misli da »boljševizam i staljinizam nisu istovetni, ali su gotovo identični (!?) i [da] staljinizam prirodno i logično proizilazi iz boljševizma« (201), zašto to nije napisao u radu?

Kako je započeo odgovor na našu kritiku, autor ga u istom stilu i završava. On ne sumnja u vrednost nijednog detalja svoga rada, vidi sebe u ulozi žrtvenog jagnjeta, sve primedbe odbacuje i sl. Cela kritika je, po njemu, posledica konzervativne svesti kritičara, njegovog neznanja, pokušaj povampirenja staljinizma i ždanovizma i vraćanje prakse komesarskog i udabaškog nasilja. Doduše, on to nije rekao direktno već indirektno, u postavljenim pitanjima. Na našu tvrdnju da je »mladi magistar [...] otvoreni antikomunista« (221), što proizlazi iz celokupnog sadržaja i duha njegovog rada, (i iz nekoliko navedenih primera) on pita: »Kojim naučnim metodom je kritičar došao do tog zaključka? Da li takva 'istraživanja' pripadaju istorijskoj nauci ili policijskoj praksi? U kom naučnom radu ili istoriografskoj školi je kolega Milenković našao uporište za takva preispitivanja? Da li su mu uzor bili eminentni istoričari ili neki drugi ljudi? Da li treba da spominjemo njihova imena?

Za kakve se to nove odnose u našoj struci zalaže naš kolega? Kakve to nove metode i sredstva želi da unese u istoriografiju? Kakav postupak predlaže prema takvim istoričarima? itd. (201—202).

Odgovore na većinu postavljenih pitanja dali smo već u svom prvom kritičkom osvrtu, a ovde samo nekoliko reči o onome što tamo nije dovoljno istaknuto. Tražimo, ne samo da kritikovanog nego od svih istoričara, ono što predstavlja azbuku njihovog poziva, tj. apsolutno pošten odnos prema nauci i doslednu primenu kritičkog istorijskog metoda! Protivimo se zloupotrebljavanju nauke u politikantske svrhe u svim vidovima. Zalažemo se za savesno istraživanje svih relevantnih izvora i literature za određenu temu i kasnije korektno interpretiranje sakupljene građe. Da zaključci proizilaze iz faktografije, a ne obrnuto. Znači, nikakvih unapred utvrđenih shema i sudova i kasnije selektivno korišćenje samo onih izvora koji ih potvrđuju, nikakvih prečutkivanja, friziranja ili čak falsifikovanja! A svega toga ima dosta u Nikolićevom radu.

Što se tiče ostalih postavljenih pitanja, poručujemo Nikoliću da ne mora da se boji ni »policijske prakse« ni »novih odnosa i metoda u našoj istoriografiji« od strane pisca ovih redova. Taj nikada nije imao, niti je želeo da ima, bilo kakvu političku ili upravnu vlast, čak ni na nivou mesne zajednice. Nije bio niti će biti uticajan. Ova polemika neće imati nikakvih administrativnih posledica po autora, što i on sam dobro zna, ali mu odgovara da »zebe« od progona, pošto je to danas »moderno.« Međutim, verujemo da će neki trag ipak ostati. Svaki objektivni čitalac Nikolićevog magistarskog rada i naših dosadašnjih uzajamnih javnih polemičkih »prepucavanja« shvatiće da je on, u želji da bude »u trendu« i jevtino stekne brzu popularnost, u mnogo čemu izneverio tradicionalni istorijski metod i da pod firmom »moderne« i »kritičke« istoriografije želi da proturi nešto što nema nikakve veze ni sa naukom ni sa elementarnom objektivnošću.

DOKUMENTI

ŽIVAN IŠTVANIC

Publicista

Bela Crkva JNA 27/a

SPISAK BELOCRKVANSKIH JEVREJA ŽRTAVA FAŠISTIČKOG TERORA*

Kratki aprilski rat 1941. godine doneo je Jevrejima u Beloj Crkvi najteži udarac od njihove pojave na belocrkvanskom tlu uopšte. To je godina najpotresnijih svedočanstava o njihovom masovnom istrebljenju, ponižavanju, pljački njihove imovine, začetak monstruoznosti jedne ideologije, godina potpunog nestanka Jevreja i jevrejske kulture sa scene belocrkvanske istorije.

Hitler je podunavskim Nemcima, pa tako i onima u Beloj Crkvi¹, odredio zvačajnu ulogu u okupaciji Banata i širenju nacizma. Podunavski Nemci su trebali da budu u prvim redovima fronta nemačkog borbenog pokreta kao predstraža Rajha koja će omogućiti nemačko osvajanje.²

* Ovaj rad je završni deo monografske studije koju autor priprema pod naslovom Jevreji u Beloj Crkvi (1718—1941).

¹ Sve do kraja septembra 1944. godine Nemci su u Beloj Crkvi predstavljali najmnogobrojniju narodnost. Tokom gotovo dvo i po vekovnog bitisanja na ovom tlu, omogućeno im je da nesmetano razvijaju sopstvenu kulturu i sačuvaju nacionalni identitet. Uživali su blagonaklon stav najpre austrijskih, potom mađarskih i, konačno, srpskih državnih vlasti.

Na političkoj pozornici Bele Crkve javljaju se prvi put sa nacionalističkim težnjama još revolucionarne 1848/49. godine, kada su u sadejstvu mađarskih crvenokapa izvršili masakr nad 72 rodoljuba srpske nacionalnosti. Od tada sve do 1902. godine Nemci u Beloj Crkvi su gotovo sjedinjeni s ostalim narodima i narodnostima, da bi 1903. iskoristivši političku klimu kod erdeljskih Sasa, oživeli javni politički život, propagirajući radikalne nemačke ideje.

Posle 1918. godine Nemci u Beloj Crkvi uživaju znatno manje privilegija nego što su ih imali do sloma Kraljevine Ugarske. Ali, iako su sve do isteka roka za optiranje, predviđenog odredbama Trijanonskog ugovora o miru, bili bez političkih prava, oni su u toku 1919. i 1920. godine počeli da obnavljaju ili dalje razvijaju svoje privredne, kulturne i humanitarne, a ubrzo i političke organizacije, uz blagu toleranciju novih državnih organa.

8. novembra 1918. godine novostvorena srpska opštinska uprava dala je garantiju da će svi Nemci u Beloj Crkvi »biti tretirani kao i sve ostale narodnosti, ali i da će, uprkos ranijem (za vreme vladavine Mađara) njihovom nepoštenom odnosu prema ovdašnjim Srbima, biti poštovani svih, pa i najmanjih neprijatnosti«. Njihov najizrazitiji predstavnik dr Franz Kuhn je tada čvrsto »obezćao vernost i slogan«, dok su nemački građani izrazili punu lojalnost prema novoj (srpskoj) upravi grada (Svetolik Subotić, *Bela Crkva u dogadjajima iz 1848/49, Zbornik za društvene nauke*, 27, Novi Sad 1960, 98—105; Arpad Lebl, *Građanske partije u Vojvodini 1887—1918*, Novi Sad 1960, 265; Anonim, *Dela Vase Putnika u stihovima i prozi*, Novi Sad 1922, 65—68; Dušan Biber, *Nacizem in Nemci u Jugoslaviji 1933—1941*, Ljubljana 1966, 316).

² Josip Mironić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Institut za istoriju, Novi Sad 1974, 67.

Zahvaljujući smišljenom i organizovanom radu članova mesnih od-bora Švapsko-nemačkog kulturbunda³, koji od 1938. godine deluju kao nacistička organizacija⁴, nemačka okupaciona vojska je između 10. i 15. aprila 1941. godine ušla u banatske gradove⁵ bez ikakvih oružanih bor-bi⁶. U tim gradovima domaći folksdjočeri su do sredine aprila iste godine imali vlast u svojim rukama⁷. Banat je, osim toga, aprila 1941. dobio i pet glavnih gradskih poglavarstava, u kojima su postojala gradska veća⁸, na čijem su se čelu nalazili samo nemački građani⁹.

Iako su prve uredbe o ograničenjima prava Jevreja i Roma na za-poslenje objavljene u »Listu uredbe« vojnog zapovednika u Srbiji znatno kasnije¹⁰, komandanti operativnih nemačkih jedinica u Banatu preduzi-

³ Mesni odbor Švapsko-nemačkog kulturbunda u Beloj Crkvi je osnovan 11. jula 1920. Osnivačkoj skupštini prisustvovalo je preko 1500 nemačkih građana, žena, devojaka i dece, a za glavnog upravnika postavljen je dr Franz Kuhn. Sedište Kulturbunda bilo je u zgradi popularnog BURG-a u Šilerovoј ulici 10, oda-kle su posle 1938. godine polazile sve akcije folksdjočera u gradu. U toj zgradi je bio centar nacističke propagande za Belu Crkvu i okolna sela belocrkvanskog sreza, u kojem su sabirane sve značajnije informacije javnog i privatnog života mahom pripadnika srpske nacionalnosti. Tu su donošene odluke o radu i ponuštanju Nemaca u gradu, kao i direktive u pogledu njihovog javnog istupa i akcija (Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi).

⁴ Mirković n.d., 1974, 46–49. Godine 1938. u Beloj Crkvi je živelo 9.662 stanovnika, od čega je Jevreja bilo 85. U gradu je tada javno radilo 15 trgovackih i 1 zanatska radnja Jevreja, dok su Nemci posedovali 158 zanatskih i 78 trgovackih radnji (IABC, Akt Magistrata, Pov. № 635/1938, Predmet: Nacional-socijalistički pokret i njegove posledice u našoj zemlji).

⁵ U Belu Crkvu je nemačka fašistička vojska ušla 12. aprila 1941, a pre-uzimanje javnih funkcija u gradu od strane nemačkog domaćeg građanstva usle-dilo je odmah, pošto je ceo administrativni aparat Kulturbund već unapred pri-premio. Prva njihova javna akcija bilo je hapšenje srpskih građana. S tim se po-čelo još iste večeri i noći, a produžilo nekoliko dana. Hapšenja su se nastavila u čitavom periodu okupacije. Prva hapšenja vršili su članovi Hitler-Jugenda, u uni-formama, s oružjem i oznakama svoje organizacije (Svetolik Subotić, *Spomenica stogodišnjice belocrkvanske gimnazije 1875–1975*, Bela Crkva 1975, 33).

⁶ Sandor Veg, *Sistem nemačke okupacione vlasti u Banatu 1941–1944*, »Zbor-nik za društvene nauke«, 35, Novi Sad 1963, 63.

⁷ Isto. U Beloj Crkvi su članovi Kulturbunda do 20. aprila 1941. preuzeли sve javne funkcije u gradu. Istog dana, održan je uz prisustvo mnogobrojnog lokalnog nemačkog stanovništva veliki narodni zbor, na kojem su govorili predstavnici Kul-turbunda (*Bildband zum Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat*, Salzburg, 1985, 63)

⁸ Novo, nemačko gradsko veće vodili su: Martin Sepp Marter, Peter Kuhn, Dr Alexander Schuchter, Josef Beer sen, Karl Lorenz, Robert K. Ebert, Karl Bor-schowa, Jani Fuchs, Josef Geringer, Josef Helmbold, Bela Hepke, Dr Franz Kuhn, Johann Geringer sen, Franz Kohl, Paul Keller, Johann Klein sen, Alois Pallek, Toncsí Pöltl, Rudolf Schönborn, Franz Reiss, Ludwig Spahl, Waldemar Tischeritsch, Johann Stumpf, Karl Weilinger, Karl Weiss i Willi Würz; „Dr Schuchter, lekar, postao je nemački major (bio je vodeći Naci), dok je Marter Sepp bio postavljen kao gradonačelnik i posle mog povratka u Belu Crkvu maja 1941. „nije imao vre-mena“ da me lično primi. Posle pet dana su me uhapsili“. On je lično došao u moju ordinaciju da je zapečati i da mi kaže da je skidanje žiga zabranjeno pod smrtnom kaznom (Pismo dr Viktora Grosa od 13. 1. 1988; Pismo dr Viktora Gosa od 1. 2. 1988).

⁹ Veg, *Sistem*, 97. U Banatu su to bila sledeća poglavarstva: Velika Kikinda, Petrovgrad, Pančeva, Vršac i Bela Crkva, dok je 11 srezova dobilo imena po me-stima u kojima je bilo sedište sreskog načelstva, uključujući i Belocrkvanski srez (Isto). U Beloj Crkvi nemačko poglavarstvo bilo je оформљено već 12. aprila 1941.

¹⁰ Odnosno, 22. maja 1941. (Veg, 67).

mali su mere protiv Jevreja već 15. aprila 1941. Naređeno je da Jevreji svoje trgovine moraju da drže zatvorene i s natpisom »Jüdisches Geschäft«¹¹. Nešto kasnije, 31. maja 1941, objavljena je i zvanična naredba koja se odnosila na Jevreje i Rome¹². U to vreme znatna imovina Jevreja iz Banata bila je pod kontrolom Glavnog komesarijata za jevrejsku imovinu (Hauptkommessariats des Jüdischen Vermögens »Judenamt«)¹³. Posle 15. avgusta 1941. u Banatu više nije bilo nijednog Jevrejina, izuzev 43 žene¹⁴.

*

Ulazak nemačke vojske u Belu Crkvu 12. aprila 1941. bio je presudan momenat za presecanje legalizacije »internog« rada članova Kulturbunda, čiji su rukovodioci od tada u potpunosti držali kontrolu u gradu¹⁵.

¹¹ Veg, 67. Domaći folksdojčeri su dočekali nemačku vojsku sa spremlijenim uniformama nemačke vojske, a neki Weiner je posle ulaska nemačke vojske postao „vlasnik“ našeg dućana i moju pok. mamu je izbacio (Pismo dr Viktora Grossa autoru od 1. 02. 1988). Po dolasku nemačke vojske, već sutradan po jevrejskim prodavnicama su bili postavljeni komesari za te prodavnice. Zatim je počela pljačka i rasprodaja jevrejske imovine (Izjava Svetolika Subotića, profesora u penziji, data autoru); Nepokretna imovina Jevreja u Banatu prodavana je u bescenje folksdojčera, što im je omogućilo da se brzo obogate. Tako je, na primer, folksdojčer u Beloj Crkvi, bivši komesar jevrejske radnje »Šlezinger«, otkupio radnju za 564.004 dinara i vodio je kao svoju. Nešto kasnije, u Beloj Crkvi jevrejske kuće zaposele su jedinice SS-divizije „Princ Eugen“ i pokupile sve vredne predmete, u prvom redu dragocenosti. Samo u 4 jevrejske radnje bilo je oduzeto 24 predmeta od zlata. U kući Jevreja mađarskog porekla prinudno odseljenih u Mađarsku, Nemci su postavili komesare (Ljubica Siljački, *Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941—1944 godine*) »Istraživanja«, 7, Novi Sad 1979, 234, 236).

¹² Njome je precizirano da se Jevrejima smatraju oni koji vode poreklo od najmanje tri jevrejska pretka u drugom kolenu; zatim da se Jevrejima smatraju i melezi od 1—2 pretka Jevreja, ako su jevrejske veroispovesti ili su u braku sa Jevrejkom. Svi oni su bili dužni da se prijave radi unošenja u posebne spiskove, da na beloj ruci nose žutu traku sa natpisom „Jevrejin“ (Veg, *Sistem*, 74). Nekoliko uglednih Jevreja folksdojčeri su izbacili iz svojih kuća, njima su date metle i oni su čistili pijacu. Tu su ih tukli i maltretirali i vredali. Oni su bili obučeni u stare krpe, poderani i iscepani, a čistili su pijacu rukama — i to rukama su morali da čiste izmet od stoke. Na rukavu su imali žutu traku sa natpisom „J“ (Izjava Bogdana Šefera, penzionera, data autoru).

¹³ Veg, *Sistem*, 75.

¹⁴ Dr Deodor Kovač, *Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu tokom drugog svetskog rata*, „Jevrejski almanah 1963—1964, SJOJ, Beograd, 1965, 138. Tokom avgusta 1941. u Banatu je „definitivno rešeno“ pitanje Jevreja. Iz južnog Banata su Jevreji transportovani za Beograd preko Pančeva. Prilikom smještaja u logor i transportovanja mogli su poneti samo ručni prtljag (Veg, *Sistem*, 83).

¹⁵ U momentu izbijanja aprilskog rata 1941. u Beloj Crkvi nesmetano, i uz potporu nacističkih vlasti iz Beograda i Petrovgrada, izlaze dva lista na nemačkom jeziku — »Der Sonntag« i »Bela-Crkvaer Volksblatt«, koji su izvršili veliku ulogu u širenju i jačanju nacizma među domaćim nemačkim stanovništvom. Naročito je u tome odskakao list »Der Sonntag«, kojeg je uređivao i izdavao Bruno Kuhn. Ovaj izdavač je takođe u svom »Der Sonntag Kalender«-u još 1933. godine sa veličajući njihov uspon u Evropi. Njegov otac Peter Kuhn, krajem 1941, počeo je da izdaje list na nemačkom jeziku »Weisskircher Nachrichten«, u kojem je publikovao saopštenja i naređenja opštih i posebnih nacističkih vojnih vlasti. Oba izdavača i štampara su 1944. godine streljale narodne vlasti (Ištvarić, *Jevreji u Beloj Crkvi*).

U to vreme, u Beloj Crkvi je živelo 103 Jevreja ili 35 jevrejskih porodica, među kojima je bilo i nekih novih, pridošlih u međuvremenu čak i iz Beča¹⁶. Prva hapšenja Jevreja vršena su već aprila 1941, a tada ih je najviše bilo pohapšeno i deportovano¹⁷. Zatim, 14. i 18. avgusta, da bi 11. oktobra 1941. godine bio uhapšen i poslednji Jevrejin u Beloj Crkvi¹⁸.

Svi Jevreji su bili najpre smešteni u sabirnom logoru na željezničkoj stanci. Odatle su noću vozom deportovani za Pančevo, a zatim u Beograd septembra 1941.¹⁹ Pohapšeni belockrvanski Jevreji su u Beogradu bili smešteni u tri sabirna logora: »Topovske šupe«²⁰, »Banjica«²¹ i »Sajmište«²². U ovom poslednjem, bilo je ubijeno i najviše belockrvanskih Jevreja, onih koji su uhapšeni u Beloj Crkvi tokom aprila 1941. godine.

*

O Jevrejima iz Bele Crkve, žrtvama fašističkog terora, nije do danas pisano, jer nije bilo istraživača koji bi se prihvatali tog nimalo zahvalnog posla. Nije bio poznat ni tačan spisak uništenih Jevreja iz Bele Crkve, broj žrtava i mesto njihovog stradanja.

Bivši pripadnici Kulturbunda iz Bele Crkve, koji su inače direktno učestovali u hapšenjima i deportaciji Jevreja, u dvema obimnim monografijama objavljenim u Austriji, »Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat«, 1980. i »Bildband zum Heimatbuch der Stadt Weisskirchen

¹⁶ U Belu Crkvu je 1941. godine došlo dosta Jevreja iz Beča koji su, misleći da Jugoslavija neće ući u pakt, pobegli ovamo kod prijatelja ili rodbine sklanajući se od nacizma. Međutim, i njih je zadesila ista sudbina kao i ovdašnje Jevreje (Izjava Svetolika Subotića).

¹⁷ Pitanje Jevreja i jevrejstva u Beloj Crkvi bilo je rešeno u nekoliko dana. Odmah po stupanju nemačke vojske, aprila meseca 1941. godine, gro Jevreja je tako reci nestao preko noći iz Bele Crkve. Odvedeni su za Beograd. Tamo su viđeni još izvesno vreme kako čiste beogradske ulice (Izjava Svetolika Subotića).

¹⁸ Radi se o Lehmann Olgi, rođenoj Deutsch, koja je tada uhapšena (vidi o njoj podatke u spisku).

¹⁹ U Beogradu su živeli kratko vreme kod poznanika, a zatim su odvedeni i smešteni na Sajmište i na najzverskiji način »dušegubkom« ubijeni. Odvodili su ih u hermetički zatvorenom autu, u koji su bili uvedeni gasovi iz karburatora. Ljude su, samo onesvećene, potom ubacivali u ogromnu iskopanu rupu, a zatim prelivali negašenim krećom (Pismo dr Viktora Grossa od 12. 11. 1987, s. 4). Jevreje su u Beloj Crkvi hapsili, mučili, pljačkali i deportovali za Beograd njihovi dojčerašnji nemački sugrađani, komšije i poznanici (Izjava Pere Gige Jovanovića). Od 18. aprila 1941 godine, matične knjige umrlih Bele Crkve se opet vode na nemackom jeziku. U njima, od tada sve do 30. septembra 1944, nema upisanog ni jednog Jevrejina ili Jevrejke. To znači da je već do 18. aprila 1941. nestalo gro belockrvanskih Jevreja, odnosno u periodu od 12. do 18. aprila iste godine.

²⁰ Logor »Topovske šupe« formiran je početkom septembra 1941. i bio je smešten u neposrednoj blizini današnje Autokomande. Namjenjen je bio isključivo za interniranje Jevreja muškaraca (dr Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941—1945*, Beograd, 1980, 72).

²¹ Logor »Banjica«, formiran jula 1941, bio je logor za žene i za muškarce-politička lica (Romano, 1980, 73).

²² Logor »Sajmište« bio je formiran novembra 1941. i smešten u prostorijama bivšeg Beogradskog sajma, u Zemunu. Nosio je naziv i »Jevrejski logor«. U njemu su bili smešteni žene i deca, mahom Jevreji iz Beograda i Banata (Romano, 1980, 78—79).

im Banat», 1985, obe izdanje Vereines Weisskirchner Ortsgemeinschafta iz Salzburga), nigde u njima ne spominju genocid nad Jevrejima u gradu.

Kako sam još 1984. godine počeo da prikupljam podatke za istoriju jevrejske zajednice u Beloj Crkvi, došao sam do određenih imena Jevreja koji su nestali 1941. godine. Tri godine kasnije (1987) pronašao sam u Muzeju socijalističke revolucije Vojvodine (MSRV) u Novom Sadu podatke o jevrejskim žrtvama fašističkog terora, koji se tiču Bele Crkve. Koristeći te podatke, kao i podatke Jevrejskog istorijskog muzeja (JIM) iz Beograda, odnosno moje monografske studije pod nazivom »Jevreji u Beloj Crkvi (1718—1941)«, sačinio sam verodostojan spisak maksimalnog broja ubijenih Jevreja iz Bele Crkve, koji su tokom 1941. i 1942. godine završili život u raznim koncentracionim logorima Beograda.

Spisak sadrži izvorno prezime i ime žrtve, osnovne podatke o rođenju i smrti, zanimanje, adresu u Beloj Crkvi, datum hapšenja, mesto deportacije i po čijoj je odluci žrtva ubijena, kao i izvore odakle su generalije prikupljene, odnosno gde se izvori nalaze. Spisak je urađen abecedno latinicom.

SPISAK BELOCRKVANSKIH JEVREJA — ŽRTAVA NEMAČKOG TERORA

BECK ARANKA (Bela Crkva, 23. 7. 1916 — Beograd, 1942), od oca Beck Isidora, trgovca voćem i žitaricama i majke Beck Cäcilie, rođene Lausch, domaćice, sa stanom u Šilerovoj ulici broj 17, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 2; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK broj 6999; MSRV-AK prijava 2; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

BECK CACILIE, rođena LAUSCH (Bešenovo, 1881 — Beograd, 1942), žena trgovca Isidora Becka, domaćica, sa stanom u Šilerovoj ulici broj 17, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 4; MSRV-AK broj 6999; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

BECK KATHARINA-KATO (Bela Crkva, 3. 6. 1915 — Beograd, 1942), od oca Isidora Becka i majke Cäcilie, rođene Lausch, sa stanom u Šilerovoj ulici broj 17, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 3; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK broj 6999; MSRV-AK prijava 1; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

DEUTSCH ISIDOR-ISZO (Bela Crkva, 1899 — Beograd, 1941), od oca Deutsch Moritza trgovca i majke Marie Goldstein, domaćice, sa stanom u Glavnoj ulici broj 28, uhapšen u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen (JIM Beograd, evidencija 12; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK prijava 9; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

EPSTEIN JOSEPH (Bela Crkva, 1911 — Beograd, 1941), trgovac modnom robom, zastupnik Firme »Tivar«, sa stanom u Glavnoj ulici broj 87, uhapšen u Beloj Crkvi aprila 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen na Banjici (JIM Beograd, evidencija broj 14; Pismo dr Viktora Grosa od 21. 12. 1987; Pismo inž.

Aleksandra Mošića № M/199 od 13. 11. 1987; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

EPSTEIN JULCA-JULIŠKA, rođena IRITZ (Bela Crkva, 1916 — Beograd, 1941²³), domaćica, čerka dr Dezidera Iritza lekara, žena trgovca Epstein Josepha, sa stanom u Glavnoj ulici broj 87, uhapšena u Beloj Crkvi aprila 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena na Sajmištu (Pismo inž. Aleksandra Mošića № M/199 od 13. 11. 1987; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

EPSTEIN MIRA (Bela Crkva, 1935 — Beograd, 1941)²⁴, učenica, od oca Epstein Josepha, trgovca modnom robom i majke Epstein Julcse, rođene Iritz, domaćice, sa stanom u Glavnoj ulici broj 87, uhapšena u Beloj Crkvi aprila 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena na Sajmištu (JIM Beograd, evidencija 16; Pismo inž. Aleksandra Mošića № M/199 od 13. 11. 1987; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

FARAGO EDMUND²⁵ (Bela Crkva, 24. 11. 1899 — Beograd 1941), uhapšen u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen (JIM Beograd, evidencija 27; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK broj 6999; MSRV-AK, prijava broj 18);

FARAGO dr GEORG (Bela Crkva, 1897 — Veliki Bečkerek, 1941), lekar, gradski fizikus u Beloj Crkvi (1922—1924) i Velikom Bečkereku (1924—1941), oženjen sa Nemicom, od oca dr Ignatz Feldmanna i majke Irene Feldmann, rođene Deutsch, uhapšen u Velikom Bečkereku 1941. godine gde je i ubijen (Pismo dr Viktora Grosa od 21. 12. 1987; Pismo dr Viktora Grosa od 13. 1. 1988; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

FARAGO SAMUEL-SAMY (Bela Crkva, 1899 — Beograd, 21. 9. 1941), rodak, sestrić Irene Feldmann, rođene Deutsch, sa stanom u Šmitovoj ulici broj 22/24, uhapšen u Beloj Crkvi 18. avgusta 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen u logoru Topovske šupe (JIM Beograd, evidencija 28; Pismo inž. Aleksandra Mošića № M/199 od 13. 11. 1987; Pismo Dr Viktora Grosa od 21. 12. 1987; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

FLESCH ILLONA, rođena GROSS (Melenci, 1878 — Beograd, 1942), domaćica, žena trgovca Isidora Flescha, sa stanom u ulici Kralja Aleksandra broj 95, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 29; MSRV-AK broj 6999; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

FLESCH MARGHIT-MACA, udata BIRNBAUM (Bela Crkva, 1905 — Beograd, 1941), domaćica, čerka trgovca Isidora Flescha i domaćice Illone Flesch, rođene Gross, žena kantora Alexandra Birnbauma, sa stanom u Šmitovoj ulici broj 9, uhapšena u Beloj Crkvi, sprovedena u Beograd gde je i ubijena na Sajmištu (Pismo dr Viktora Grosa od 23. 1. 1984; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

²³ Po podacima Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu (JIM Beograd, evidencija broj 15) je ubijena 1942. godine.

²⁴ Po podacima Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu (JIM Beograd, evidencija 16) ubijena je 1942. godine.

²⁵ Farago, mađarizirano od nemačkog Feldmann.

GOLDSTEIN LEO (Berkosovo, 8. 2. 1888 — Beograd, 1941), trgovac modnom robom²⁶, oženjen sa Mariskom Badas, bez dece, sa stanom u Željezničkoj ulici broj 3, uhapšen u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen (JIM Beograd, evidencija 5; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK, prijava 8; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

GOLDSTEIN MARISKA, rođena BADAS (Gilad, 19. 4. 1902 — Beograd, 1942), domaćica, žena trgovca modnom robom Goldstein Lea, sa stanom u Željezničkoj ulici broj 3, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomagdujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 6; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK, prijava 7; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

GROSS IGNATZ, trgovac, vlasnik trgovine »Kurrent, Schnitt und Manufakturwaaren Handlung«, sa stanom u Ulici Vojvode Putnika broj 108, uhapšen u Beloj Crkvi, sproveden u Beograd gde je i ubijen 1941. godine (Pismo dr Viktora Grosa od 12. 11. 1987; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

GROSS IRENE, udata SPITZER, domaćica, čerka Franza Grossa i majke Eugenie Gross, udata za trgovca Franju Spitzera, sa stanom u Glavnoj ulici broj 85, poslednja adresa Čakovec, ubijena 1941. godine (Pismo dr Viktora Grosa od 21. 12. 1987; Pismo dr Viktora Grosa od 8. 2. 1988; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

GROSS MARIA, domaćica, žena lekara dr Viktora Grosa, sa stanom u Šmitovoj ulici broj 18, ubijena »ciklonom« u koncentracionom logoru Aušvic 1941. godine (Pismo dr Viktora Grosa od 21. 12. 1987);

GROSS PETER (Bela Crkva, 1934 — Aušvic, 1941), učenik, od oca lekara dr Viktora Grosa i majke domaćice Gross Marie, sa stanom u Šmitovoj ulici broj 18, ubijen »ciklonom« (Pismo dr Viktora Grosa od 21. 12. 1987);

GROSS THERESE-TERKA (Hrnja, srez Temesburg, 14. 2. 1890 — Beograd, 1941²⁷), domaćica, žena trgovca Josefa Grosza, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sa stanom u Šilerovoj ulici broj 64, sprovedena u Beograd i po nalogu glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena na Sajmištu (Pismo dr Viktora Grosa od 12. 11. 1987; Pismo dr Viktora Crosa od 21. 12. 87; JIM Beograd, evidencija 11; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK broj 6999; MSRV-AK, prijava broj 3);

GRÜNWALD JANKA, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena 1941. godine (JIM Beograd, evidencija 7; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK prijava broj 5);

GRÜNWALD JULCA-JULIA (Temesburg, 1866 — Beograd, 1942), domaćica, žena trgovca Isidora Grünwalda, sa stanom u Željezničkoj ulici broj 104, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beo-

²⁶ Vlasnik trgovine »Goldstein und Geringer Kurz, Galanterie, Herren und Damenmode Geschäfte«, koja je radila pod tim imenom od 1928. do 1941. godine na uglu Glavne i Željezničke ulice.

²⁷ U navedenim izvorima Jevrejskog istorijskog muzeja i Muzeja socijalističke revolucije Vojvodine stoji da je dotočna ubijena 1942. godine. Kako je dr Viktor Gros još živ, a radi se o njegovoj majci, on prema tome najbolje zna kad mu je majka ubijena. Dakle, 1941. godine.

- grad, evidencija broj 8; MSRV-AK broj 6999; Ištvančić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- GRÜNWALD OSKAR (Krajova, Rum, 10. 5. 1888 — Beograd, 1941), uhapšen u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen (JIM Beograd, evidencija 9; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK prijava broj 6);
- HIRSCHL ILLONA, rođena POLLAK (Leskovica, Rumunija, 14. 11 1889 — Beograd, 1942), domaćica, žena trgovca Wilhelma Hirschla, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 32; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK prijava 20; Ištvančić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- HIRSCHL WILHELM (Bela Crkva, 2. 8. 1885 — Beograd, 1941), trgovac, oženjen sa Illonom, rođenom Pollak, uhapšen u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen (JIM Beograd, evidencija 31; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK broj 6999; MSRV-AK prijava 19; Ištvančić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- IRITZ FANNY, rođena GROSS (Bela Crkva, 1869 — Beograd, 1941), domaćica, od oca Satolubla Grossa, žena trgovca Josefa Iritza, sa stanom u ulici Branka Radičevića broj 38, uhapšena u Beloj Crkvi aprila 1941. sprovedena u Beograd i ubijena na Sajmištu (JIM Beograd, evidencija 17; Pismo inž. Aleksandra Mošića № M/199 od 13. 11. 1987; Ištvančić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- KLEIN REGINA, rođena SPICZKOFF (Vršac, 1. 9. 1882 — Beograd, 1942), domaćica, udata za trgovca Adolfa Kleina, sa stanom u Glavnoj ulici broj 72, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija broj 18; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK broj 6999; MSRV-AK prijava 10; Ištvančić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- LEHMANN OLGA, rođena DEUTSCH (Bela Crkva, 1868 — Beograd, 11. 12. 1941), domaćica, od oca Markusa Deutscha, žena trgovca Adolfa Lehmanna, sa stanom u Glavnoj ulici broj 88, uhapšena u Beloj Crkvi 11. oktobra 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena na Sajmištu (JIM Beograd, evidencija 19; MSRV-AK broj 6999; Pismo inž. Aleksandra Mošića № M/199 od 13. 11. 1987; Ištvančić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- LUSTIG ARMIN (1904 — Beograd, 1941), trgovac modnom konfekcijom, oženjen sa Klarom Lustig, sa stanom u ulici kralja Aleksandra broj 125, uhapšen u Beloj Crkvi aprila 1941, sproveden u Beograd i ubijen (Ištvančić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- LUSTIG JELISAVETA, učenica, od oca Lustig Armina i majke Lustig Klare, sa stanom u ulici kralja Aleksandra broj 125, stara oko 12 godina, uhapšena u Beloj Crkvi, sprovedena u Beograd 1941. godine i ubijena (Ištvančić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- LUSTIG KLARA, domaćica, žena Armina Lustiga, sa stanom u ulici kralja Aleksandra broj 125, stara oko 35 godina, uhapšena u Beloj Crkvi, sprovedena u Beograd 1941. godine i ubijena (Ištvančić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- LUSTIG OLGA, učenica, od oca Lustig Armina i majke Lustig Klare, sa stanom u ulici kralja Aleksandra broj 125, stara oko 11 godina,

- uhapšena u Beloj Crkvi, sprovedena u Beograd 1941. i ubijena (Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- MANDL LEO** (Vojvodinci, 1883 — Beograd, 1941), trgovac sitnom galanterijom i modnom robom, sa stanom u Glavnoj ulici broj 63, uhapšen u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen (JIM Beograd, evidencija 20; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK, prijava 12; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- REINER BERNHARDT** (Belhof, Poljska, 14. 9. 1880 — Beograd, 1941), trgovac kožom i cipelama, sa stanom u Beogradskoj ulici broj 23/b, oženjen sa Reiner Cilom, uhapšen u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen (JIM Beograd, evidencija 21; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK broj 6999; MSRV-AK prijava broj 15; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- REINER CILA** (Drahobic, Poljska, 21. 11. 1888 — Beograd, 1942), domaćica, žena Reiner Bernhardta, trgovca kožom i cipelama, sa stanom u Beogradskoj ulici broj 23/b, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 23; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK prijava 14; i Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- REINER DEZIDER** (Bela Crkva, 1914 — Beograd, 1941), od oca Riner Bernhardta i majke Reiner Cile, sa stanom u Beogradskoj ulici broj 23/b, uhapšen u Beloj Crkvi, sproveden u Beograd i ubijen (Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- REINER HILDA** (Bela Crkva, 6. 3. 1913 — Beograd, 1942), od oca Reiner Bernhardta i majke Reiner Cile, sa stanom u Beogradskoj ulici broj 23/b, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 24; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK prijava 16; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- SINGER SIMON FRANZ** (Bela Crkva, 30. 11. 1889 — Beograd, 11. 10. 1941), trgovac mešovitom robom, posednik trgovine »Gemischthaaren Geschäft Bruder Singer«, oženjen sa Nemicom, Theresia Lina, domaćica,²⁸ sa stanom u Masarikovoј ulici broj 6, uhapšen u Beloj Crkvi aprila 1941, sproveden u Beograd, umro u logoru (JIM Beograd, evidencija 24; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK prijava 16; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- SPITZ HERMANN** (Javornik, 1875 — Beograd, 1941), od majke Eve, uhapšen u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen (JIM Beograd, evidencija 39; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK broj 6999; MSRV-AK prijava 24);
- SPITZ OLGA** (Bihać, 1887 — Beograd, 1942), od oca Spitz Sigmunda, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija broj 38; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK broj 6999; MSRV-AK prijava 23);

²⁸ »... Našu čerku Tereziju udali smo za Belocerkvana, a po narodnosti Jevrejina, Singer Franju. Ovog Jevrejina našeg zeta početkom rata Nemci su odvukli sa ostalim Jevrejima« (Arhiv dr Jocike Putnika, br. 128/44 od 3. januara 1944, Narodnooslobodilačkom odboru — Bela Crkva. Original se nalazi u mojoj arhivi).

- SPITZER FRANJO (Donja Lendava, 1904 — Čakovec, 1941), trgovac modnom robom, oženjen sa Irene Gross, sa stonom u Glavnoj ulici broj 85, poslednja adresa Čakovec, ubijen 1941. godine (Pismo dr Viktora Grosa od 21. 12. 1987; pismo dr Viktora Grosa od 8. 2. 1988; Ištvanic, Jevreji u Beloj Crkvi);
- SCHLESINGER S. ALEXANDER (1885 — Beograd, 1941), trgovac modnom robom, posednik trgovine »Herren und Damen Modewaarenhandlung«, sa stonom u Glavnoj ulici broj 73, uhapšen aprila 1941, sproveden u Beograd i ubijen (Pismo dr Viktora Grosa od 12. 11. 1987; Ištvanic, Jevreji u Beloj Crkvi);
- SCHLESINGER EDITA (Bela Crkva, 1915 — Beograd, 1941), od oca Alexandra S. Schlesingera, trgovca, sa stonom u Glavnoj ulici broj 73, uhapšena u Beloj Crkvi aprila 1941, sprovedena u Beograd i ubijena (Ištvanic, Jevreji u Beloj Crkvi);
- SCHNABEL BELLA (Beč, 1860 — Beograd, 1942), domaćica, žena Josefa Schnabela, direktora kancelarije Sreskog suda, sa stonom u Masarikovoj ulici broj 16, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 34; MSRV-AK broj 6999; Ištvanic, Jevreji u Beloj Crkvi);
- SCHNABEL ILLKA, rođena GROS (Nagyfugo, 1865 — Beograd, 1942), domaćica, žena poslužitelja Leopolda Schnabla, sa stonom u Glavnoj ulici broj 103, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 35; MŠRV-AK broj 6999; Ištvanic, Jevreji u Beloj Crkvi);
- SCHNABEL JOSEF (1866 — Beograd, 1941), uhapšen u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen (JIM Beograd, evidencija 36; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK prijava 22);
- SCHNABEL REGINA (1873 — Beograd, 1942), uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 37; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK prijava 21);
- TEMMER EUGEN, oženjen STEINER (Bela Crkva, 2. 2. 1898 — Beograd, 1941), trgovac vinima, naslednik Firme »Hermann Schwarz«, od oca Temmer Eduarda i majke Schwarz Eve, sa stonom u Vendelinijevoj ulici broj 19, uhapšen u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sproveden u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijen (JIM Beograd, evidencija 25; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK prijava 17; Ištvanic, Jevreji u Beloj Crkvi);
- TEMMER NINNA, rođena SCHWARZ (Bela Crkva, 1878 — Beograd, 1942), trgovac vinima, od oca Hermanna Schwarza, sa stonom u Vendelinijevoj ulici broj 19, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 26; MSRV-AK broj 6999; Ištvanic, Jevreji u Beloj Crkvi);
- TIEGERMANN ARPAD (Bela Crkva, 24. 5. 1908 — Beograd, 1941), sudski činovnik, od oca Juliusa Tiegermanna, sa stonom u Masarikovoj ulici broj 13, uhapšen aprila 1941, sproveden u Beograd i ubijen Ištvanic, Jevreji u Beloj Crkvi);

- TIEGERMANN BORIŠKA (Bela Crkva, 1905 — Beograd, 1941), domaćica, čerka Juliusa Tiegermanna, udata za Vladimira Terzina iz Velike Kikinde, sa stanom u Masarikovoј ulici broj 13, uhapšena aprila 1941. godine u Beloj Crkvi, sprovedena u Beograd i ubijena na Sajmištu (Pismo dr Viktora Grosa od 23. 1. 1984; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- TIEGERMANN ELISABETH, učenica, stara oko 10 godina, od oca Arpada Tiegermanna, sa stanom u Masarikovoј ulici broj 13, uhapšena u Beloj Crkvi aprila 1941, sprovedena u Beograd i ubijena 1941. na Sajmištu (Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- TIEGERMANN JOSEF, učenik, star oko 8 godina, od oca Arpada Tiegermanna, sa stanom u Masarikovoј ulici broj 13, uhapšen u Beloj Crkvi aprila 1941, sproveden u Beograd i ubijen na Sajmištu (Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- TIEGERMANN LADISLAV, učenik, star oko 7 godina, od oca Arpada Tiegermanna, sa stanom u Masarikovoј ulici broj 13, uhapšen u Beloj Crkvi aprila 1941. sproveden u Beograd i ubijen na Sajmištu krajem 1941 (Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- TIEGERMANN RUDOLF (Bela Crkva, 8. 8. 1898 — Beograd, 1941), činovnik Sreskog suda, sa stanom u Masarikovoј ulici broj 13, od oca Tiegermann Ernöa, uhapšen u Beloj Crkvi aprila 1941. godine, sproveden u Beograd i ubijen 1941. na Sajmištu (Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- WACKER JOZSEF, poslastičar, star oko 40 godina, sa stanom u Glavnoj ulici, uhapšen u Beloj Crkvi aprila 1941, sproveden u Beograd i ubijen krajem 1941 (Pismo dr Viktora Gosa od 21. 12. 1987; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- WACKER OSKAR, učenik, star oko 18 godina, sa stanom u Glavnoj ulici, od oca Wacker Jozsefa, poslastičara, uhapšen u Beloj Crkvi aprila 1941, sproveden u Beograd i ubijen krajem 1941 (Pismo Viktora Gosa od 21. 12. 1987; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- WACKER SAMUEL, učenik, star oko 16 godina, sa stanom u Glavnoj ulici, od oca Wacker Jozsefa, poslastičara, uhapšen u Beloj Crkvi aprila 1941, sproveden u Beograd i ubijen krajem 1941 (Pismo dr Viktora Gosa od 21. 12. 1987; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);
- ZWIBACH NEVENA, rođena STERN (Naidasch, Rum, 1878 — Beograd, 1942), domaćica, žena Zwibach Wilhelma, sa stanom u Glavnoj ulici, uhapšena u Beloj Crkvi 14. avgusta 1941, sprovedena u Beograd i po odluci glavnokomandujućeg za Srbiju ubijena (JIM Beograd, evidencija 33; MSRV-AK broj 6999; Ištvanić, Jevreji u Beloj Crkvi);

U spiskovima žrtava fašističkog terora koji se odnose na Jevreje iz Bele Crkve, a nalaze se u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu i Muzeju socijalističke revolucije Vojvodine u Novom Sadu, navedena su i imena Hartmann Johanna²⁹ i dr Viktora Gosa³⁰. Prvi je Nemac i nema veze sa Jevrejima, dok je drugi još u životu i danas živi u Izraelu u gradu Nathanya kod Tel Aviva.

²⁹ JIM Beograd, evidencija 30.

³⁰ JIM Beograd, evidencija 10; MSRV-AK broj 7389; MSRV-AK prijava 4; Dr Viktor Gros lekar uhapšen je u Beloj Crkvi maja 1941. Sve do 1944 bio je po nemackim logorima, iz kojih je uspeo da se vrati 1945. godine u Belu Crkvu. Godine 1950. otišao je za Izrael.

PRIKAZI

Simo C. Ćirković, MARSEJSKI KRST KRALJA ALEKSANDRA, Beograd, Intime, 1994, str. 205.

Zavere, atentati, tajni paktovi, špijunaža i druge ilegalne i podzemne akcije uvek su bile obavijene velom tajni. Stoga su ove teme izazovne za mnoge pisce, a i za čitalačku publiku. Takvog posla prihvatio se i Simo Ćirković i u knjizi »Marsejski krst kralja Aleksandra« do u pojedinstvo obradio pozadinu, motive, inspiratore, organizatore i počinioce atentata na kralja Aleksandra I Karađorđevića u Marseju, 9. oktobra 1934.

Da bi koprena sa tog zločinačkog čina do kraja bila skinuta, potrebno je bilo utvrditi i motive za takvo nedelo, sagledati vreme i ljude, političku pozadinu i međunarodno okruženje. Autor je, uz skicu za portret kralja Aleksandra, zanimljivim štivom, u najkraćim crtama, dao panoramu zbivanja na jugoslovenskom tlu u prve tri decenije 20. veka. To su, zapravo, pojedine epizode iz političkog života Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije: razmirsice oko državnog uređenja i vladanja, srpsko-hrvatski antagonizam koji je posebno opterećivao novostvorenu državu, zavere, ubistva, atentati, separatistički pokreti i ekstremna politička emigracija. U sveemu tome, učestvovali su mnogobrojne ličnosti iz političkog života, koje je S. Ćirković pomenuo, kao što su: Nikola Pašić, Dragutin Dimitrijević Apis, Petar Živković, Bogoljub Jevtić, knez Pavle Karadžorđević, Stjepan Radić, Vlatko Maček, Ante Trumbić, Ivan Meštrović, Ante Pavelić, Vančo Mihajlov i niz drugih. Nije zapostavljena ni spoljnopolička komponenta, neutoljene italijanske aspiracije na istočnu obalu Jadranu, mađarski revanšizam, itd.

Knjiga S. Ćirkovića nije klasično, stereotipno istoriografsko delo, ni po stilu ni po kompoziciji, već je vršna publicistica s literarnim pretenzijama. Lepim, živim i slikovitim jezikom izlo-

žena je interesantna materija, portretirani likovi glavnih aktera i dočarana atmosfera vremena.

Osnovna tema publikacije, pozadina i pripreme atentata, dati su atraktivno, a tekst, bez čvrste kompozicije, vođen umešno i osmišljeno. Materija je sistematizovana u 19 poglavlja, a uz to su dati: uvodna napomena (umesto predgovora), uvod, dva priloga iz pera Đorđa D. Paljića (o francuskom generalu Žozefu Žoržu i ministru spoljnih poslova Francuske Luju Bartuu) i na oko 20 stranica brižljivo odabранe fotografije. Naslovi poglavlja su formulisani primamljivo, a uz svako od njih, kao moto, navedena su po jedan ili dva citata iz dela velikih književnika, filozofa i misilaca.

Izvorna osnova knjige je jugoslovenska i strana naučna, publicistička i feltonistička literatura, a pamno je korišćena onovremena i savremena štampa, kao i neka objavljena sećanja. Sva literatura je korektno citirana, a data su i objašnjenja za više izraza i brojnih ličnosti koji se u osnovnom tekstu pomenuju. Sve je to, manje-više, stručno urađeno, ali su ostale neke neujednačenosti i nedoslednosti u citiranju literature.

Iako autor nije istraživao arhivsku građu i nije došao do novih i senzacionalnih otkrića, njegovo delo je izuzetno vredno jer na nov, zanimljiv i plastičan način rasvetljava verovatno jedan od ključnih događaja za sudbinu Jugoslavije. U Marseju nije pucano samo na kralja Aleksandra, već i na državu čiji je on bio vladalač i jedan od tvoraca. Inicijatori atentata smatrali su da će se Jugoslavija odmah po ubistvu kralja raspasti, što se nije ostvarilo, ali je početak njenog kraja usledio u leto 1939. godine.

Najveći deo ove nevelike knjige odnosi se na pripreme atentata, koje započinju jula 1928. godine, posle ubistva Stjepana Radića u Narodnoj skupštini. Ante Pavelić se neposredno posle toga sastao u Sofiji sa čelnom ličnošću VMRO-a Vančom Mihajlovićem, koji će dati ključnog čoveka za taj teroristički čin. Poligon za obuku atentatora formiran je u jesen 1931. godine na velikom skrajnjutom salašu Janka Pusta kraj Drave u Mađarskoj, na jugoslovensko-mađarskoj granici, koji je specijalno u tu svrhu kupljen.

Autor Ćirković znalački uobičjava čitav koloplet oko neposrednih priprema atentata i prikazuje njegove glavne učešnike. Na prvom mestu, tu je glav-

ni organizator Eugen Dido Kvaternik, a potom atentatori Zvonimir Pospišl i Ivan Rajić (koji će biti pripravni u Parizu u slučaju da atentat ne uspe u Marseju), Milo Kralj i Veličko Georgijev Kerin (ili Vlado Georgijev Černozemski), ubica kralja Aleksandra i ministra Luka Bartua. Uz njih, važnu ulogu imala je misteriozna »plava dama« sa svojim pratiocem (bili su to bračni par Stana i Ante Godina), koji su iz Italije u Francusku preneli kofer s oružjem za atentatore.

Jedna druga dama, brineta Jelka Pogorelec, izvesno vreme stanovnik Janka Puste i ljubavnica komandanta logora Gustava Perćeca, odigrće značajnu ulogu u otkrivanju priprema atentata. Povredena od svog patrona Perćeca, odala je tajne veštrom jugoslovenskom policajcu i obaveštajcu Vladeti Milićeviću. Ulogu doušnika imao je i pomenuti Ante Godina.

Prema tome, za pripreme atentata se znalo. O tome je obavešten i kralj Aleksandar pre nego što će brodom »Dubrovnik« krenuti iz Zelenike za Francusku. (Kraljica Marija je zbog bolesti putovala za Pariz vozom).

O tome je informisana i francuska policija i ponuđena joj je pomoći u obezbeđenju s jugoslovenske strane. Ona je to gotovo uvređeno odbila. Sličnu ponudu učinila je i engleska policija, što je takođe ignorisano. Nemajući pouzdane argumente, autor Ćirković i ne pokušava da objasni zašto je tako postupljeno, ali se iz njegovog teksta nazire da je postojala mogućnost da je neko od odgovornih za bezbednost u Francuskoj mogao da ima neke veze sa inspiratorima i organizatorima atentata. To pitanje, i dalje, ostaje enigma, a da li će i kada će se to uopšte otkriti, ostaje samo da se nadamo.

Bezbednost je, očigledno, bila slaba i sa mnogo propusta, jer kako na drugi način objasniti da atentator neometano priđe kabrioletu »delaž« i iz neposredne blizine opali nekoliko smrtonosnih hitaca. Ili, kako da se desi da se atentat obavi na prvom predviđenom punktu. Drugi je bio samo nešto dalje, gde je pritajen čekao Milo Kralj, a treći tek u Parizu, gde su u pripravnosti bili Rajić i Pospišl.

Izvršilac atentata Georgijev ubijen je prilikom samog njegovog izvođenja, a ostala trojica su povahvani i osuđeni. Telo mrtvog kralja vraćeno je u Jugoslaviju. O svemu tome Ćirković potanko piše u svojoj knjizi. Jedino, gotovo da ništa nije rekao o posledica-

ma atentata, koje su bile dalekosežne. Doduše, o tome je nešto sadržano u prilozima Đ. Paljića, ali se to, uglavnom, odnosi na Francusku.

Knjiga S. Ćirkovića napisana je vrlo lepo. Cita se u jednom dahu. Verujem da će biti zanimljiva za širok krug čitalaca: za one koji o njenoj temi dosta znaju — vredelo bi da se podsete; za one koji manje znaju, da još nešto nauče; a za one kojima taj događaj nije poznat, da se o njemu kompletno obaveste. Svi skupa će sigurno uživati u spisateljskom umeću Sime Ćirkovića.

Milan Vesović

Miloš Mišović, ZATAMNJENA ISTORIJA, TAJNA TESTAMENTA KRALJA ALEKSANDRA I SMRT PATRIJARHA VARNAVE, Beograd 1994, str. 186.

Ova knjiga obuhvata najburnije vreme života građanske jugoslovenske države i jednu od ključnih tema njenih unutrašnjih kriza u drugoj polovini 30-tih godina. Posle sloma monarhodiktature kralja Aleksandra, potom i njegove smrti 1934. godine, unutrašnji i spoljnopolički položaj Jugoslavije bio je pun pretњi, neizvesnosti i grčevitog traganja za novim putevima kojima bi se sačuvala država od konačnog sloma. U takvim uslovima, posle majske izbora 1935. po volji namesnika kneza Pavla Karadžorđevića, na čelo nove jugoslovenske vlade došao je Milan Stojadinović. Naizgled jedinstvena, vlada je imala poseban cilj da suzbije hrvatske nacionalne zahteve, što je činila njihovim izrazitim zaokruženjem i pristiskom. Nastavljena je politika unitarizma i državnog jedinstva novim metodama čiji su uzorci sve više prenošeni iz fašističkog arsenala Nemačke i Italije, prema kojima su Stojadinović i knez Pavle, skloni realnim i pragmatičnim političkim procenama, okretali svoje poglede. Zemlja je preplavljena raznim organizacijama, naročito omladinskim, koje su imale sve više obeležje partijskih, nacionalnih i verskih odreda, vojske za budući ratni sukob. Ustalasane nacionalne i verske strasti nagoveštavale su skoru buru u centru križnih zbivanja, koje su i dalje domi-

nantno činili srpsko-hrvatski odnosi i hrvatsko pitanje.

Zanet svojim privremenim uspesima na unutrašnjem i spoljnjem planu Stojadinović se upustio u riskantnu avanturu da »konačno reši« pitanje odnosa jugoslovenske države sa Vatikanom, ne sluteći da će upravo taj čin iz temelja uzdrmati njegov režim, kao i lični politički položaj. U tu značajnu političku bitku Stojadinovićeve vladavine i otkrivanje njenih uzroka, toka i posledica, upustio se svojim višegodišnjim istraživanjima, sa začuđujućom upornošću, Miloš Mišović. Rezultat takvog njegovog nastojanja je ova knjiga. Njome su nadograđena prethodna istoriografska, publicistička i dokumentarna znanja, te se može slobodno reći da je ona dosegla optimalni domet naučne istine o borbi Srpske pravoslavne crkve (SPC) i opozicionih političkih snaga protiv prihvatanja Konkordata u vreme čuvene konkordatske krize, čiji su vrhunac bili »krvava litija i smrt patrijarha Varnave 19. i 23–24. jula 1937.

Već simbolični naslov knjige »Zatamnjena istorija« upozorava čitaoca na teškoće istoriografskih ispitivanja krupnih političkih odluka i zbijanja u jugoslovenskim centrima vlasti i moći, čiji akteri, gotovo po pravilu, brižljivo uništavaju i skrivaju tragove svoga delovanja. Za istoričare i njima srodne pisce uvek je u nas nedostajala ona ključna dokumentacija, kao što je i u ovom slučaju nedostupna, pre svega, istorijska građa Patrijaršije SPC, tako da jednom započeto istraživanje nema kraja, a često ni valjanog rezultata. Čitatelj će se verovatno upitati zašto se M. Mišović prihvatio ovog problema kojeg nije lako istražiti. To još uvek samo on zna, ali ovaj njegov rezultat, kao i neki prethodni, da pomenem samo knjigu o sukobima na Kosovu svedoče da se strasna istraživačka upornost, ipak, isplati. Bez ove Mišovićeve knjige nema više ozbiljnog pisanja o konkordatskom pitanju u jugoslovenskoj državi.

Prvi deo knjige je iz već poznate Mišovićeve monografije »Srpska crkva i konkordatska kriza« objavljene 1983. godine. Morala je biti sa novim podacima u većem obimu ponovljena i u ovoj knjizi, zbog toga što su u njenom drugom delu saopšteni novi rezultati istraživanja, blisko povezani sa prethodnim: misteriozna smrt patrijarha Varnave i njegove braće, sudbina testamen(a)t kralja Aleksandra o namesnicištvu i s njima u vezi smrt generala Milana Tomica. Rezultati prethodne Mišovićeve knjige doživeli su priznanje kao istori-

grafija pune težine, te ostaje da se sačeka ocena njegovih novih istraživanja, koja, na prvi utisak, više liče na precizno, ali i zanimljivo dramatizovano islednički-sudsko štivo. Čitava knjiga pisana je u duhu i stilu vrhunske istoriografske publicistike, problematizovana popularnim i preciznim naslovima brojnih odeljaka, što, uz krajnje dramatična zbijanja koja opisuje, čini poseban čitalački izazov.

Uređenje odnosa Crne Gore i Srbije sa Svetom Stolicom do Prvog svetskog rata i borba za program jugoslovenskog ujedinjenja, s obzirom na njihov izrazito većinski sastav pravoslavnog stanovništva, nisu predstavljeni ozbiljniji problem. Crna Gora je sa Vatikanom zaključila Konkordat daleke 1866. godine, a Srbija je sličan dokument, Zakon o Konkordatu, usvojila neposredno uoči izbijanja Prvog svetskog rata, 24. juna 1914. Tada je u srpskoj državi bilo svega 29.000 katolika, pa ustupci dati Katoličkoj crkvi (KC) nisu bili ozbiljnija pretinja interesima srpske nacije i države. Nevolje sa Konkordatom nastaju tek posle 1918. godine u zajedničkoj jugoslovenskoj državi, u kojoj su iz temelja izmenjeni etnički i verski odnosi. Politika ravnopravnog položaja vodećih konfesija promenila je ulogu SPC kao nacionalne i državne crkve. Od Vidovdanskog ustava do Zakona o SPC iz novembra 1929. i Ustava SPC iz septembra 1931. država je, praktično, SPC stavlja pod puni nadzor. Na drugoj strani, Aleksandar Karadordović, slepi vernik unitarističke jugoslovenske formule, nastojao je da benevolentnim odnosom prema Katoličkoj crkvi doprinese boljem prijemu ovoga političkog programa i svoje ličnosti kod Hrvata i Slovenaca. To je bio važan razlog njegovih nastojanja u nekoliko pokušaja (1920, 1921, 1925 i 1931) da se sačini novi tekst Konkordata sa Vatikanom i obezbedi njegovo prihvatanje. Pokazalo se, međutim, da u to vreme nije bilo uslova da se to pitanje reši, da čak i ovaj moćni vladar za svoga života nije mogao da skine sa dnevnog reda jugoslovenske državne politike ovo urgentno pitanje.

U dubini otpora prema Konkordatu nisu bili samo formalno-pravni razlozi uobičajenih sadržaja takvih ugovora mnogih država sa Vatikanom, pa i privilegije koje je Katolička crkva nije dobijala. U jugoslovenskom slučaju razlozi otpora bili su mnogo dublji, dolazili su iz samih dubina vekovne istorije. Za razliku od naučne i političke misli u srpskom društvu, koje su

su prema problemu katolicizma, njegova doktrini, politici i interesima odnosili gotovo ignorantski i megalomanski, SPC je čitavim svojim bićem osećala katoličku opasnost i pretnju za pravoslavni svet, posebno za srpski narod. Iskustvo sa katoličanstvom od davnih vremena, a naročito u 20. veku, stvorilo je u SPC nepokolebljivo uverenje da je u pitanju neprijatelj koji preti potpunim uništenjem samih temelja njenog postojanja. Kao nacionalna crkva srpskog naroda, u briži za svoje i nacionalne interese, SPC je više i bolje od drugih srpskih institucija isticala da je »najveća velika sila«, koja neposredno ugrožava srpski narod — prozelitsko i militantno katoličanstvo, sa kojim ne može biti dijaloga, nema ekumenizma. Nesreća je posebno bila u tome, kada se ticalo jugoslovenske državne zajednice, što je takvo katoličanstvo bilo dominantna snaga u nacionalnoj politici Slovenaca, naročito Hrvata, čineći time trajno žarište jugoslovenskih kriza. Konkordatska borba 1937, detaljno opisana u Mišovićevoj knjizi, o tim činjenicama nepokolebljivo svedoči.

Sasvim je drugo pitanje na koji su način, sa kakvim sredstvima i posledicama vrhovi SPC artikulisali svoj otpor prema sređivanju odnosa između Katoličke crkve i jugoslovenske države. S razlogom zabrinuti zbog faktički posebnog i privilegovanog položaja katoličanstva prema sadržaju Konkordata iz 1935. godine, vrhovi SPC na čelu sa patrijarhom Varnavom, bili su odlučni u stavu da KC ne može ni pod kakvim uslovima dobiti položaj »države u državik«, nezavisnost u odlučivanju u svojim kadrovskim, prosvetnim, socijalnim i drugim poslovima, čak ni po cenu da se takva ista prava obezbede i samoj SPC. Na toj platformi, uz oslanac na opozicione političke stranke, nacionalne i druge njoj bliske organizacije, SPC je na rušenje Konkordata krenula u neskrivenu političku borbu protiv vladajućeg režima. U duhu političkih običaja i odnosa toga vremena, koje se odlikovalo upotreboom zakulisanih sredstava, prljavom propagandom i rasprivanjem najnižih strasti, vrhovi SPC, u nedostatku mehanizma pravne države i demokratskog odlučivanja, latili su se, zajedno sa opozicijom, uvek opasne populističke politike. Uspeh je postignut: vlada je povukla konačnu ratifikaciju Konkordata, ali su na bojnom polju ove »pirove pobede« ostale katastrofalne posledice. Produbljen je raskol u srpskom i jugoslovenskom javnom i političkom životu, ojačana mržnja na nacionalnom

i verskom polju. Veliki delovi »nebeskog naroda« jedinog »naroda bogonosca«, kako su ga i tada pojedini crkveni prelati krštavali, takvom politikom Crkve, čijom su religijom, inače, bili najmanje zaneti u čitavoj pravoslavnoj porodici, dovedeni su do ksenofobičnog usijanja.

I unutar same SPC umnožene su tradicionalne podele i suprotnosti. Država je bila onemogućena da poput nekih sličnih rešenja u razvijenom svetu razreši jedno od svojih gorućih pitanja. Pokazalo se opet da ono što se golom političkom silom izbací kroz prozor, često ponovo dođe na velika vrata. Kasnije je, naime, ovo pitanje morala država regulisati na drugi, verovatno nepovoljniji način za srpske nacionalne interese: obrazovanjem Banovine Hrvatske 1939. godine. I ovoga puta upitanje Crkve u visoku državnu politiku nije dalo očekivan rezultat u ime »viših« nacionalnih i državnih interesa. Ispoljilo se, tako, da se SPC preko konkordatske krize praktično umešala u direktnu borbu za vlast na strani opozicionih snaga. Njen odlučan otpor prema Konkordatu nije bio, takođe, samo sukob katoličanstva i pravoslavlja, već i neposredna rezistencija SPC prema ustrojstvu sekularne države i civilnog društva, što je, inače, značajna karakteristika pravoslavnog sveta, njegove neadaptivnosti na tokove moderne civilizacije.

Sukobi između SPC i države, odnosno njenih režima, karakterišu jugoslovensku državu od 1918. sve do naših dana. »Velika« Jugoslavija je za proteklih 70-tak godina života imala više od 60 godina režime diktature, a poznato je da je svaki totalitarizam bio i ostao antireligiozno i anticrkveno orijentisan. Iz prinudne pasivizacije, u kojoj je prvela najveći broj svojih jugoslovenskih godina, SPC je izlazila sa žestokim političkim angažmanom kada se god ukazivala prilika, ali nikada celinom svoje organizacije i njenih vrhova. Nešto slično čini to i danas. Na drugoj strani, jugoslovenski režimi, sa kojima se Crkva uglavnom sukobljavala, uspeli su, bez većih teškoća, da izazovu njene unutrašnje podele, sve do političke polarizacije i razbijanja njenog organizacionog ustrojstva. Najčešće su to činili prinudom, ali i na druge načine. Borba oko Konkordata 1937. pokazala je, takođe, tu cenu nejedinstva i podela u redovima SPC, a smrt patrijarha Varnave svu brutalnost mešanja politike u crkvene poslove, do učešća obaveštajnih službi ruske emigracije i sl.

Još jedan utisak neodoljivo nameće ova Mišovićeva knjiga: nemoć naše istoriografije da rasplete i objasni neke osnovne uzroke i tokove, čak i ovako značajnih istorijskih događaja. Obavljen tradicionalnom misterijom političkih ubistava i obračuna, u kojima se nisu birala sredstva u borbi za vlast, i ovaj istorijski događaj više zbnunje nego što podučava. Prolaze decenije a još uvek ne znamo šta se stvarno zbilo oko smrti patrijarha Varnave, da li je u pitanju »savršeni zločin«, ili »savršeni primitivizam«, koji najbolje zna puteva pretvaranja istine u legendu, stvarnosti u iluziju. Kao u kakvoj kriminalističkoj priči punoj prizemne politike, neravetljenih ubistava, korupcije, vojske i paravojske, policije i podzemlja, odvijao se sukob između SPC i Stojadinovićeve vlade oko Konkordata. Nad njime je stajala i enigma namesničkog legitimiteata kneza Pavla Karađorđevića. Mišović je namerno ostavio knjigu bez zaključaka i tvrdih generalnih ocena. Da je i htio ne bi ih mogao dati, te je to zadovoljstvo prepusteno čitaocu na vlastitu procenu i volju.

Možda vredi na kraju pomenuti da se sa pitanjem Konkordata mučila dugo i jugoslovenska komunistička oligarhija, koja je, čini se, u vezi s njim pažljivo osluškivala pouke istorije. Posle mnogih peripetija, u najvećoj tajnosti, juna 1966. SFRJ je potpisala sa Vatikanom Protokol sa značenjem Konkordata. Ono što nije učinio kralj Aleksandar, učinio je Josip Broz Tito. Posestvo je Vatikan marta 1971. godine. O ovom prvom ostvarenom jugoslovenskom Konkordatu javnost je upoznata tek preko novinskog feljtona, novembra 1986. godine. Krvava jugoslovenska litija doći će nekoliko godina kasnije. Ova Mišovićeva knjiga je još jedno svedočanstvo da za SPC, kao »Izvornu hrišćansku« crkvu u organizacionom i dogmatskom smislu, moderno doba predstavlja veliki izazov za dijalog sa vlastitom državom i njenim društвom, posebno sa drugim verama, među kojima se katoličanstvo iskazuje kao nesumnjivo prvi i većiti suparnik.

Momčilo Zečević

Nikolaj J. Danilevski, RUSIJA I EVROPA, Beograd 1994, str. 450

Savremene čitaoce i na Istoku i na Zapadu, a pogotovo u srpskim zemljama, Danilevski neće ostaviti ravnodušnim; skupiće se oko dva pola. Jedni će izražavati odobravanje, ushićenje, bezrezervno saglašavanje, a drugi jarosno oponiranje do negiranja. S obzirom na to da je »Rusija i Evropa« pisana pre 120 godina, to je izložena sudu vremena i praksisa. I kada se predviđanja Danilevskog vide u dugotrajnosti pređenog puta, i izvedu na polje naučne istine, pokazaće se da jarost škodi pameti, koja bi trebalo da razume Danilevskog. Danilevski je predskazao nasrtaj Evrope na Rusiju. Ima »naučnika«, međutim, koji nas ubeđuju da je 1914. i 1941. godine Rusija bila agresor.

Ova neobična knjiga, ovog neobičnog i gorostasnog Rusa, imala je zanimljivu sudbinu. Prvo, njen autor je po obrazovanju prirodnjak, a »Rusija i Evropa« je delo koje pripada filosofiji istorije, istoriosofiji, istoriografiji, politologiji, istoriji ideja, sve što je užasno daleko od izučavanja riba u donjoj Volgi i Ledenom okeanu. Kao takva je interesantna i za istoričare savremene istorije u sadašnjem preispitivanju tokova istorije krajem 20. veka.

»Rusija i Evropa« prvi put je objavljena u časopisu »Zora« počev od njenog prvog broja 1869. pa tokom nadredne tri godine. Godine 1871. objavljena je prvi put kao posebno izdanje u tiraju 1.200 primeraka. Zahvaljujući filozofu N. N. Strahovu, istomišljeniku i obožavacu Danilevskog, objavljena je posle smrti autora (1885) još tri puta: 1888., 1889. i 1895. godine. Njen prvi prevodilac na srpski bio je Nikola Pašić, ali prevod nije nikada završio.

Filosofija istorije Nikolaja Danilevskog, izložena u ovoj knjizi, osporavana je, negirane su njegove misli i ocene etapa razvoja Rusije, Istočnog pitanja, Evrope kojoj Rusija ne pripada, slovenskim narodima, sveslovenstvu. Suprotstavljanje Danilevskom proteže se i do naših dana. Džeјms Bilington će reći za Danilevskog da je »biolog i ideolog bojnjog sveslovenstva«, što je ocena više u sferi politike nego nauke.

Opšteprihvaćenu podelu svetske istorije na Stari vek, Srednji vek i Novi vek, Danilevski osporava. On jednostavno kaže: »Sudbina Evrope, ili germano-romanskog plemena, bila je identifikovana sa sudbinom celog čovečanstva« (100). Pita: »Šta se tiče Kine, šta se tiče Indije pad Zapadne rimske imperije?« Jer, »nema takvog događaja koji bi mogao podeliti sudbinu celog čovečanstva na nekakve delove; može se reći da do danas nije bilo nijednog jedinog jednovremenog opštečovečanskog događaja i verovatno ga neće ni biti. Čak i samo hrišćanstvo — pojava koja je do danas imala najveći uticaj na sudbinu čovečanstva i koje treba vremenom da obuhvati celo čovečanstvo — postaje istorijska granica sudbine svakog naroda u različito vreme« (99).

Kako je primetio već pominjani N. N. Strahov, Danilevski je dao novu teoriju opšte istorije. On je odbacio postojanje jedne niti »u razvituču čovečanstva, misao da je istorija progres nekog zajedničkog razuma, neke zajedničke civilizacije. Takve civilizacije nema, kaže Danilevski, već postoje samo posebne civilizacije, postoji razvitak kulturno-istorijskih tipova«. Po Danilevskom, kulturno-istorijski tipovi su samobitne civilizacije i dati u hronološkom nizu to su: 1) egiptski, 2) kineski, 3) asirsko-vavilonsko-fenički, haldejski ili drevno-semitski, 4) indijski, 5) iranški, 6) jevrejski, 7) grčki, 8) rimski, 9) novosemitski ili arapski i 10) germano-romanski ili evropski. Eventualno, dodaje, i dva američka: meksikanski i peruanski. Kulturno-istorijski tip, napominje autor »Rusije i Evropu«, »nije obdaren privilegijom beskrajnog progresa«.

Postavlja se pitanje gde je u svemu tome mesto Rusa, Slovena? Odgovor Danilevskog je da je pet arijevskih plemena ostvarilo kulturno-istorijski tip, da šesto pleme, keltsko, to nije stiglo, da je slovensko pleme, sedmo arijevsko pleme, koje »poput svoje starije arijevske braće koji su ranije krenuli svojim putem, mogu i moraju stvoriti svoju samobitnu civilizaciju, da je slovenstvo termin istog reda s helenizmom, latinstvom, evropeizmom, da je ono isti takav kulturno-istorijski tip u odnosu na koji Rusija, Česka, Srbija i Bugarska treba da imaju isti onaj smisao, kakav imaju Francuska, Engleska, Nemačka i Španija u odnosu na Evropu, kakav su imale Atina, Sparta i Teba u odnosu na Grčku« (128). Posle obrazlaganja rečenog, Danilevski postavlja temelj slo-

venskog katehizisa ovako: »I tako, za svakog Slovena: Rusa, Čeha, Srbinu, Hrvata, Slovenca, Slovaka, Bugarina (želeo bih da dodam — i Poljaka), posle Boga i njegove crkve, ideja slovenstva treba da bude najviša ideja, iznad nauke, iznad slobode, iznad prosvete, iznad svakog zemaljskog blaga, jer ništa od toga nije dostižno bez njene realizacije, bez duhovno, narodno i politički samobitnog, nezavisnog Slovenstva; i nasuprot tome, sva ta blaga će biti nužne posledice te nezavisnosti i samobitnosti« (130).

Šta je Evropa? To je pitanje koje se danas postavlja svakom čoveku u Srbiji, koji ima oči i uši. Evo odgovora Danilevskog: »Ipak, zar je zvučna reč »Evropa« — reč bez određenog značenja, prazni zvuk bez određenog smisla? To sigurno ne! Smisao te reči ima svoju punu težinu, ali taj smisao nije geografski, već kulturno-istorijski, i u pitanju o pripadanju ili ne pripadanju Evropi geografija nema nikakav značaj. Šta je Evropa u tom kulturno-istorijskom smislu? Odgovor na to je sasvim određen i pozitivan. Evropa je popriše germano-romanske civilizacije, ništa više i ništa manje; ili, po upotrebljenom metaforičnom načinu izražavanja, Evropa je sama ta germano-romanska civilizacija« (83).

Da li Rusija pripada Evropi? Odgovor Danilevskog je veoma jasan: »Na žalost ili na zadovoljstvo, na sreću ili nesreću — ne, ne pripada«. Jer, »ona [Rusija] nije sudevala ni u evropskom dobru, ni u evropskom zлу; kako ona može pripadati Evropi? Ni istinska skromnost, ni istinski ponos, ne dozvoljavaju Rusiji da se smatra Evropom«.

Odnos između Rusije i Evrope, tj. razlike koje ih razdvajaju, Danilevski je opširno obrazlagao, pored ostalog, na bazi različitosti kulturno-istorijskih tipova i religije. On primećuje da je zajednička odlika svih naroda romano-germanskog tipa nasilnost, a da se hrišćanstvo »u čistom obliku pravoslavlja, prilagodavajući se odlikama germano-romanskog narodnog karaktera, pretvorilo u katolicizam.« Nasilnost je video u kolonijalnoj politici, a jezuitsko pravilo da cilj opravdava sredstvo da je »istinska formula nasilnosti« (160). S druge strane (ruske), kaže da je »tolerantnost odlikovala karakter Rusije i u najsurovijim vremenima« (161), da »interes ne predstavlja glavnu oprugu, glavnu pokretačku snagu ruskog naroda, već da je to unutrašnja moralna svest, koja se polako priprema u njego-

vom duhovnom organizmu«, da je »ruski čovek davao veliku prednost opštene narodnom elementu nad ličnim i individualnim elementima«.

Ova knjiga Danilevskog obiluje mnoštvom brilljantnih analiza velikog broja pitanja, oštromnim zapažanjima i predskazanjima, od kojih zastaje dah. Ali, ima i promašaja. Evo, na primer, o karakteru ruskog naroda i njegovoj državi stoji: »Ta nabrojana svojstva ruskog naroda i predstavljaju unutrašnji razlog da je Rusija gotovo jedina država koja nikada nije imala (a po svoj verovatnoći, nikada neće ni imati) političku revoluciju, tj. revoluciju čiji bi cilj bio ograničavanje vlasti, osvajanje celokupne vlasti ili njenog dela od strane nekog staleža ili cele mase građana, izgnanstvo zakonito vladajuće dinastije i njena zamena drugom« (34).

Na analizi Istočnog pitanja, počev od Filipa Makedonskog, Danilevski je pokazao korene neprijateljstva Evrope prema Vizantiji, Slovenima, Rusiji i pavoslavlju. On konsekventno pokazuje da je Evropa čeličnom doslednošću sledila svoj cilj — potčinjavanje sloveno-grčkog sveta po bilo kojoj ceni. A, sledeća rečenica — napisana pre 120 godina odiše dahom naše savremenosti. Glasiti: »Pre pet vekova muhamedanska oluja je bila veoma podesan izgovor Evrope za potčinjavanje Slovena i Grka, ona isto tako i danas ide za tim ciljem, koristeći sve svoje snage za održavanje turske vladavine, podižući to do najvišeg političkog principa« (255). Mesto Austrije u Istočnom pitanju Danilevski je, takođe, pomno razmatrao da bi na kraju predvideo njenu propast. Rešenje Istočnog pitanja vidi u stvaranju sveslovenske federacije »pod vođstvom i hegemonijom celovite i jedinstvene ruske države« (286). Odmah se mora reći da Danilevski nije za to da se slovenski potoci uliju u rusko more. »Potrebna je [kaže] ne asimilacija Slovena od strane Rusije, već ujedinjenje svih slovenskih naroda pod zajedničkom idejom Sveslovenstva« (304).

Ta sveslovenska federacija ili sve-slovenski savez, po planu Danilevskog, sastojala bi se od osam država, a treća na spisku je srpsko-hrvatsko-slovenačka kraljevina. Za Srbe veli: »Bodri i čvrsti srpski narod treba da se plasi poljskog običaja da častoljubivo sebi prisvaja tuđe ispuštajući svoje« (316). Na pitanje kako doći do sveslovenske federacije, Danilevski odgovara: »Borba sa Zapadom je jedino spasonosno sredstvo, kako za lečenje naših ruskih kulturnih bolesti, tako i za razvitak opšte-

slovenskih simpatija, za potiskivanje sitnih razdora među raznim slovenskim plemenima i prvcima« (335).

Nikola B. Popović

Nikolaj J. Danilevski, RUSIJA I EVROPA, Beograd 1994, str. 450

U knjizi N. J. Danilevskog, koja je izašla ovih dana u srpskom prevodu posebno je važno za razumevanje istorijske, političke i filozofske misli autora njegovo tumačenje Istočnog pitanja. U razmatranju Istočnog pitanja prepišu se filozofsko-teorijski i praktično-politički pogledi ovog mislioca i samo u tom jedinstvu njih je i moguće razumeti.

Tražeći smisao istorije ljudskog roda, težeći da nađe red u neredu i prividnom haosu činjenica, Danilevski nalazi unutrašnje prikriveno delovanje Providenja. Čovek, a pogotovo istaknuta istorijska ličnost, može da deluje na istorijski tok, ponekad i u značajnoj meri, ali ne može da promeni njegov osnovni pravac jer istorijski život čovečanstva teče po planu svetskodržavnog Providenja. U istoriji narodi ne deluju samostalno već kao deo jednog kulturno-istorijskog tipa čiji sukobi obeležavaju istorijski tok.

Šuprotstavljajući se shvatajuši Istočnog pitanja jednog od vodećih istoričara Solovjova za kojega je ono samo etapa istorijske borbe Evrope i Azije, odnosno pomorskih naroda i naroda stepa, kao i pojednostavljujući ovog problema na nasleđe nad evropskim posedima onemocale Turske, Danilevski je izneo mnogo slojevitiju koncepciju razvoja ovog značajnog istorijskog problema. Za njega razvoj Istočnog pitanja traje preko dve hiljade godina i u njemu se ogleda razvoj jedne od velikih svetsko-istorijskih ideja čije ostvarene donosi epochalne promene.

U skladu sa svojom koncepcijom sukoba i smene kulturno-istorijskih tipova, Danilevski Istočno pitanje posmatra kao jedan od glavnih problema prošlosti i sadašnjosti. Njegov začetak nalazi u antici, u vremenu Filipa Makedonskog i njegovog sina Aleksandra pod kojim je došlo do velikog širenja helenske civilizacije. Taj prvi period razvoja Istočnog pitanja obeležila je borba helenskog i rimskog „kulturno-

-istorijskog tipa. Rim, a zatim Vizantija, vremenom su izveli stvaralačke snage i predali svoje nasleđe novim narodima: Germanima-naslednicima Rima i Slovenima-naslednicima Vizantije. Formiranjem romano-germanskih naroda i Zapadnog carstva Karla Velikog, razdvajanjem istočno-pravoslavne i zapadno-katoličke crkve, širenjem slovenske pismenosti i stvaranjem ruske države završen je prvi period razvoja Istočnog pitanja. Tada je počeo period nepravopравne borbe ekspanzivnog romano-germanskog sveta protiv slovenskog, još uvek uglavnom plemenski organizovanog. Posle nekoliko vekova ta borba dovela je do germanizacije i uništenja polapskih i pomorskih Slovena. Poljska, pak, još dugo je očuvala svoju nezavisnost, ali je bez borbe prihvatala zapadne religiozne principe i postala »štetan član slovenske zajednice«, koji je širok katolicizam u dubinu Rusije.

Sloveni na evropskom jugoistoku bili su izloženi drugačijoj vrsti iskušenja čiji rezultat je, po Danilevskom, u krajnjoj liniji bio pozitivan. Reč je, razume se, o širenju islama (muhamedanstva) turskim osvajanjima. Pojavu i ekspanziju muhamedanstva, tog »neshvativog koraka istorije«, Danilevski objašnjava njegovim skrivenim, suštinskim smislom koji se ogleda u nesvesnoj usluzi pravoslavlju i Slovenstvu. Svojim otporom stremljenu germano-romanskog sveta prema Istoku, muhamedanstvo je spasilo Slovenstvo od pritiska latinstva omogućivši mu da sačuva zmetak novog tipa razvijenja. Bez toga balkanski Sloveni, Srbi i Bugari, podlegli bi, kao i severni i zapadni Sloveni, političkom ugnjetavanju i religioznim progonima, a Rusija bi se našla usamljena. Pod turskim ropsstvom oni su, usto, sačuvali i svoju moralnu i narodnu samobitnost.

S druge strane, Evropa je nastojala da iskoristi nadiranje muhamedanstva da po svaku cenu potčini slovensko-grčki pravoslavni svet, što je očigledno od Firentinske unije 1439. do Pariskog mira 1856. godine. Kada se sama našla ugroženom od Turaka, Evropa se obranila najviše pomoći Slovena. Međutim, kada je turska moć oslabila, počela je da podržava tu istu Tursku da bi pomoći nje sprečila stvaranje nove »samobitne kulturne i političke sile« (Rusije) sa kojom bi morala da deli svetski uticaj.

Upravo uzdizanjem Rusije kao velike sile i vladavinom carice Jekaterine II Velike završava se drugi period razvoja Istočnog pitanja obeležen priti-

skom germano-romanskog, katoličkog i protestantskog sveta na slovensko-grčki pravoslavni svet. Pojavom Rusije, zaštitnice pravoslavlja i Slovenstva, muhamedanstvo je završilo svoju istrijsku ulogu. Nekadašnje Zapadno Rimsko carstvo nemačke narodnosti oličeno u sistemu evropskih država dobilo je protivtežu u Rimskom Carstvu slovenske narodnosti.

Treći period razvoja Istočnog pitanja traje od vladavine Jekaterine II do Krimskog rata. To je period otpora slovensko-grčkog sveta germansko-romanskom, prikriven borbom protiv muhamedanstva. Ruski uspesi u borbi protiv Turske uplašili su Evropu tako da njeni neprijatelji umesto muhamedanstva i Turske postaju Sloveni i njihova predstavnica Rusija. Staviše, sada je Turska posmatrana kao jedini elemenat sposoban da na Istok prenese princip evropske civilizacije. Stoga, Danilevski ističe da i Rusija treba da se rukovodi jedino svojim nacionalnim interesima, a ne evropskom ravnotežom. Istovremeno, jasno određenje spoljno-političkih ciljeva morala je da prati i reforma unutar same Rusije. Ukinjanje kreposnog prava (kmetstva) 1861. godine za Danilevskog je bio čin unutrašnjeg oslobođenja bez kojega, priznaje on, rusko oslobođenje nije moralno u svemu da bude privlačno neoslobodenoj slovenskoj braći. Te 1861. godine »Rusija je dobila u ruke sva sredstva i oruđa za rešenje velikog zadatka Istočnog pitanja, koji joj je predodređen, tj. potpunog narodnog sveslovenskog oslobođenja« (260).

Krimskim ratom završen je treći period Istočnog pitanja, period obnavljanja stare borbe romano-germanskog i slovenskog sveta, a završena je muhamedansko-turska epizoda. Počeo je četvrti period Istočnog pitanja u kojem je, po Danilevskom, nužna borba Slovenstva sa Evropom. Iako sve istorijske analogije upućuju na, po Slovene, povoljan ishod ove borbe, koja se ne može više odlagati, Sloveni moraju u njoj da angažuju sve svoje snage. Slovensko pleme treba da dokaze da li je veliko po svome značaju, da li mu predstoji uloga svetske države, da li mu je suđeno da formira jedan od samobitnih tipova svetske istorije. Iako ne sumnja da će Sloveni to i dokazati, u zanosu tom vizijom Danilevski ne gubi oprez. Njegov determinizam kao da zastaje pred zadatkom koji je Proviđenje nametnilo Slovenstvu i njegovom predvodniku Rusiji. Danilevski veruje u misiju Rusije skoro bezgranično, svestan

da taj zadatak zahteva u svakom pogledu angažovanje svih snaga Slovenstva.

Zaokupljen aktuelnošću Istočnog pitanja i ulogom Austro-Ugarske u njemu, Danilevski je posebnu pažnju obratio mjestu Dvojne monarhije u njegovom rešavanju, ali i uopšte u istoriji.

Šta стоји на putu sveslovenskom jedinstvu? Evropa je podržavala Tursku samo zato što je ona bila prepreka narastanju Slovenstva. Kako to Turska više nije u stanju, Evropa je podržala Austriju (Austro-Ugarsku) u njenom širenju na evropski istok i jugoistok da bi preuzeala ulogu brane Slovenstvu. Međutim, ističe Danilevski, već do sredine 18. veka »austrijski konglomerat naroda« izgubio je unutrašnji smisao postojanja, koji se sastojao u odbrani oslabljene i razdrobljene Nemačke od Francuza sa zapada i od Turaka sa jugoistoka pri čemu su glavnu ulogu imali Sloveni. Nestankom spoljne opasnosti Austria je izgubila svoju privremenu namenu i postala je prepreka razvitku naroda kojima je došlo vreme da se oslobođe. Uzdizanjem Pruske Nemačke više nema potrebe za austrijskom zaštitom od Francuske. Učvršćivanjem Rusije, koja je za glavni cilj svoje državne politike postavila oslobođenje Slovena i rušenje turske države, nestao je i drugi razlog i ideja postojanja austrijske države. U istoj, 1740. godini (smrt cara Karla VI, stupanje na presto Fridriha Pruskog i Jelisavete II) Austria je lišena i istorije i unutrašnjeg uzroka svoga bića lišena je opravdanja neprirodnog okupljanja raznorodnih elemenata uzrocima spoljne nužnosti. Od tada počinje raspad austrijske države.

Za Danilevskog to je jedan od primera istorijskog sinkronizma, koji pokazuje da se istorijski procesi ne odvijaju slučajno. Njihov spoljašnji oblik i unutrašnji sadržaj su u »tajanstvenom uzajamnom delovanju« (267) i pokazuju se da je i sama slučajnost u istoriji potčinjena njenim unutrašnjim sadržajem.

Reforme Josifa II sa germanizacijom i centralizacijom samo su ubrzale taj tok. Njima je probuđen duh narodnosti tako da je ovaj austrijski car, ističe Danilevski, bio nemarni osnivač budućeg panslavizma. Genijalnost Mertnera, neosporno vodeće evropske političke figure prve polovine 19. veka, samo je odložila neminovnost. Dualizam uveden 1867., kojim su uz Nemce i Mađare postali vladajuća nacija, imao je još manje šansi od centralizma. Au-

strijska, a zatim austro-ugarska državnost zasnivale su se na razjedinjenosti Slovena. Njima je, pod moćnom zaštitom Rusije, došlo vreme da se oslobođe i da, na osnovu etničkog principa i sveslovenske ideje, stvore svoju državnu zajednicu. Svi Sloveni, od Jadranu do Tihog okeana, treba da se ujedine u usku federaciju pod vođstvom i hegemonijom celovite i jedinstvene ruske države. Voljno ili ne, u nju treba da uđu i Grci, Rumuni i Mađari, koje je istorija utisnula u slovensko telo. Među članicama te slovenske federacije bile bi i češko-slovačka i srpsko-hrvatsko-slovenačka država. Sveslovenska federacija je, zaključuje Danilevski, jedino razumno, a otuda i jedino moguće rešenje Istočnog pitanja.

Pogledi Nikolaja Danilevskog na Istočno pitanje bitni su za razumevanje njegove filozofske i političke misli, ali imaju i širi istorijsko-saznajni značaj u shvatanju ovog slojevitog i važnog pitanja, koje je do tada, a često i kasnije, u istorijskoj nauci posmatrano iz suženog ugla. Domašaj i uticaj tih ideja na planove i politiku Ruskog carstva treba da budu predmet posebnih istraživanja. Izgleda, ipak, nesporno da je reč o razvijenom obliku imperijalističke ideologije jedne velike sile, ideologije koja je suštinski razumela pravce njenog delovanja dajući mu širi svetsko-istorijski smisao i opravданje.

Milan Koljanin

РОССИЯ В XX ВЕКЕ, Историки мира спорят, изд. »Nauka«, Moskva 1994, str. 752.

Nedavno objavljen u Moskvi obimni zbornik radova »Rusija u 20. veku, Istočari sveta se spore« predstavlja redigovani materijal velike Međunarodne konferencije istoričara održane u Moskvi, aprila 1990. godine. Od oko 130 referata i saopštenja, podnetih na Konferenciji, u Zborniku je štampano 85 radova. Uvodni rad dvojice istaknutih ruskih istoričara — akademika I. D. Kovaljčenka, naučnog sekretara Odeljenja istorije Akademije nauka (SSSR, odnosno Rusije) i profesora A. N. Šaharova *Rusija 20. veka: na raskršću gledišta* je sinteza redigovanog uvodnog referata akad. Kovaljčeka i rezimea

glavnih stavova iznetih na Konferenciji. Konferencija je održana u doba kada je *Perestrojka* — započeta sa velikim očekivanjem — počela da gubi dah, a u prvom razdoblju *preispitivanja* sovjetske istorijske nauke — te odražava tadašnja gledanja, koja su u međuvremenu znatno evoluirala kod najvećeg broja ruskih istoričara. Kako je prošlo tri godine od održavanja Konferencije do štampanja Zbornika, neki od ruskih istoričara su pri redigovanju svojih referata i saopštenja unosili veće ili manje korekcije, koje odražavaju stepen evolucije njihovih gledišta.

U organizaciji triju tadašnjih sovjetskih institucija (Istorijskog odeljenja Akademije nauka SSSR, Istorijskog instituta SSSR i Nacionalnog komiteta istoričara SSSR) u Moskvi je održana četvorodnevna Međunarodna konferencija istoričara. U radu Konferencije učestvovalo je stotinak sovjetskih i preko 60 inozemnih istoričara iz dvadesetak zemalja, među njima i desetak najpoznatijih svetskih stručnjaka za noviju istoriju Rusije. Radilo se sukcesivno u sedm tematskih sekcija. Konferencija je sastavom — prema oceni predsednika Organizacionog odbora akad. Kovaljčenka — označila završetak prevladavanja izolacije sovjetske istoriografije od svetske istorijske nauke. Već u vreme Hruščevljevog »otopljavaња« (kraj 50-ih i početak 60-ih godina) neki ruski istoričari i publicisti počeli su da razrađuju »nove stvaralačke pristupe ruskoj istoriji našeg stoljeća«, a bio je ispoljen i »interes prema ranije zabranjenim temama«, konstatovano je u uvodnom referatu akad. Kovaljčenka. Taj je proces tekao uz velike otpore, a na tom putu bilo je doista »žrtava i slomljениh sudbinak«. Te klice novog, koje su »poživele i ojačale u periodu liberalnih reformi«, u vreme Perestrojke krajem 80-ih godina postale su »osnova na kojoj je istoriografija istorije Rusije 20. veka, sporo ali uporno i široko, počela da stiže snagu«. Tako su »dva potoka — novi ruski i obnoviteljski zapadni, koji je skinuo pačinu 'hladnog rata' — neminovno morali da jedan drugom krenu u susret, te ova monografija predstavlja jedan od značajnih događaja na tom putu« (str. 6).

*

»Istorijska Rusija 20. veka se u toku dugih decenija pokazala kao neiscrpna istraživačka tema u svetskoj istoriografiji« — polazna je ocena Zbornika. Ta

je istorija »isto tako neiscrpna, protivrečna i složena kao i sama Rusija sa svojom velikom i tragičnom sudbinom«. U isto vreme ona je »nerazdvojni deo isto tako velike, protivrečne i tragične istorije sveukupnog čovečanstva«. Početkom 90-ih godina — i u Rusiji i u međunarodnoj zajednici — stvoreni su uslovi koji su doprineli »slobodi istraživanja naučnih pogleda; slobodnoj, bez predubedenja i ideološki nekontrolisanoj razmeni naučnih ideja«, što je predstavljalo valjanu »osnovu za zajedničko postupno napredovanje naučne misli«. U takvim povoljnim uslovima »svetska nauka danas nastavlja istraživanje Rusije kao celovitog istorijskog fenomena, gde su pojedini delovi samo segmenti opšte evolucije ruske i svetske stvarnosti« (str. 5—6).

Zbornik je tematski usmeren na ključna pitanja razvoja Rusije i SSSR u 20. veku, ali vremenski zahvata i poslednje četiri decenije 19. veka, koje su uveliko odredile i sudbinu Rusije u ovom veku. Razmatra se širok spektar pitanja: od globalnih — mesto 20. veka u istoriji sveta i naroda SSSR, preko analize osnovnih istorijskih procesa, prelomnih razdoblja, ključnih događaja i njihovih rezultata; do istraživanja uloge i doprinosa pojedinih socijalnih snaga, političkih partija i masovnih pokreta, kao i značajnih ličnosti ruske i svetske istorije.

U centru pažnje većine autora su pitanja *reforme i revolucije*. S jedne strane, analizirani su koncepti, pokušaji i tokovi reformi koje su sukcesivno započinjali tokom više od stotinu godina u Rusiji, a pre svega razlozi nijihovog ograničenog uspeha ili neuspeha. Na toj osnovi su pravljene paralele sa savremenim procesima reformi sovjetskog i ruskog društva i izricane odgovarajuće pouke. Na drugoj strani, kao rezultat skromnih uspeha svih započetih reformi, analizirani su drugi putevi razvoja ove velike zemlje, na koje su usmeravale radikalističke revolucionarne i reakcionarne snage ruskog društva. Reakcionarni pokušaji suzbijanja reformi zaoštravali su protivrečnosti i povremeno stvarali revolucionarnu situaciju. U revolucionarnim plimama šansu su dobijali radikalistički elementi revolucionarnog pokreta — i to kako u politički organizovanoj levici, tako i u spontanom masovnom pokretu. To je radalo procese maksimalizacije ciljeva revolucionarnih pokreta i isticanje zahteva koji su prevazilazili realne istorijske mogućnosti. Istovremeno, to je vodilo podelama u redovima revolucion-

narnih snaga i njihovim sukobima, a omogućilo je okupljanje širokog bloka socijalnih i političkih snaga protiv revolucije, što je dovelo do građanskog rata sa svim njegovim tragičnim posledicama. Sve to otežavalo je i inače ne lak put ekonomskih i socijalnih preobražaja ove nedovoljno razvijene zemlje. Tako se i u novim sovjetskim uslovima obnavljaju stare ruske dileme izražene u večnom pitanju: *šta da se radi?* Odgovori su se najpre tražili u reformama, ali su one bile nedosledne i kratkotrajne, a često i zakasnele. Zato u prvi plan ponovo dolaze radikalističke snage, koje pokušavaju »velikim zaokretima«, »velikim skokovima« ili »šok terapijama« da ostvare »revoluciju odozgo« i da istorijskim prećicama — u uslovima koji za to nisu sazreli — što pre »uspovstave« socijalizam i komunizam u sovjetskom razdoblju, odnosno demokratiju i tržište u postsocijalizmu. Takve istorijske stranputice vodile su i vode u nove duboke krize i čorsokake. Začarani krug ruske istorije se tako čas otvarao, čas zatvarao...

Prvi deo *Zbornika Rusija na prelomu vekova* sadrži radove u kojima se traže odgovori na pitanje: šta je predstavljala Rusija toga vremena? U odgovoru na to pitanje traži se odgovor i na drugo ključno pitanje — u kojoj meri je bio zakonomeran put koji je prošla Rusija u prvim decenijama ovog veka? U sekciji pod istim naslovom na Konferenciji predsedavajući Bovykin uka-zao je na mnoga sporna pitanja i krupne probleme pred kojim se nalazi istorijska nauka Rusije u ostvrtavanju ovog razdoblja ruske istorije. U radovima su analizirani mnogi aspekti ekonomске i socijalne strukture ruskog društva, političko ustrojstvo Ruske imperije i njen nacionalni sastav, te raznovrsne veze i uticaji sa svetom. U centru pažnje su analize *reformi* u ovom vremenu: tome su posvećeni radovi Amerikanaca Kanningama, Merlinera i Taranovskog i poljskog istoričara Višinjevskog (na Konferenciji o tome su podneli referate ruske istoričarke Zaharova i Simonova, a o tom pitanju vodila se interesantna diskusija). Izloženi su koncepti strukturalnih i sistemskih reformi, osvetljeni njihovi autori, prezentiran je stav pojedinih socijalnih grupacija prema njima, analizirani su razlozi njihovih skromnih uspeha i predstavljena je tragična sudbina reformatora. Analize su otkrile da je jedan od glavnih uzroka neuspeha reformi i slabosti reformskih snaga u ne-razvijenosti srednjih slojeva u ruskom

društvu i u otporu imperijalne autokratije promenama. Reforme su po pravilu nametane odozgo i sproveđene su administrativnim meraima, pa su ostale bez šire društvene i političke podrške. Sukobljavajući se sa okoštalošću sistema i otporima vladajućih birokratskih snaga, one su bile osuđene na neuspeh. Po oceni Taranovskog, Rusija je na prelomu vekova bila absolutistička »policijska država«, koja se oslanjala na civilnu i vojnu birokratiju, a koja je bila protivteža reformi.

U ovom delu *Zbornika* analiziraju se razni aspekti i problemi ruskog društva na početku 20. veka: seljačko gazdinstvo (T. Mojsejenko i R. Džonson — Kanada), kreditni sistem (J. Petrov), kapitalistički monopolji (V. Leveričev) i dr. Nekoliko radova posvećeni su nastajanju, razvoju, ulozi i specifičnostima ruskog oslobodilačkog, demokratskog, revolucionarnog, radničkog i socijalističkog pokreta: liberalnim, demokratskim i socijalističkim partijama i njihovim liderima (S. Tjutikin, D. Pavlov, A. Osadčaja, A. Ćikovani, L. Hajmson, M. Hildemajer).

Dруги део књиге *Tri revolucije* sadrži radove у којима се анализирају карактеристике, особености, токови, последице и значај трију руских револуција — пре свега Октобарске. Ти се радови ослањају на анализе стања и противречности руског друштва, које су представљене у првом делу *Zbornika*. На конференцији су покренута mnoga pitanja i iskazana različita gledišta, ali je u nizu pitanja bilo uočljivo smanjivanje razlika u ocenama ruskih i stranih učesnika. Polazeći od alternativnosti istorijskog razvoja učesnici rasprave nisu doveli u pitanje neizbežnost i legitimnost ruskih revolucija (obzirom na neuspeh reformi), nego су debatovali о karakterу револуција и њиховом току, те о њиховим носиоцима, резултатима и последицама. У центру паžnje овде је било пitanje *alternativa*: alternativnih platformi, партија и социјалних snaga kao i njihovih lidera, alternativnih tokova i mogućih ishoda, te о чиниоцима који су доприени ostvarenju jednih, а потискivanju i porazu drugih mogućnosti. О томе су izlagali svoja gledišta: D. Gajer (Nemačka), M. Ferro (Francuska), D. Kip (Kanada). О могућностима демократске социјалистичке владе svih socijalističkih snaga raspravljali su Loginov i A. Rabinović (SAD), ali njihovi referati, međutim, nisu uvršteni u *Zbornik*.

Veliku pažnju izazvalo je izlaganje jednog od водећих ruskih istoričara — akademika F. Volobujeva: *Oktobarska*

revolucija — put prema demokratiji ili diktaturi. U radu su analizirane okolnosti koje su onemogućile jednu od realnih tendencije ruske revolucije — spajanje socijalizma i demokratije, nego su u ostvarenom sovjetskom modelu realizovali suprotnu tendenciju. Drugi autori: engleski istoričar R. Servis, P. Kenez (SAD) i ruski istoričari S. Leonov i M. Gorinov razmatraju uzroke i okolnosti koje su vodile takvom ishodu revolucije 1917. V. Bulgakov analizira Oktobarsku revoluciju kao socijalno-kulturalni fenomen. H. Vada (Japan) ukazuje na uticaj svetskog rata na russku revoluciju i ukazuje na okolnosti koje su Rusiju činile nedozorelem za socijalizam. O prevremenosti revolucije raspravlja i S. Živanov (Jugoslavija), koji konstatiše da su u Rusiji postojali uslovi za političku revoluciju (promena klasnih nosilaca vlasti), ali da je ona bila nezrela za socijalizam. F. Muči (Mađarska) analizira klase i partie u revoluciji 1917. i time započinje seriju radova drugih autora o ulozi pojedinih partie i ličnosti u ovim burnim revolucionarnim događajima: K. Gusev — o demokratskim partijama, G. Iljaščuk — o menješevicima, britanski istoričar G. Šukman o Bundu, R. Servis o boljševicima, P. Kenez (SAD) o »belom pokretu«, V. Starcev — o Lenjinu i Trockom, G. Jofe — o Martovu. Britanski istoričar D. Longli ukazuje na neka nerešena pitanja Februarske revolucije, a S. Džons predstavlja Gruzijsku demokratsku republiku kao »prvu evrokomunističku državu«.

Treći deo knjige *Od Lenjina ka Staljinu* — objedinio je manji broj referata i saopštenja dveju sekcija Konferencije istoričara: *Ratni komunizam i prelaz na NEP* (Sekcija treća) i *Izbor puteva društvenog razvitka u 20–30-im godinama* (Sekcija četvrta). Na Konferenciji su ruski istoričari E. Gimpenson i J. Poljakov i engleski istoričar R. Servis otvorili raspravu o ratnom komunizmu. Debatovalo se o uzročno-posledičnim vezama građanskog rata i ratnog komunizma, kriterijima, formama i evoluciji građanskog rata, ideologiji »belog pokreta«, promenama Boljševičke partie u tom razdoblju. R. Servis prezentira proces promena Boljševičke partie tokom građanskog rata: sužavanje i potiskivanje kolektivizma i demokratizma, nestajanje »duha revolucije i slobode«, preovladavanje centrizma, vojnog ustrojstva i surovosti. Proces je tekao istovremeno i odozgo i odozdo — od strane revolucionarnih masa, ali na to su uticali i autoritarni lideri:

Lenjin, Trocki, Sverdlov i Staljin. Lj. Poljakov analizira promene u raspoloženjima revolucionarnih masa tokom građanskog rata, a pojavu belog i crvenog terora tumači kao očajnu neminovnost surovog i bespoštednog socijalnog rata.

Problemi alternativa ostvarenom istorijskom razvoju zauzeli su dosta mesta u raspravama na Konferenciji, a u manjoj meri u radovima koji su uvršteni u Zbornik. Pre svega razmatran je NEP — kao alternativa ratnom komunizmu i u odnosu njegove alternativnosti realizovanom Staljinovom »Velikom zaokretu«. Duboke krize politike i sistema ratnog komunizma, izražene u radničkim štrajkovima i seljačkim i vojničkim pobunama (Kronštat), doveli su do preispitivanja ne samo politike ratnog komunizma nego i celokupnog pogleda na socijalizam. To je doveo ne samo do nove ekonomske politike, nego i do širih strateških preorijentacija u razvoju socijalizma — početkom 20-tih godina. Međutim, i pored značajnih rezultata koji su postignuti NEP-om, ta politika je napuštena krajem 20-tih godina. I objektivne unutrašnje i međunarodne okolnosti, jednopartijski sistem, karakter Boljševičke partie, profil njenih kadrova i neprevaziđena ideologija i psihologija građanskog rata u znatnom delu kadrova vladajuće partie doprineli su da u borbi alternativnih koncepta razvitka sovjetskog društva krajem 20-tih godina pobedu odnese staljinistička platforma.

R. Devis (V. Britanija) nastoji da odgovori na pitanje: koliko je ekonomski i socijalno bio efikasan sistem NEP-a i da li je on mogao da uvede Rusiju u socijalizam bez uspostavljanja administrativno-komandnog sistema. On pozitivno ocenjuje sistem i potencijale NEP-a, ali ostavlja otvorenim pitanje o mogućnostima da nepovska Rusija postane socijalističkom. N. Šerban analizira pouke i istorijski značaj iskustva NEP-a kao sredstva razrešenja krize u administrativnom socijalizmu. L. Rogaćevski razmatra alternative prvom 5-godišnjem planu. Poznati američki sovjetolog R. Daniels razmatra situaciju u sindikalnom pokretu i alternativne koncepte prelaza u socijalizam (Lenjina, Trockog i »radničke opozicije«) koje su se ispoljile pri diskusiji o sindikatima 1920—1921. Lenjinov koncept kvalifikuje kao odstupanje prema državnom kapitalizmu, što stvara realne pretpostavke za buduće postupno kretanje u pravcu socijalizma. F. Agmon (Izrael) slične tendencije vidi u jačanju negativnih

tendencija u sistemu obrazovanja. F. Tanguči (Japan) izlaže proces transformacije sovjetskog sistema na selu posredstvom sistema opunomoćenika partijskih i državnih organa — od demokratskog sistema »zasnovanog na konsenzusu seljaka« u »autoritarno upravljanje partijske birokratije« seljaštvo. N. Ivanički prikazuje proces raskulačivanja početkom 30-tih godina i sudbinu seljaka koji su bili podvrnuti toj surovoj mjeri, ali i posledice njene primene na borbu protiv liberalnih struja u vladajućoj partiji i društvu u celini. N. Pereira (Káñada) prezentira različite pristupe i ocene zapadne istoriografije problema NEP-a i ocene o odnosu Lenjinovog i Staljinovog razdoblja u istoriji Sovjetske Rusije.

Cetvrti deo knjige RAT sadrži petnaestak radova o različitim aspektima sovjetske politike pred i tokom Drugog svetskog (otadžbinskog) rata. Nekoliko radova posvećeno je međunarodnom položaju i spoljnoj politici SSSR pred Drugi svetski rat (I. Čelišev i J. Zamojski), paktu Ribentrop-Molotov i operaciji »Barbarosa« (G. Gorodecki — Izrael), kao i posledicama tog pakta na delovanje sovjetske obaveštajne službe u čehoslovačkom pokretu otpora (J. Hegbart — Čehoslovačka). F. Konal izlaže četiri grupe uzroka teških poraza Sovjetske armije početkom rata, a A. Bassov prezentira nova tumačenja uzroka i toka rata u ruskoj istoriografiji. Nekoliko radova analizira i promene u sovjetskom društvu u toku rata: odnos demokratije i centralizma (V. Ježov), reviziju ocena o kretanju proizvodnje u toku rata (M. Harison — V. Britanija), mobilizacija radnih rezervi (A. Mitroanova), te o delatnosti lokalnih organa vlasti (N. Ališčenko). Nekoliko radova izlažu mere represije staljinističkog režima — u uslovima zaoštrevanja međunarodnih odnosa pred rat i pri njezinom kraju. D. Bugaj analizira uzroke, smisao i posledice deportacije nekih naroda na početku i pred kraj rata. S. Redihi (Izrael) prikazuje delatnost Jevrejskog antifašističkog komiteta u SSSR i položaj Jevreja u sovjetskom društvu tokom rata, a I. Arad piše o merama za uništenje Jevreja na sovjetskim teritorijama koje su okupirali Nemci. Dž. Barber (V. Britanija) i N. Popović (Jugoslavija) u svojim radovima pokazuju kako je u sovjetskoj ideologiji od sredine 30-tih godina — u meri jačanja ratne opasnosti i tokom samog rata — nastao »zaokret od revolucionarnih ka tradicionalnim ruskim patriotskim vrednostima«. To je — kako se kaže u uvod-

nom radu Zbornika — vodilo i »zbližavanju države s crkvom« i »uspostavljanju jedinstva vlasti i naroda«. O. Vasiljeva je u svom radu izložila položaj i delatnost Ruske pravoslavne crkve za vreme rata, koja je — uprkos ranijim progonima sovjetskog režima — razvila snažnu patriotsku delatnost i time ponovo potvrdila »nacionalne i patriotske korene ruskog pravoslavlja«.

Peti deo Zbornika *Sudbina posleratnog socijalizma* sadrži analize tog značajnog razdoblja, u kome su se smanjivale nade i razoraženja, otopljavanje i zastoj, počeci demokratizacije i vraćanje na opštore forme autoritarizma.

Posledice Dugog svetskog rata na međunarodne odnose analiziraju se u radu Dž. Adeljmana (SAD). Posebnu pažnju autor posvećuje uzrocima i posledicama hladnog rata, nastajanju suparništva super-sila i njihovih vojno-političkih blokova, uspostavljanju bilansa vojnih potencijala pri debalansu ekonomskih moći. Socijalno-psihološku atmosferu posleratnih godina i njihov uticaj na politiku reformi razmatra E. Zubkova. V. Popov otvara pitanje odnosa seljaštva i države u prvoj posleratnoj deceniji — do početka osporavanja staljinizma. On pokazuje da je već u to vreme staljinistički totalitarni režim bio u dubokoj krizi koja nije prevladana parcialnim reformama posle Staljina. S. Senjavski i I. Ostapenkova analiziraju položaj radničke klase — ustavnopravni i realni. V. Benezovski osvetljava disidentski pokret u SSSR-u 60-tih—80-tih godina, a Dž. Hosking razmatra pretpostavke za nastanak građanskog društva u vreme Brežnjeva.

U radu V. Dmitrenka ocenjeno je da sovjetski model socijalizma, kakav je stvoren 30-tih godina i koji je — sa većim ili manjim modifikacijama — egzistirao do kraja 70-tih, nije bio socijalistički, da je takav sistem izazivao zastoj i krizu, te da nije omogućavao evoluciju reformskog tipa, nego je stvario uslove za socijalnu eksploziju. I. Nekrasova i S. Degtev bave se ekonomskim reformama 50-tih i 60-tih godina — daju njihovu kratku istoriju, analiziraju probleme koji su uzrokovali reforme i promene koje su iz tih reformi proizašle, te rešenja koja nisu ostvarena. U celini, svi radovi pokazuju da su reforme 50-tih i 60-tih godina stvarale novu atmosferu i da su unapredile sovjetsko društvo, ali pošto su ostvarivane odozgo — od strane aparata i bez učešća masa — ostale su polovične i nedovršene. Tako je ovo razdoblje velikih očekivanja ostalo vreme propu-

štenih mogućnosti ne samo za SSSR, nego i za druge istočnoevropske zemlje u kojima su postajale snage i koncepcije radikalnih promena ka tržnoj privredi i demokratskoj obnovi socijalizma (Mađarska, Poljska i Čehoslovačka), ali su bile onemogućene sovjetskim pritiscima i intervencijama. Zbog toga se prividna stabilizacija u 70-tim godinama pretvorila u duboku krizu sistema realnog socijalizma, što je izazvalo potrebu ili za dubokim sistemskim promenama, ili — gde nisu postojale snage, spremnosti i mogućnosti za to — za odbacivanje ne samo sistema realnog socijalizma, nego i socijalizma uopšte.

Na završetku rada Konferencije istoričara (aprila 1990) — koja je osnova ovog Zbornika — iskazane su neke interesantne ocene. Robert Taker (SAD) ocenio je da se stvaraju uslovi da se dva istoriografska procesa — u SSSR (Rusiji) i na Zapadu — koji su dotle tekli odvojeno, postepeno sliju u jednički, u kome učestvuju i naučnici svih zemalja. Sa svoje strane, sovjetski naučnici (A. Saharov i J. Igricki) ukazali su da sovjetska istoriografija — oslobađajući se staljinističkih šablona i stereotipa i uloge »sluškinje ideologije« — polazi putem kojim je svetska istorijska nauka u njenim najboljim predstavnicima. Istaknuta je potreba za prevazilaženjem jednostranog videna sveta i istorije i afirmacijom opštelijskih vrednosti u našem raznolikom, ali uzajamno povezanom svetu. Značajan deo te rasprave sadrži završni, šesti deo Zbornika *Istorijska nauka na savremenoj etapi*, u kojem se razmatraju istoriografska pitanja, problemi razvitka i sudbine istorijske nauke u Rusiji tokom poslednjih devedeset godina. U radovima G. Aleksejeve i J. Đakove obrazlaže se kriza savremene istorijske nauke u Rusiji, istražuju njeni uzroci i izlažu naporu da se kriza prevlada traženjem novih koncepcija. Djakova pokazuje da je u vreme staljinizma istorijska nauka bila lišena istraživačke funkcije i da se svela na sluškinju ideologije. G. Gerasimenko analizira odnos totalitarnog sistema i istorijske nauke i utvrđuje da je ne samo režim uticao na istorijsku nauku, nego da je i ona pomagala njegovom stvaranju i održavanju. U radu B. Tomana otkrivaju se izvori staljinizma u istoriografiji Drugog svetskog rata. V. Solovjev daje skicu stanja ruske ideje i ruskog nacionalno-patriotskog pokreta. Obimni završni rad A. Saharova posvećen je temi: *Zapadne ocene istoriografije i realnosti Rusije*. Po njegovoj oceni istorijska nauka Rusije pre-

vazilazi krizu i postepeno se integriše u okvire svetske istorijske nauke. Po njegovoj oceni, među istoričarima Rusije oformile su se tri osnovne struje: ortodoksnomarksistička, liberalno-komunistička i antimarksistička. U tom pluralizmu razvija se savremena istorijska nauka Rusije.

Podnaslov Zbornika *Istoričari sveta se spore*, po objašnjenju njegovih redaktora, nije slučajan. U knjizi su, naime, radovi istoričara »raznih naučnih pravaca, različitih škola« — ruskih i zapadnih. U ocenama ovih naučnika o ruskoj istoriji 20. veka ispoljavaju se i »ideološke determinante prošlih godina« i druge razlike u pristupima u ocenama. Ipak, smatraju glavni redaktor i njegov zamenik, u radovima Zbornika dominira »celishodni časni napor« da se na novim materijalima i u novim povoljnim društvenim uslovima — objasne zakonitosti »istorijskog razvoja Rusije« krajem 19. i tokom 20. veka (Str. 5—6). S tom ocenom možemo se samo delimično složiti. Po našem mišljenju Konferencija istoričara sveta, održana u Moskvi 1990, čiji su rezultati sadržau u ovom Zborniku — bila je jedan od krupnih, ali ipak samo početni korak u tom smeru. Međunarodna konferencija istoričara, održana u Moskvi tri godine kasnije (1993) — pod istim nazivom i u organizaciji istih institucija Akademije nauka Rusije — predstavljala je dalji značajni pomak u »novom čitanju« i reviziji istorije Rusije 20. veka. Taj se proces nastavlja — na novim materijalima otvorenih ruskih arhiva — u oštrim sporovima i sa različitim rezultatima. Sve to otvara nova pitanja, izaziva nove sporove — što i jeste osnovno obeležje sadašnjeg stanja istoriografije Rusije o temi »Rusija u 20. veku«.

Savo Živanov

Zapisi Pere Đukanovića. USTANAK NA DRINI, priredio dr Zdravko Antonić, Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, Posebna izdanja, knjiga 53, Beograd, 1994, str. 348.

Nezaobilazan istorijski izvor za izučavanje perioda Drugog svetskog rata u Jugoslaviji su dnevnići i sećanja učesnika tih događaja. Njihova vrednost je različita. Među objavljenim sećanjima malo čiji su autori ljudi koji su došli u sukob sa novim vlastima, čak iako su imali značajnu ulogu tokom rata. Toj grupi sećanja pripadaju i nedavno objavljeni zapisi Pere Đukanovića »Ustanak na Drini«. Priredio ih je dr Zdravko Antonić, koji je već uspešno priređivao takvu vrstu istorijskih izvora.

Sećanja Pere Đukanovića (Kravica, 1892–1986) svedočenje su uglednog domaćina, narodnog vođe, seljaka iz istočne Bosne o dramatičnim zbivanjima tokom oslobodilačkog rata 1941–1945. godine. Kao duboko patrijarhalnom čoveku istinoljubivost i pravdoljubivost bili su mu iznad svega, a ti principi su ga vodili i u pisanju. U Predgovoru (5–7) priredivač je objasnio kada se zainteresovao za ličnost P. Đukanovića i pod kojim okolnostima mu je on poklonio tri sveske sećanja. Na osnovu dnevničkih beležaka vodenih tokom rata, sećanja su najvećim delom napisana krajem 60-tih godina. P. Đukanović je pokušavao da ih objavi preko svog ratnog druga Rodoljuba Čolakovića, ali nije dobio očekivanu podršku.

U odeljku Pero Đukanović kao ličnost (9–26) Zdravko Antonić je prikazao njegovo poreklo, porodicu i životni put. Nastojao je da pojasni nedovoljno razjašnjene pojedinosti iz sećanja objavljajući pismo Pere Đukanovića Draži Mihailoviću 30. septembra 1942. (20–23).

Integralni tekst sećanja sa objašnjenjima manje poznatih reči i izraza dat je pod autorovim naslovom »Ustanak na Drini« (27–321). Pero Đukanović, čovek izuzetne bistrine, mada bez većeg obrazovanja, pisao je svoja sećanja pedantno, jezgrovito, izvornim narodnim jezikom svoga kraja. Najviše prostora posvećeno je događajima u srebreničkom, bratunačkom i zvorničkom kraju od ka-

pitulacije Kraljevine Jugoslavije do kraja 1942. godine, odnosno događajima u kojima je njegova uloga bila istaknuta. Od 1943. sećanja nisu više tako detaljna nego su na momente čak i fragmentarna. Sećanja je beležio po događajima i ličnostima po kojima je i davao naslove u tekstu. Izlaganje se ponekad prekida zanimljivim digresijama. P. Đukanović je bio učesnik Prvog svetskog rata, a zatim dobrovoljac na Solunskom frontu. U novoj državi bio je na čelu udruženja dobrovoljaca u svom kraju, što je imalo određeni značaj u ustaničkim dñima 1941. godine. Između dva rata podizao je porodicu, a politički se vezao za Zemljoradničku stranku. Sećanjima je obuhvaćen i period posle 1945. godine (do 1952. godine), vreme novih velikih iskušenja za njega i njegovu porodicu, naročito posle Rezolucije Informbiroa 1948. godine.

Odluku da piše sećanja P. Đukanović doneo je, kako saznamo od priredivača, posle čitanja memoarskog spisa Dragoljuba Jovanovića »Medaljon«. Činjenica da je tokom rata vodio dnevničke beležke, koje su mu poslužile kao osnova za pisanje sećanja, govori o njegovoj nameri, da predstavi svoje viđenje događaja u istočnoj Bosni u kojima je imao istaknuto ulogu. Kao samonikao narodni vođa u ustanku 1941. godine, sa sveštu izgrađenom u najboljoj narodnoj tradiciji, P. Đukanović se stavlja na čelo ustanka u mnogome određujući istorijski tok zbivanja u istočnoj Bosni. Spasavanje i organizovanje naroda, kao i lična čestitost, bili su mu iznad svih idejnih i političkih opredeljenja, bez obzira na cenu koju je za to plaćao. Za pridobijanje istaknutog i uglednog narodnog vođe borili su se svi politički faktori, ali su uvek bili i podozrivi prema njemu.

Po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije istočna Bosna našla se u sastavu Nezavisne Države Hrvatske. Ova klerofašistička tvorevina odmah je započela sa uništavanjem srpskog stanovništva, što je svom silinom pogodilo i istočnu Bosnu. Dobro se sećajući prilika u Prvom svetskom ratu, P. Đukanović je zapise započeo ocenom o tome kako se nastavila politika koju je vodila Austro-Ugarska prema srpskom narodu, ali u mnogo gorem obliku (30). Srbi, pre svega ugledni ljudi, pljačkani su, terani na kuluk, hapšeni, mučeni, oduveni u logore i masovno ubijani. I sam Đukanović bio je uhapšen, ali je uspeo da se spase bekstvom iz zatvora u Drinjači 12. jula 1941. Bežeći od ustaškog pokolja, narod se povlačio u

šumu i započeo spontano organizovanje ustanka. Snagom svoga autoriteta, ugleda i vojničkog znanja P. Đukanović se stavio na čelo ustanika. Ustanak je otpočeo okupljanjem pobunjenog naroda u Kravici 8. avgusta 1941. i brzo se širio narednih dana. Razmere uništavanja srpskog naroda i nužnost borbe za opstanak ilustruje i Đukanovićev opis jezive slike koju je sa ucveljenom rođbinom žrtava zatekao u Drinjači u zadržnom magacinu. »Cjela prostorija, pa i plafon, bila je isprskana ljudskom krvlju. Ukraj magacina nalazi se jedno oveće otvoreno rastovo bure, u kome se zateklo oko 150 litara ljudske krvi.« (65).

U istočnoj Bosni, uprkos promenljivoj ratnoj sreći, stvorena je prostrana slobodna teritorija, povezana sa Užičkom republikom. Posle oslobođenja Drinjače među ustanike je došao žandarmerijski major Jezdimir Dangić. Đukanović mu se obradovao jer se među ustanicima osećao veliki nedostatak oficira. Međutim, brzo se razočarao jer je u njemu prepoznao račundžiju i kukavicu. Preko Dangića Draža Mihailović je nastojao da ostvari kontrolu nad ustanicima u istočnoj Bosni radi čega je grupi videnijih ljudi dodelio vojvodske titule. Pero Đukanović, po nazivu svoga kraja, postao je vojvoda ludmerski. Krajem septembra 1941. godine u Drinjaču su došli komandant i politički komesar partizanskih snaga u Bosni i Hercegovini Svetozar Vukmanović i Roldoljub Colaković da bi sa četnicima zaključili sporazum o saradnji. Na pregovorima sa partizanima u Drinjači, Milićima i Vlasenici učestvovao je i Pero Đukanović kao jedan od četničkih komandanata. Zajednička partizansko-četnička komanda raspala se u drugoj polovini novembra 1941. godine, a posle dva meseca na istočnu Bosnu sručila se velika nemačko-italijansko-hrvatska ofanziva koja je razbila ovo ustaničko područje. Tome je doprinelo i naređenje nekih četničkih komandanata da se borci ne suprotstavljaju nemačkim jedinicama. Stoga je veliki broj boraca i civila izgubio život, a mnogi su internirani u nemačke logore.

Podstaknut tim stradanjima P. Đukanović je prihvatio da sa Jezdimirom Dangićem u drugoj polovini februara 1942. godine oputuje u Beograd na pregovore sa nemačkim komandantom Srbije P. Baderom i njegovim saradicima o proširenju nemačke vojno-okupacione uprave u Srbiji na 17 istočnobosanskih srezova. Zbog protivljenja Berlina i Zagreba do sporazuma nije

došlo, a Dangić je ubrzo uhapšen i interniran.

Od kraja 1941. godine, stavljujući više puta život na kocku, P. Đukanović je u četiri navrata putovao u Beograd da bi dobio pomoć za borce i narod istočne Žosne. Dobijao je podršku i pomoć od komesara za izbeglice Tome Maksimovića i predsednika srpske vlade Milana Nedića. Zbog ratnih profitera pomoć često nije stizala onima kojima je bila namenjena.

U formi dobrovolskih odreda P. Đukanović i njegovi borci, posle velikih stradanja, oduševljeno su prihvatali saradnju sa partizanima čije su obe proleterske brigade stigle u istočnu Bosnu marta 1942. godine (171). Pred naletom nove velike nemačko-hrvatske ofanzive aprila 1942. godine, koja je narodu istočne Bosne donela do tada neviđena stradanja, jedini spas bio je prebacivanje preko nabujale Drine u okupiranu Srbiju. Đukanovićevi opisi ovih strahota izuzetno su potresni i detaljni. Na čelu velikog zbega od oko 45.000 ljudi, uglavnom nejači, iz bratunačkog, zvorničkog, srebreničkog i kladanjskog kraja, P. Đukanović je prešao u Srbiju i doveo narod do izbegličkog logora u Banji Koviljači. Bio je pod teškim utiskom izdaje i velikog narodnog stradanja. Želeći da nastavi borbu u svom kraju, sa sinovima Pavlom i Đokanom i 128 boraca jula 1942. godine P. Đukanović je prešao Drinu i povezao se sa partizanskim snagama u Birču. Narednih meseci organizovao je prebacivanje novih grupa boraca u Bosnu. Sve to je verovatno doprinelo da novembra 1942. godine ne bude imenovan u štab Srebreničke brigade Jugoslovenske vojske u otadžbini.

Krajem marta 1943. godine za P. Đukanovića više nije bilo dileme: otišao je partizanima u Šekoviće gde se srelo sa sinovima i borcima koje je prebačio iz Srbije. Dobio je zadatak da organizuje »ljudstvo sreza srebreničkog, zvorničkog i dijela vlaseničkog, s tim da se održava kanal sa Srbijom preko Drine.« (248) Sa grupom većnika iz istočne Bosne krajem novembra 1943. godine učestvovao je na zasedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu i zasedanju AVNOJ-a u Jajcu. Po povratku, nastavio je da obavlja ranija pozadinska zaduženja (ishrana, sklanjanje ranjenih i bolesnih, veza sa Srbijom). Od 1. septembra 1944. bio je predsednik Oblasnog odbora Narodnog fronta za istočnu Bosnu.

Kraj rata istočna Bosna dočekala je opustošena i popaljena. Život se teško

obnavljao. Iako je bio u raznim komisijama za obnovu života i privrede, P. Đukanović nije mogao mnogo da učini za narod koji je jedva uspevao da se prehrani. U Ludmeru na 1.300 domova bile su samo 4 konjske zaprege, tako da su ljudi morali sami da vuku plug. (288) Prisilnim otkupom nova vlast razarala je velike kućne zadruge, što je njemu kao patrijarhalnom čoveku bilo teško shvatljivo.

Veliki lomovi nastali posle rezolucije Informbiroa 1948. godine nisu imalo ni Đukanovićevu porodicu. Uhapšeni su prvo njegovi sinovi, a zatim i on. U tuzlanskim i sarajevskim zatvoru srećo je mnogo svojih poznanika, ratnih drugova i rukovodilaca u novoj vlasti. Među njima upoznao je i poznatog doktora Nikolu Nikolića, jasenovačkog logoraša. Iz zatvora je pušten 1950, posle dve godine sa Golog otoka vratio se njegov sin Pavle, a 1954. i sin Đokan.

Posle svega P. Đukanović vratio se seoskom životu. Zeleći da reši svoje i porodične probleme obraćao se ratnom drugu R. Čolakoviću za pomoć. Ne zaboravljajući sve ono što ih je delilo na početku rata, Čolaković je odbio sve njegove molbe. Priredivač Z. Antonić priložio je sećanjima »Prepisku između Pere Đukanovića i Rodoljuba Čolakovića« (323—328). Knjiga se završava izvodima iz recenzija akademika Milorada Ekmečića i Radovana Samardžića i registrom ličnih imena.

Zapisi Pere Đukanovića su svedočenje samoniklog narodnog vođe, koga je narod prihvatio i verovao mu i u najtežim ratnim danima, jer je on sa svojom porodicom delio sudbinu ostalih. Vođen patrijarhalnim shvatanjem moralu da je opis i karakterologiju mnogih ličnosti, dopunjajući i menjajući izvesna uvrežena mišljenja o njima u istoriografiji. Delimično i na osnovu posleratnih saznanja, nastojao je da što iscrpljije navede spiskove žrtava, ali i njihovih ubica, bez obzira na kojoj su strani bili. »U čitavom bivšem srebeničkom srezu nijesu Nijemci kroz čitav rat ubili ni sto duša, ali je poubijano od našeg unutrašnjeg ološa, koji je služio okupatoru, nekoliko iljada nevinih žrtava, i to oni koji nijesu nosili oružje.« (273) Za našu savremenu istoriografiju zapisi P. Đukanovića su dragocen istorijski izvor. Iznad svega, oni su saznavanje istorije odozdo, u lokalnim okvirima, o tome kako se seljanski i njegove vođe organizovalo i iznelo ustank.

Dragica Koljanin

Nikola Ivanović, REČENO ILI PREČUTANO (Intervjui), Beograd 1993, str. 201.

Nikola Ivanović je iskusan novinar i publicista, svestan značaja publicistike. To se vidi iz knjige REČENO ILI PREČUTANO, iz odabranih ličnosti za razgovor, pa i iz postavljenih pitanja i načina kako je vođen razgovor — intervju.

Izabrao je dobre i atraktivne sagovornike. Navešćemo ih redom kako su navedeni u knjizi: Jevto Pavić, srpski patrijarh Pavle, Milovan Đilas, četnički vojvoda Momčilo Đujić, prestolonaslednik Aleksandar Karađorđević, Dobrica Čosić, dr Radovan Karadžić, carigradski mitropolit Pantalejmon i Milo Đukanović, aktuelni predsjednik vlade Republike Crne Gore. Takav redoslijed prostekao je, kaže autor, po principu »od najstarijeg do najmladeg sagovornika«. Svaka od navedenih ličnosti obilježila je vrijeme — svojim radom, a neke od njih — i svojim djelom. Njihova priča je strukturirana uz poštovanje hronologije dogadaja o kojima su govorili, premda se ne mogu povlačiti stroge granice. Sagovornici ne pripadaju jednom vremenu, jednom pokretu ili jednoj ideologiji. Naprotiv, to je bila šansa da se dogadjaji sagledaju u kontinuitetu i sa svih strana.

Samim tim autor knjige REČENO ILI PREČUTANO već je učinio dosta. Stvario je mogućnost da otkrije i zabilježi bogatu empiriju. Tim prije što je znao da se prema svim sagovornicima postavi onako kako to predviđaju visoki zahitnici njegove profesije — kako to zapaža i recenzent knjige Vasilije Kalezić. Trebalо je ponekad oraspoložiti sagovornika za otvoreniji razgovor bez vremenskog ograničenja. Na izbor teme je možda i mogao da utiče; na tok razgovora mnogo manje. Tako je razgovor, u stvari priča, najčešće išla izvan i mimo zamišljene autorove knjige. U stvari, dobro je da ga nije »usmjeravao«. Utoliko je neposredni, ukoliko je autentičniji. On ih je podsticao da nešto ne zaborave; nije mogao da utiče da više kažu nego što znaju.

A rečeno je dosta toga što budi razdobljnost čitalaca svih uzrasta, svih socijalnih struktura, pa i političkih ubje-

denja. Otvorena su svjedočenja o pitanjima prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Neka od njih mogu biti podsticaj za dublja istraživanja. Jevto Pavić, advokat iz Nikšića — robijaš stare i nove Jugoslavije, osuđuje »lijeve greške« u Crnoj Gori još u februaru 1942. godine! Zbog toga ga autor knjige naziva »prvi pravi disident u novoj Jugoslaviji«. Četnički vojvoda pop Momčilo Đurić kaže da su »Srbijanci stradali kod Bihaća (1945) da bi spasili Crnogorce kao što su Crnogorci na Mojkovcu 1915. spasavali Srbe« (13). Riječ je o nastojanju srpskih četnika iz Dalmacije da pomognu probor četnika Pavla Đurišića koji su odstupali iz Crne Gore preko Bihaća prema austrijsko-jugoslovenskoj granici 1945. godine. *Spiritus movens jugoslovenskog komunizma u ratu i prvi godina poslije rata — Milovan Đilas, kaže za Dražu Mihailovića: »Bilo bi pametnije da ga nismo streljali. Da ga nismo streljali on bi odležao 20 godina i postao manje značajna ličnost«* (71). Đilas još kaže: »Za većinu četničkog pokreta ne bismo mogli reći — da je fašistički« (73).

Do prije par godina takve ocjene bile prava senzacija i u oblasti publicistike. Danas su samo motiv više za dalja i dublja traganja. Navedimo dalje i izrečene ocjene o sukobu sa Informbiroom 1948. godine: »Sa Jugoslavijom 1948. godine počeo je raspad sovjetskog komunizma« (58).

Ima naravno i drugih detalja koji pomažu da se bolje shvati sadašnje stanje odnosa u Jugoslaviji. Nećemo ih vezati za njihove protagoniste. »Zapad nikada neće pristati da se u Bosni instalira muslimanska država« (45). »Katastrofalne podjele po srpski narod su one na hrabre i oprezne, lijeve i desne, na četnike i partizane, građane i seljake« (148). Šešelj i njegov kum Drašković nanijeli su mnogo štete narodu u borbi protiv komunista, Hrvata i Muslimana i svih ostalih srpskih dušmana« (107). »Danas je ugled Srba iz Srbije u svijetu paо vrlo nisko i neće biti ni malo lako ispraviti tu rđavu sliku koju je svijet o nama stekao« (117). »Autokefalnost daje zvanica kanonska vlast... Vaseljenski sabor... Sinod Carrigradske crkve koji je dao autokefalnost moskovskoj patrijaršiji, zatim Srpskoj crkvi, Grčkoj crkvi, Rumunskoj crkvi itd.« (174)

Autor knjige REĆENO ILI PREĆUTANO nije propustio da svoje istaknuće i umne sagovornike usmjeri razgovorom i prema pitanjima bliske budućnosti. Možda bi do juče ova pitanja sma-

trali suvišnim; danas su to naša egzistencijalna pitanja. Iako je kulturologija posebna nauka sa posebnom metodologijom, ipak će izazvati pažnju i razgovor o budućnosti koji je N. Ivanović isto tako dobro vodio. On je umjerno odabirao najbitnija pitanja, tako da se odgovori svih uklapaju u jednu cjelinu. Iz nje, radi ilustracije, izdvajamo samo nekoliko misli: »Do mira se može doći isključivo ukoliko to želi međunarodna zajednica«. (158) »Mi Srbi imamo više izlaza. Jedan od njih je stvaranje sopstvene države i ostajanje u bosanskoj konfederaciji, a drugi je stvaranje države zapadnih Srba sa Republikom Srpskom Krajinom. Treći je stvaranje srpske federacije. Četvrti je potpuna nezavisnost Republike Srpske.« (161) »Hrvatski nacionalizam na Balkanu će otvoriti vrata koja neće biti kadar da sam zatvor iza sebe, pa će uvijek tražiti posredovanje Zapadne Evrope« (139). »Ako nije mogla da opstane Jugoslavija kao višenacionalna država, ne postoji mogućnost da opstane takva Bosna i Hercegovina« (132). »Danas na svjetskoj sceni dominira zakon sile. A njega provodi jedan svjetski policajac držeći bić u ruci i nemilosrdno tukuci svakoga ko pomici da mu se suprotstavi... Ostaje nada da takav sistem koji prijeti nasiljem ne može biti dugog vijeka, te da po onoj Njegoševoj — »I cijeli ovi besporeci po poretku nekome sleduju.«

Navedeni primjeri govore da je knjiga Nikole Ivanovića REĆENO ILI PREĆUTANO neopravданo zapostavljena. Možda je tome doprineo i zaista neinventivan naslov koji je potpuno van njenog sadržaja. Ovakve knjige kao dobra publicistica — krče puteve istorijskoj nauci, a ponekad brže dolaze do istine od nje. U svakom slučaju zavređuju pažnju naučne i stručne javnosti, pa i šire čitalačke publike, kao dokument našeg vremena i o našem vremenu o ličnostima koje su ga obilježile i najzad o uloženom naporu i nespornom uspjehu njenog autora — publiciste Nikole Ivanovića. Izdavač je »Oktoih« Podgorica.

Zoran Lakić

Vlado Strugar, SRBI, HRVATI, SLOVENCI I TREĆA JUGOSLAVIJA, Beograd 1991, str. 368.

I pored oskudne izdavačke produkcije u ovim sudbonosnim vremenima kroz koje prolazi srpski narod pa i ostali narodi bivše Jugoslavije, obogaćeni smo vrednom knjigom, izašlo u predvečerje raspada druge Jugoslavije. Afirisan književnik i istoričar, oštra pera i jezika, Vlado Strugar u ovom delu upoznaje nas sa novim saznanjima i stariim istinama, koje su uporno prečekivane više od pet decenija. Rad je rezultat sistematskog dugogodišnjeg istraživanja i nastojanja autora da čitaocu upozna sa stvarnim zbivanjima, analizom činjenica u novim zaključcima. Dešto je zanimljivo i stoga što se bavi i istorijom budućnosti — trećom Jugoslavijom.

Knjiga je podeljena u četiri glave: I. Srbi „Hrvati i Slovenci u prvoj Jugoslaviji“ (str. 9–24); II. Jugoslavija — nužna otadžbina Srba i dobra domovina Hrvata i Slovenaca (pismo Dobrinci Čosiću i njegov odgovor), str. 25–42; III. Proziv treće Jugoslavije (str. 43–58) i IV. Srpsko nacionalno pitanje u drugoj Jugoslaviji — nasledstvo trećoj Jugoslaviji (str. 59–360). Prvo poglavje je zapravo izlaganje V. Strugara u »Književnim novinama« (Beograd) o Jugoslaviji 1988. godine. Okosnica drugog poglavljaj je autorovo pismo Dobrinci Čosiću iz Herceg-Novog 15. juna 1988, posle Čosićevog izlaganja u Budvi 9. juna 1988. Treće poglavje prezentuje Strugarov govor u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu 14. juna 1985. U četvrtom se nalaze Strugarovi odgovori na pitanja urednika izdavačke kuće Književne novine Milivoja Andđelkovića u toku januar—septembar 1991., a u vezi toga i Strugarovo pismo upućeno akad. Mihailu Markoviću upućeno 21. jula 1990. iz Herceg-Novog povodom ideje o Srpskom nacionalnom savetu.

Prva glava je uvodna i odnosi se na naslov rada i kraći pregled stvaranja prve Jugoslavije. Poenta je stavljena na klasnu i nacionalnu zainteresovanost Slovenaca i Hrvata da se prvi put nađu okupljeni u zajedničkoj državi 1918. godine. Crnogorci i Srbi su se svesno odrekli nacionalnih država,

da bi se ostvarilo »oslobodenje i ujedinjenje sa braćom« iz bivše Austro-Ugarske, tamnicom ovih naroda. Vlada Srbije i dinastija učinile su to sa željom da se po prvi put okupe svi Srbi i pomenuti narodi u novu zajednicu. Socijalni nemiri, osvajački apetiti Italije (London, Ugovor 1915), nedostatak vojske i dr. takođe su uticali na stvaranje nove države. Premorena Srpska vojska izbila je na granice Italije i Austrije i uspešno se branila. Proklamovanje države Slovenaca, Hrvata i Srba, kao i stvaranje njene vojske, Antanta nije priznala. Žorž Klemanso je izjavio da su ti narodi (misli na Hrvate i Slovence — prim. Đ. K.), u toku rata bili na »drugoj strani barikade. Prva Jugoslavija je rođena krvljom preko 1.200.000 srpskih vojnika i brojnih civila. Srpski narod je to učinio svesno, bez ikakvih računica, pogrešno ubeden da je to bio značajan korak ka punijem i bogatijem životu svih Jugoslovena. Mnogi tadašnji intelektualci iz Slovenije i Hrvatske brojnim odama pozdravili taj čin, neiskreno, pokazalo se posle.

V. Strugar ističe da se po prvi put na okupu našao najveći deo Slovenaca i Hrvata (vidi značajan članak: Momčilo Zečević, Slovenci i Jugoslavija između dve majske deklaracije 1917–1989, Istorija 20. veka, br. 2, 1994, str. 31–48). Kratko i nedovoljno dokumentovano, bez dublike analize, autor je to prezentovao. Sve do aprilskog sloma 1941. unutrašnje granice, pa ni spoljne, nisu se menjale u Sloveniji pa i Hrvatskoj. Međutim, nijedan hrvatski i slovenački političar nije do danas priznao tu činjenicu.

U drugoj glavi autor tvrdi »da su obe Jugoslavije bile nužna otadžbina Srba i dobra domovina Hrvata i Slovenaca«, kao preduslov za treću Jugoslaviju. Taj termin je V. Strugar prvi put obznanio posle 1980. godine. U ovom delu navedena su dva pisma razmenjena između njega i Dobrice Čosića različita po obimu i nekim ocenama. Poenta istorijskog pregleda je spoljna politika dve Jugoslavije u odnosu na velike sile, kao i njihove tendencije da se ne vezuju čvršće ni za jednu od njih. V. Strugar je imao u vidu nedovoljno unutrašnje versko i nacionalno jedinstvo, kao bitan faktor spoljne politike. Među Hrvatima i Slovincima vidljiv je veliki uticaj Katoličke crkve i klera, sa njihovom formulom katolik = Hrvat i obratno. Mnogo manji uticaj, iako brojnija na vernike imala je u Jugoslaviji Srpska pravoslavna crkva, delimično i islamska.

U razmenjenim pismima, Strugar i Čosić se slažu u oceni mogućnosti rešenja krize u zemlji i ostvarenju ideje nove treće Jugoslavije, uz bitne razlike u pogledima na njihov društveni sistem. Pisma datiraju iz sredine juna i početka jula 1989, kada šovinizam i secesionizam nisu bili toliko izraženi, a spoljni režiseri nisu još imali razrađen scenario o krajnjoj sudbini druge Jugoslavije. V. Strugar navodi sledeći istup D. Čosića u Budvi 9. juna 1989: »Ne vidim nijedan razlog zbog kojeg bi mi Srbi trebalo da budemo više za Jugoslaviju od bilo kojeg jugoslovenskog naroda. Prestanimo jednom za svagda da oslobađamo, spasavamo i čuvamo druge, da ih uveravamo da će bez nas propasti«. Dobrica Čosić dalje piše: »Ja, Vlado, ja sam za Jugoslaviju, ali duboko sumnjam u mogućnost njenog opstanka«.

Treća glava je opis sloma prve Jugoslavije 1918—1941, i borba za stvaranje druge Jugoslavije (1941—1989). Nema novih činjenica i analiza. Katolička crkva i političke stranke Hrvatske, kao i Kominterna uticali su na brzu kapitulaciju Jugoslavije po Strugaru. Otpor okupatoru i brojnim kvizilinzima od početka rata 1941. do sredine 1943. godine, vodili su Srbi, a kasnije i drugi (Hrvati, Slovenci, muslimani, Makedonci, Siptari itd.). Autor je ostao dužan da više istakne spregu ustaša i Katoličke crkve. Čak je J. Staljin bio spremjan da paktira i sa A. Pavelićem, prekidajući odnose sa Kraljevinom Jugoslavijom. Odnos Tita i KPJ prema Srbima nije uvek bio dosledan ni iskren, a deo krivice snosi i tadašnje srpsko vođstvo KPJ.

Punu istorijsku analizu autor je ostvario u poslednjoj četvrtoj glavi koja ima dvanaest delova. Uz brojne činjenice, analize i zaključke, V. Strugar je pokušao da pronikne u uzroke sloma dve Jugoslavije uz iskrenu želju da se udare temelji nove, treće Jugoslavije, po njegovoj koncepciji.

U dijalogu V. Strugara sa književnikom i publicistom Milivojem Andelkovićem, u više od deset pitanja, razmatran je problem Jugoslavije i sudbina srpskog naroda. V. Strugar detaljno analizira dogovore u zemlji i van nje od 1988. godine do početka Konferencije u Hagu septembra 1991. Za centralni smatra srpsko-hrvatski spor analizirajući ga kroz stavove političkih stranaka i vlade, prateći zatim kao pojavu ratničko i osvetničko raspoloženje reakcionarnih snaga i pojedinaca u Hrvatskoj, stav crkve i klera i brojnih ustaš-

kih povratnika iz celoga sveta, povratak terora inspirisanog od F. Tuđmana, HDZ i brojnih jednomišljenika protiv srpskog naroda na tlu »nove demokratske republike Hrvatske«. Ostaju bezuspešni pokušaji sa strane da se tome stane na put. Strugar je negativno ocenio i ulogu Evropske zajednice. Organizovana propaganda »da su Srbi jedini krivci«, a Hrvati »naivana jagnjad« koje »srpski četnici terorišu na različite načine je politika koju vode uspešno Nemačka i Austrija. Srbi su glavna smetnja da se »demokratska Hrvatska« pridruži demokratskoj Evropi. Za razliku od Hrvatske Srbija je »bizantskih, mračna, zaostala i nekulturna«. Laž se uspešno pretvara u istinu uz pomoć dobro plaćenih medija širom sveta Srbija i srpski narod daleko zastaju u borbi da stvarna istina prodre u javnost.

Bezuspešni su bili pokušaji Jugoslavenske armije da spreči ratne sukobe i secesiju Slovenije i Hrvatske. Bez jedinstva i određenog plana, 2.000 neonaoružanih regruta, poslatih u Sloveniju, nisu ništa mogli da učine, osim da nepotrebno ginu. Tek treba istražiti prave uzroke takvog stanja. Krajem juna 1991. godine, Slovenija se proglašila »nezavisnom državom«, što je Hrvatska podržala. Početkom avgusta u Zagrebu je boravio posebni izaslanik pape Vojtile, koji se sreo sa svim biskupima iz Hrvatske i Jugoslavije. Ta poseta će dalekosežno uticati na opstanak Jugoslavije. Autor piše o tzv. sporazumu od 12. avgusta iste 1991. u Beogradu »o preuređenju ostataka zemlje« (Srbija, Crna Gora i Bosna i Hercegovina). Još se mastilo nije osušilo sa teksta »sporazuma«, a već 8. septembra održan je referendum u Makedoniji koja se takođe proglašila »za samostalnu i suverenu državu«, iako joj to, do tada, niko nije osporavao. SFRJ nestaje sa mapu Evrope, a rađaju se male, nacionalističke i ekonomski slabe zemlje. Nedovoljno samostalne, postaće sve zavisnije od stranih pomagača i njihov lak plen. Ruši se ideja autora knjige. Velike sile, na čelu sa SAD, ostvarile su cilj.

Dok je tonuo jugoslovenski brod, evropska i svetska situacija nije mu ni malo bila naklonjena. Spoljni faktori, pored unutrašnjih sukoba, presudno su uticali na sudbinu Jugoslavije. Lažne su bile brojne izjave evropskih političara o njenom očuvanju, što autor nije dovoljno naglasio. Nekad super-sila SSSR, krajem avgusta 1991, nestaje, a 5. septembra usvaja se Ustavni zakon o prestanku postojanja SSSR.

Stvara se labavi savez tzv. Zajednica nezavisnih država, bleda senka nekadašnjeg SSSR.

Pristalica sam događajne istorije, za razliku od autora. Interesuju me relevantne činjenice, nedovoljno isticane i korišćene, da bi se shvatila sva tragedija jugoslovenskog naroda, a posebno srpskog. Slažem se sa autorom da su Srbi, u želji da se po prvi put ujedine sa braćom sa kojom nikad nisu živeli u sličnoj zajednici, žrtvovali dve države ali su u okrilje nove zajednice bili obuhvaćeni prvi put, i svi Srbi od kvarnerskog zaliva do Dorjana.

Kasno se uvidelo da su napravljene brojne greške i propusti na štetu srpskog naroda. Srpski brojni političari malo su poznavali, ili nikako, istoriju Jugoslavije i Austro-Ugarske. Oduševljeno su prihvatali akt o ujedinjenju 1918. uvereni da će se greške ispraviti u novostvorenoj državi. Sami nejedinstveni, lako su deljeni, što je odgovaralo mnogo prodrnjim i jedinstvenijim političarima sa zapada Jugoslavije (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina). Ovi su dinastiju Karađorđevića prihvatali kao cenu da ostvare više unutrašnje slobode, veću autonomiju i ekonomski napredak. Da to ostvare, S. Radić, V. Maček, Korošec, M. Špaho itd. nisu birali sredstva i metode. Srpski političari su uporno branili jedinstvenu monarhističku Jugoslaviju, pogrešno uvereni da će je po svaku cenu očuvati. Prva Jugoslavija imala je brojne neprijatelje, kako unutrašnje, a još jače spoljne. To je potvrdila i aprilska katastrofa 1941. godine. O tome je u poslednje vreme dosta pisano, iako su mnoga tamna mesta ostala nedovoljno osvetljena.

Nehomogene brojne vlade u periodu 1918—1941. godine nisu uspele da do kraja sprovedu ideju o preuređenju države. KPJ kao agent Kominterne je dugi niz godina propagirala da je Jugoslavija »tavnica naroda, kojima vlast velikosrpska buržoazija i dinastija Karađorđevića«. Nezdrava unutrašnja klima, pojačana ustaškim marsejskim atentatom, kroz pojačanu spoljnu opasnost Italije, Nemačke i dela suseda, rezultirali su sporazumom Cvetković-Maček. Vladalo je pogrešno uverenje da će taj sporazum ojačati zemlju i učiniti je spremnom da dočeka spoljnu opasnost, koja se približavala. V. Maček je bio neiskren potpisnik sporazuma, unapred spremnan da izda interes Jugoslavije, što je i učinio u aprilskim danima 1941. Bili su mu bliži ustaše i A. Pa-

velić, nego odbrana države čiji je bio potpredsednik.

U drugoj komunističkoj Jugoslaviji položaj Srba nije bitno popravljen. Oni su i dalje bili podeljeni u više republike, skrojenih po zamisli Tita i njegovih »ideologa i državnika«, Kardelja, Kidriča, Bakarića i njima sličnih. Dok se većina nesrpskog stanovništva našla u skoro jedinstvenim etničkim republikama, srpskom narodu to nije bilo omogućeno. Privredni razvoj tog perioda zaobišao je teritorije nastanjene Srbima. Kada je objavljena Rezolucija IB 1948. i ono malo značajnije industrije preseljeno je iz Srbije, odlukom moćnika oko Tita iz tobože, »strateških razloga«. Sve su to bili loši predznaci očuvanju jedinstva zemlje. Secesionizam, o čemu V. Strugar detaljno piše, rušio je sve prepreke i vodio drugu Jugoslaviju na siguran put njenog nestanka sa mape Evrope. Srpski narod učinio je sve da spreči raspad zemlje, ne samo sebe radi, već i svih naroda koji su bili u toj zajednici. Katolička crkva, moćnici zapadne Evrope i SAD su uporno podsticali secesionizam, koji im je odgovarao. Tek ponovo ujedinjena Nemačka posle rušenja Berlinskog zida, žurila je na jug, prema toplosti Jadranском moru. Za cenu se nije pitalo. Po treći put u ovom veku Nemci čine sve da postanu vodeća sila sveta i osvete se za poraze u dva svetska rata. Među prvima priznaju secesiju Slovenije i Hrvatske. U katoličkoj Hrvatskoj se povampiruje fašističko-ustaški pokret, oduševljeno peva »Danke Deutschland«. Još je rano proceniti ko će na kraju, u novonastaloj situaciji, biti stvarni gubitnik! Ideja treće Jugoslavije, što je osnovni moto knjige V. Strugara, i dalje je prisutna. Iz današnje perspektive, ideja autora treće Jugoslavije (koja bi obuhvatala ponovo sve bivše zemlje SFR Jugoslavije), sve je neostvarljivija. Još je nejasno šta su otcepljene avnojske republike dobili i šta će dobiti. Nejasan je njihov samostalni status. Hrvatska je nastavila politiku etničkog čišćenja zemlje od preostalih Srba, uz svesrdnu pomoć Katoličke crkve, čiji je uticaj i dalje ostao presudan, kao i »demokratske Evrope« koja je srpski narod unapred osudila kao glavnog krivca za zbivanja u zemlji. Moćna propaganda zapadnih zemalja zdušno pomaže nastavak genocida prema srpskom narodu. Uz bok hrvatskih ustaša su i muslimani, koje je A. Pavelić još 1941. godine proglašio »cvetom hrvatskog naroda«.

Cetvrtog poglavlje autor završava sledećom mišlju: »Srbi su svojom načinom

napajali prvu Jugoslaviju; dobrotom i verom darivali drugu Jugoslaviju; čovečanstvo i rodoljublje mogu da unose i u treću Jugoslaviju».

I nad ovakvim proglašom, treba da se istakne upozorenje: »računi su pri-vremeni, količine potrošljive, a vrline — večno za pesmu«. Pesnička duša autora i ovom prilikom je došla do izražaja, kao i u celoj knjizi, istoričar je ovde manje-više u pozadini. Od pesme se nekad živilo, a danas više ne. Život se toliko materijalizovao u svim segmentima i na svim meridijanima da se ta činjenica ne može zanemariti. U 1993. godini, pale su nove hiljade žrtava u totalitarnom, pre svega verskom ratu na tlu Bosne i Hercegovine, da pesma te rane ne može zaceliti i hiljade grobova ne može zanemariti. Rat uzima nove žrtve, opet u prvom redu među Srbima, protiv ujedinjenog krsta (katoličanstva) i polumeseca (islama). Ne prebacujemo piscu koji je od početka imao dobre namerne, ne mogavši da predvidi krvavi rat na tlu otcepljene Bosne i Hercegovine.

Ideju nove, treće Jugoslavije, sada već daleke 1990. godine, možda je bilo moguće ostvariti, kako je to zamišljao pesnik i istoričar. Tada nisu mogli da se predvide događaji koji su brzo menjali situaciju na štetu autorove vizije. Jačale su daleko brže antijugoslovenske snage, podržane od SAD i njenog vernog saveznika ujedinjene Nemačke, koja je po treći put u 20. veku odlučila o sudbini naroda na ovom prostoru. Autor je potencijalnu ulogu ove, ali i drugih zemalja, koje su bile prepreka da se ostvari ideja treće Jugoslavije. Nedovoljno procenjujući odnos snaga u svetu, posebno na Balkanu, kao i bivšoj Jugoslaviji, Strugar je zanemario važne istine i činjenice, ostajući veran ideji obnavljanja treće Jugoslavije. Da se ideja ostvarila po zamisli pisca, već 1990/91. godine, izbegnute bi bile brojne žrtve i ratna razaranja. Vreme će potvrditi ili demantovati njegove želje i planove, kao i ono što je u njima bilo istorično.

Dorđe Knežević

Đoko Tripković, Milica Tripković, ISKUŠENJA JEDNE MLADOSTI, Jugoslovenski omladinci u Čehoslovačkoj 1946—1948, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1988, str. 149 + 5 strana fotografija

Knjiga dr Đoke Tripkovića i mr Milice Tripković predstavlja prvu i do sada jedinu publikaciju posvećenu školovanju 3.000 jugoslovenskih omladinača u Čehoslovačkoj od 1946. do 1948. godine. Pozvani od vlade Čehoslovačke Republike (CSR), koja je bila spremna da pomogne Jugoslaviji u savladavanju posleratnih teškoća, omladinci i njihovi vaspitači su u ČSR, o trošku domaćina, proveli dve godine. Za to vreme izučavali su zanate u preko 100 čehoslovačkih preduzeća i stekli znanja koja su po povratku u domovinu primenjivali za jačanje privrede u ratom opustošenoj Jugoslaviji. Boravak je iznenada prekinula Rezolucija IB-a, zbog koje su se omladinci vratili u zemlju pre završenog školovanja.

Knjiga se sastoji od uvoda, 5 poglavljaja, izbora dokumenata i izjava učesnika. U uvodu (str. 9—14) autori su prikazali stanje u Jugoslaviji neposredno posle rata, kada je ona bila suočena sa mnogobrojnim ekonomskim i socijalnim problemima. U takvoj situaciji rodila se i ideja da se u ČSR uputi izvestan broj omladinaca kako bi u tamnošnjim fabrikama izučili različite industrijske zanate pošto Jugoslavija u to vreme nije raspolagala sredstvima, školama i kadrom za njihovo školovanje. ČSR je bila visoko razvijena industrijska zemlja u kojoj su postojali gotovo idealni uslovi za stručno obrazovanje, a predstavljala je i tradicionalnog prijatelja jugoslovenske države.

U prvom poglavljju (»Utvrđivanje uslova smeštaja i pripreme za odlazak u ČSR«, str. 15—22) autori su obradili period koji je prethodio odlasku omladinača u ČSR. Ideja je nastala u jesen 1945. godine, kada su dr Smiljana Kresić, u ime Saveznog ministarstva socijalne politike, i dr Darko Černej, jugoslovenski poslanik (kasnije ambasador) u Pragu, poveli razgovore sa čehoslo-

vačkim predstavnicima. U novembru iste godine vlada ČSR je odobrila dołazak 3.000 omladinaca iz Jugoslavije, a Predsedništvo vlade FNRJ je u decembru dalo saglasnost da se omladinci pošalju. Prednost su imali demobilisani omladinci, deca demobilisanih boraca, deca poginulih ratnika i nezbrinuta deca. Odlučeno je da se u ČSR upute omladinci-mladici od 14—17 godina iz svih federalnih jedinica, ukupno njih 3005, s tim što bi precizno bio utvrđen broj učenika po užim strukama. Sa učenicima je trebalo da podu i vaspitači, na 100 omladinaca njih petorica. Predsedništvo vlade FNRJ je zahtevalo da se omladinci zaposle isključivo u državnim industrijskim preduzećima i da budu smešteni po internatima, a ne kod privatnih lica. Te zahteve su čehoslovački predstavnici prihvatali i u januaru 1946. godine uputili detaljnija obaveštenja, pri čemu je bilo reči i o tome da će učenje zanata trajati između tri i četiri godine, u zavisnosti od struke.

Druge poglavlje (»Odlazak u Čehoslovačku«, str. 23—30) obrađuje period neposredno pred odlazak naših omladinaca i samo putovanje. Ministarstvo narodne odbrane FNRJ je odlučilo da se otpremanje 3005 omladinaca (iz Srbije 810, Bosne i Hercegovine 720, Hrvatske 650, Slovenije i Makedonije po 300 i Crne Gore 225) sproveđe u 6 transporta, po 500 u svakom. Prvi transport je upućen početkom marta 1946. godine. Posle jednomesečnog boravka u prihvatištu u Prahaticama, omladinci su bili raspoređeni po većim državnim preduzećima. Slanje omladinaca se nastavilo tokom cele 1946. godine da bi poslednji, šesti transport oputovao 20. oktobra 1946. Na argumentovan način prikazani su nesporazumi do kojih je dolazio uglavnom zbog izbora struka, pošto je jugoslovenska vlada prvenstveno gledala da stručno osposobljavanje omladinaca bude u funkciji razvoja jugoslovenske industrije, što se kosilo sa čehoslovačkim težnjama da zapošljavanje omladinaca uskladi sa potrebama svoje industrije.

Treće poglavje (»Boravak u Čehoslovačkoj«, str. 31—43) obrađuje uslove boravka i rada jugoslovenskih omladinaca — njihov raspored po vrstama zanata i domovima (najveća grupa je bila smeštena u Pragu, njih 500, a radili su u 18 fabrika), uslove života u domovima i internatima, odnose sa čehoslovačkim građanima i majstorima u fabrikama, školovanje i rad (podjednaka pažnja je bila posvećivana teorijskom ob-

razovanju i praktičnom radu, a obavezno je bilo i učenje češkog jezika), organizovanje i rad aktiva Narodne omladine Jugoslavije, kulturno-prosvetni rad (bilo je obavezno čitanje jugoslovenske štampe, pravljene su zidne novine, obrazovana biblioteka, stvarani horovi, održavane priredbe i dr.), kao i ponašanje omladinaca i njihov odnos prema radu, bežanju iz fabrika i dzerterstvo (do aprila 1948. u Nemačku i Austriju pobeglo je 9 omladinaca).

U četvrtom poglavljiju (»Jugoslovenski omladinci u vrtlogu političkih sukoba«, str. 43—56) autori nas obaveštavaju o političkim prilikama u Čehoslovačkoj 1947/48. godine, o atmosferi u kojoj je KP Čehoslovačke preuzeila vlast i time označila kraj višepartijskog demokratskog sistema, kao i o stavu naših omladinaca prema »februarским« događajima i njihovom učešću u manifestacijama koje je organizovala KP Čehoslovačke. Dat je i pregled događanja u vremi i posle objavljuvanja Rezolucije IB-a. Naši omladinci su bili zapljenuti propagandom čehoslovačkih partijskih aktivista i Jugoslovena koji su prihvatali Rezoluciju. Ali, svega 70 omladinaca odažvalo se pozivima na saradnju. Ostali su period od jula do početka septembra 1948, kada je jugoslovenska vlada izdala nalog da se hitno vrate u zemlju, proveli u policijskoj blokadi svojih domova.

O povratku omladinaca autori nas obaveštavaju u petom poglavljiju (»Povratak u Jugoslaviju«, str. 57—62). Krajem septembra 1948. svi koji su odbili Rezoluciju i odlučili da se vrate u zemlju stigli su u Novi Sad. Tu je priređena svečanost u njihovu čast, kojoj je prisustvovalo oko 40.000 građana. Odatle su bili raspoređeni po fabrikama širom Jugoslavije, da bi prenosili drugima znanja stečena u Čehoslovačkoj.

Autori su nam u delu knjige posvećenom izabranim dokumentima korišćenim pri pisantu (str. 63—86) prezentirali akta Ministarstva socijalne politike i rada, Predsedništva ministarskog saveta, kao i Izveštaje delegacije za smerštaj učenika, pohranjene u Arhivu Jugoslavije.

Knjiga se završava pregledom izjava učenika (str. 87—149), delom koji za širu čitalačku publiku može predstavljati najinteresantnije štivo. Pređocene su izjave Jovana Petrovića, tadašnjeg socijalnog atašea pri ambasadi FNRJ u Pragu, Milana Gledića, rukovodioca NOJ-a, kao i nekih drugih funkcionera, vaspitača i omladinaca. Pisane jasnim jezikom, izjave nam podrobnejše

osvetljavaju život i rad po domovima i čehoslovačkim fabrikama i predstavljaju, bez obzira na to što nose lični pečat, dragoceno svedočanstvo o tom vremenu.

Koristeći arhivska dokumenta iz Arhiva Jugoslavije, zatim članke objavljene u dnevnim listovima (»Borba« i »Politika«), kao i izjave učesnika događaja, autori su objavili knjigu koja predstavlja novi korak u istraživanju perioda koji do sada nije na odgovarajući način obrađen. Uzimajući za predmet rada, kako sami kažu, »jednu značajnu i interesantnu epizodu iz posleratne istorije Jugoslavije«, Đoko Tripković i Milica Tripković su čitacima, a pre svega stručnoj javnosti, prezentirali događaje o kojima do sada u našoj istoriografiji nije pisano. Suočeni i sa mnogobrojnim teškoćama prilikom istraživanja (nedostupnost građe u Arhivu SSIP-a, odn. današnjeg MIP-a i nedostatak sredstava za odlazak u čehoslovačke arhive), autori su ipak uspeli da napišu delo koje doprinosi razvitu istoriografiju posvećene našem posleratnom periodu.

Dragan Tešić

Mira Radojević, UDRUŽENA OPOZICIJA 1935—1939, Beograd 1994, str. 257.

U ediciji »Studije i monografije« Instituta za savremenu istoriju objavljen je magistarski rad Mire Radojević »Udružena opozicija 1935—1939.« Ova knjiga zaslužuje pažnju ne samo svojim nesumnjivim kvalitetom, već i činjenicom da do sada u našoj novijoj istoriografiji nije bilo radova koji obuhvataju delovanje srpskih građanskih stranaka krajem 30-tih godina 20. veka.

Na osnovu obimne arhivske građe i literature prikazan je rad Udružene opozicije (UO) u periodu 1935—1939. U iscrpnom uvodu (str. 12—45) dat je istorijat Demokratske i Radikalne stranke i Saveza zemljoradnika koji su činili Udruženu opoziciju. Uvod sadrži i osvrt na rad drugih stranaka koje su aktivno učestovale u političkom životu Kraljevine SHS. Iako obiman, takav uvod je bio potreban zbog toga što su u periodu od 1918. godine do petomajskih izbora 1935. bila česta udruživanja i razlaženja stranaka. Tako su i Udruženoj opozici-

ziji prilazile i iz nje istupale razne stranke sa različitim motivima.

Novembra 1934. godine Radikalna stranka i SLS su obrazovale političku zajednicu, a Demokratska stranka i Savez zemljoradnika su se udružili sa SDK i JMO i činili su Udruženu opoziciju. Međutim, posle petomajskih izbora, čijim sprovođenjem nisu bile zadovoljne, SDK i JMO su istupile iz Udružene opozicije. Radikalna stranka je, posle izbora, učestvovala u radu režimske stranke JRZ Milana Stojadinovića. Kako je obećana demokratizacija političkog života izostala, došlo je do sukoba Glavnog odbora radikalaca i Milana Stojadinovića što je doveo do razlaza sa JRZ. Radikalna stranka je prišla Demokratskoj stranci i Savezu zemljoradnika i tako ojačala Udruženu opoziciju.

Prva glava »Stranačka struktura i odnosi« (45—125) podeljena je na osam delova koji govore o činocima bitnim za rad stranaka u Udruženoj opoziciji. Zbog uslova u kojima su delovale stranke su dosta izgubile od ranijeg značaja, a uporište u narodu imale su zahvaljujući vodstvu koje je imalo politički i, još više, moralni autoritet (47—55). Opozicione vode bile su: Aca Stojanović, jedan od retkih nekompromitovanih stranačkih prvaka, Ljubomir Davidović, kao olicenje »domaćih ljudi« sa svim vrlinama i slabostima i Jovan M. Jovanović-Pižon, »erudit u gladjenog ponašanja i diplomata od karijere po svojoj mentalnoj i moralnoj konstituciji tip neobičan za našu sredinu, vrlo malo balkanski, vrlo mnogo evropski, zapadnjački, engleski«.

Kakvim su se sredstvima stranke — ne samo iz UO — služile prilikom izbora i kakvi su bili izborni rezultati, ko je činio izborne liste i koliki je bio broj članova stranaka samo su neka od pitanja obrađena u poglavljiju »Brojna snaga i izborni rezultati kao njen relativni pokazatelj« (55—71). Na osnovu arhivske građe koja je ostala iza J. Jovanovića-Pižona, Mira Radojević je utvrdila da Milan Stojadinović i vlada, posle skupštinskih izbora decembra 1938., nisu imali poverenje srpskog naroda pa su većinu glasova dobili od nacionalnih manjina i »najbolje prošli u bivšim turskim i delovima bivših austrijskih oblasti«, a najgore u »najnaprednijim, čisto srpskim krajevima«. Izborne analize pokazuju da su za UO, u ogromnoj većini, glasali Srbi koji su, u najvećoj meri, i činili članstvo UO. Pored srpskog karaktera nijedna stranka UO se zvanično nije zvala

srpskom, za šta je bilo više razloga koji su navedeni u delu »Nacionalni sastav članstva i pristalica« (71—80).

»Socijalni sastav« (80—82) Udržene opozicije, u najvećoj meri, činili su seljaci. Radikalna stranka je osnovni deo svoje stranačke ideologije temeljila na okupljanju seljaka, mada su, vremenom, preovladali interesi srednjih i krupnih kapitalista. Prema Statutu Saveza zemljoradnika, Glavni odbor je mogao da bude obrazovan od 60 zemljoradnika i 20 članova drugih zanimanja što govori da su najbrojniji bili zemljoradnici. Demokratska stranka je »okupljala najveći deo srpske intelektualne elite«.

Prema rečima autora, »izvori nam nedostaju i za pokušaj omeđivanja teritorije na kojoj se osećao politički uticaj Radikalne i Demokratske stranke i Saveza zemljoradnika«. Ipak, onedavanje je »Teritorija« (82—87) na kojoj su stranke politički delovale.

Stranke Udržene opozicije, pored starih nesuglasica i različitih pogleda na državno uređenje, karakteriše i različit otpor na pritiske režima. »Funkcionisanje stranaka i unutar partijski život« (87—105) zavisili su i od promenljivog raspoloženja režima. Članovi i pristalice UO bili su izloženi progonima, otpuštanju sa posla i penzionisanju. Stranke su nalazile svoje modele reagovanja na te pritiske. Dok opozicionarstvo Lj. Davidovića nikada nije bilo rušilačko, Dragoljub Jovanović je smatrao da odnos prema režimu ne trpi kompromise. Sve te okolnosti uticale su na politički život stranaka. Unutarpartijski rad je često zavisio od angažovanja užeg kruga ljudi, pa su i neke krupne odluke donete u najužem vodstvu. Nije bio redak slučaj da su politički prvaci finansirali rad stranke i štampanje partijskog lista.

Demokratska i Radikalna stranka i Savez zemljoradnika, sa različitim motivima, pristupile su Udrženoj opoziciji. Demokrati su se zalagali za okupljanje demokratskih snaga i stvaranje čvršćeg opozicionog fronta, ali su računali na vodeću ulogu u takvom pokretu. Ista očekivanja imali su i radikali, koji su uz to želete da zadrže svoju partijsku individualnost. Savez zemljoradnika nije težio čvršćoj trajnoj saradnji, jer je sebe smatrao klasnom organizacijom. Sa takvih polazišta se nije mogla ostvariti uža saradnja. Međustranački odnosi su se pretežno temeljili na ličnom prijateljstvu stranačkih voda (105—125).

U drugoj polovini 30-tih godina hrvatsko pitanje se nije moglo negirati prilikom rešavanja unutrašnjeg uređenja zemlje za šta su projekt imale, pored vlade Milana Stojadinovića, HSS i UO. O njihovom pristupu hrvatskom pitanju i državnom uređenju govori se u drugoj glavi »U zalaganju za opstanak zajedničke države« (126—202) koja je podeljena na četiri dela.

Formula Milana Stojadinovića — »Jedan narod, jedna država, jedan kralj« (127—128) — govori o opredeljenju za narodno i državno jedinstvo koje ne treba poremetiti rešavanjem hrvatskog pitanja.

U poglavljiju »Vlatko Maček — Između rešenja hrvatskog pitanja u Kraljevinu Jugoslaviju i zahteva za nezavisnom hrvatskom državom« (128—137) posverena je pažnja političkoj aktivnosti Mačeka koji »se pokazao kao vešt političar naoružan velikim strpljenjem i uverenjem u dosezanju cilja nezavisno od dužine potrebnog vremena«. On je predstavljao oko 90% Hrvata, a HSS je pod njegovim vodstvom bila jedna od najbolje organizovanih seljačkih partija u Evropi i činila je skoro ceo hrvatski pokret. Posebnu pažnju hrvatske vode su posvetile internacionalizaciji hrvatskog pitanja, naročito pridobijanju Velike Britanije i zapadnih sila. To ne znači da su odnosi sa Italijom bili prekinuti, ali su do 1938. godine trpeli zbog zbljžavanja Milana Stojadinovića sa Italijom. Hrvatski pokret se približio Nemačkoj kada su njena osvajanja Čehoslovačke i Austrije predstavljena kao poštovanje prava naroda na samopredeljenje, što je za Hrvatsku znalo mogućnost izdvajanja iz Jugoslavije.

Za unutrašnje uređenje države V. Maček je predlagao federalicu ne precizirajući broj federalnih jedinica, njihove granice i kompetencije. Bilo je i razgovora o dvojnoj monarhiji koja bi zadovoljila hrvatske prohteve. U dvojnoj jugoslovenskoj državi hrvatsku i srpsku jedinicu delili bi Drina, Sava i Dunav. Takva rešenja nisu bila prihvatljiva za Udrženu opoziciju u kojoj su »Radikali, demokrati i zemljoradnici« bili »Bez jedinstvenog projekta državnog preuređenja« (137—176). Radikali i demokrati su svoje opredeljenje za očuvanje državne zajednice pravdali previsokom cenom koju je srpski narod podneo prilikom njenog nastanka. Savez zemljoradnika je smatrao da je zajednička država garancija za razvitak Srbija, Hrvat i Slovenaca. »Znajući da Jugoslavija nije jedina opcija Hrvata, a gorljivo zastupajući tezu o njihovom

priznanju postojeće zajedničke države, Udržena opozicija kao da je želela da u to ubedi ne samo svoje pristalice nego i samu sebe, pa čak i Hrvate».

Angažujući se po pitanju državnog preuređenja UO je prednost davala demokratizaciji političkog života i uspostavljanju ustavnog parlamentarnog poretka. Usaglašavanja pogleda o državnom uređenju kako unutar UO tako i u susretima sa hrvatskim vođstvom privremeno su prekinuta konkordatskom križom u letu 1937. ogdine. Osim obraćanja knezu Pavlu Karadordeviću, UO se uzdržala od daljih aktivnosti protiv Konkordata.

Težina državne krize potencirana sukobima oko Konkordata, strah od mogućeg sporazuma M. Stojadinovića i V. Mačeka, komplikovani međunarodni odnosi doveli su do sporazuma 8. oktobra 1937. i stvaranja Bloka narodnog sporazuma koji su činili SDK i UO. Sporazum je izazvao različita reagovanja, ali i različita tumačenja samih potpisnika.

Pregovori V. Mačeka sa Dragišom Cvetočićem, koji su doveli do toga da Sporazum sa udruženom opozicijom izgubi značaj, rezultirali su novim Sporazumom i staranjem Banovine Hrvatske. Tako su »Dva sporazuma: 8. oktobar 1937. i 26. avgust 1939« (176—202) obeležila različite pristupe rešavanju državne krize i hrvatskog pitanja.

Treća glava »Odnos prema socijalno-ekonomskim pitanjima« (203—235) podeljena je u četiri poglavља u kojima su analizirani partijski programi Radikalne stranke (203—208), Demokratske stranke (208—216), Saveza zemljoradnika (216—231) i Zajedničke inicijative (231—235) u rešavanju socijalnog pitanja.

Poseban kvalitet monografije je kritički i temeljito istražena obimna građa. Brojna istoriografska literatura je iskorišćena kao dopuna ili potvrda zaključcima do kojih je autor došao. Knjiga je napisana sažetim i jasnim stilom.

Veselinka Kastratović-Ristić

ISTORIJA 20. VEKA, 1995, 1

Izdavač

Institut za savremenu istoriju, Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača

Petar Kačavenda, direktor

Tiraž: 500

Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju broj: 451-03-941/94-02 od
30. 06. 1994. godine ne plaća se porez na promet

Stampa: GIP »Kultura«, Beograd, Maršala Birjuzova 28

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

Dr Milan B. Matić
PARTIZANSKA ŠTAMPA U SRBIJI
1941–1944.

Dr Milan B. Matić
RAVNOGORSKA IDEJA U ŠTAMPI I PROPAGANDI
ČETNIČKOG POKRETA U SRBIJI 1941–1944.

Dr Ubavka Ostojić-Fejić
SAD I SRBIJA 1881–1918.

Mr Kosta Nikolić
BOLJEVIZACIJA KPJ 1919–1929.
Istorijske posledice

Mr Mira Radojević
UDRUŽENA OPOZICIJA 1935–1939.

Gojko Riste Dakina
GENOCID NAD SRBIMA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ
Budi katolik ili umri

Dr Nikola Živković
NOVČANA PRIVREDA KAO OBLIK EKSPLOATACIJE I PLJAČKE
ZLATA, ARHIVA I KULTURNIH DOBARA JUGOSLAVIJE
1941–1945.

Petar Višnjić
BEOGRADSKI OKTOBAR 1944.

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,
BEOGRAD, TRG NIKOLE PAŠIĆA 11 ILI TELEFONOM 334-517